

Fig. 1. Skanderborg Slot set fra staldene. 1746. Gouache af Johan Jacob Bruun. I Skanderborg Museum. Foto Lars Lassen. – *Skanderborg Castle seen from the stables, 1746.*

SKANDERBORG SLOTSKIRKE

HISTORISK INDLEDNING. Skanderborg Slot er opført engang i middelalderen på en lille holm i Skanderborg Sø. På øens vestlige del rejser sig en banke, og der anlagdes borgen med et stort fæstningstårn i nordøst. I en beretning fra 1727 anføres, at byggeriet blev iværksat af Valdemar den Store 1171.¹ Dette kan dog ikke bekræftes i kilderne, og vores viden om det middelalderlige anlæg er begrænset.² Borgen har sandsynligvis rummet et *†kapel*, men intet er overleveret om dette. Et fingerpeg om dets eksistens kunne være en omtale 1425 af Jes Nielsen, præst på (i?) »Skanderborgh«, men det kan ikke udelukkes, at stednavnet i stedet refererer til den lokale sognekirke, Skanderup Kirke (s. 2881).³ De middelalderlige bygninger blev alle nedbrudt senest o. 1720, dog stod fæstningstårnet, der da tjente som klokketårn, til 1768.⁴

Frederik II's ombygning. 1561 befalede Frederik II Øm Kloster nedbrudt og materialerne derfra anvendt til at 'bygge og befæste' Skanderborg Slot (jf. s. 6167).⁵ Byggeriet blev formentlig afbrudt af krigen mod Sverige 1563-70, men i årene o. 1570 underkastede Frederik

II det middelalderlige anlæg en gennemgribende ombygning, uden tvivl med henblik på at omdanne middelalderborgen til et renæssanceslot.⁶ Som led i finansieringen indløste kongen 1571 det til Birgitte Gøye pantsatte Ring Kloster, der blev lagt under Skanderborg Slot som ladegård (jf. s. 4663).⁷

Centralt i ombygningen stod opførelsen af en ny hovedfløj mod øst, i hvis sydlige del Slotskirken indrettedes med inventar med årstal 1572. 23. jan. 1575 var kirken ramme om kongeparrets datter, prinsesse Annas dåb og dronningens kirkegang.⁸ 1579 antog kongen en kapellan,⁹ og fra 1584 blev den kirkelige betjening varetaget af en fast tilknyttet præst, der på søn- og højtidssdage skulle prædike først i Slotskirken, derpå i Skanderup Kirke, samt hver onsdag og fredag i Slotskirken, uanset om kongen var til stede.¹⁰ Året forinden havde Skanderborg fået købstadsrettigheder,¹¹ og mens Skanderup Kirke fortsat formelt var sognets kirke (jf. s. 2882), har i hvert fald slottets personale og formentlig hele det bysamfund, der var vokset frem ved foden af slotsbanken, også kunnet søge Slotskirken.¹² Slottet var

Fig. 2. Prospekt af Skanderborg set fra sydøst. Usign. oliemaleri. I Skanderborg Museum. – *View of Skanderborg from the south east.*

sæde for lensmanden, som også benyttede kirken, og af lenets indtægter betaltes årligt voksløs til alteret samt 8 rdlr. til byens fattige, kaldet »den kongelige Genant«.¹³ 1608 blev Christian IV's datter, prinsesse Elisabeth, gravsat i kælderen under kirken (s. 6245).

1600-1767. 1617-20 lod Christian IV Skanderborg befæste med jordvolde, palisader og svære mure, men i årene efter opgives slottet som kongelig residens. 1600-tallets tilbagevendende krige og besættelser gik hårdt ud over bygningerne; dog synes kirken at være sluppet nådigt. Efter besættelsen under Kejserkrigen 1627-29 var slottet 'ilde medfaren',¹⁴ og Torstenssonfejden 1643-45 og Svenskekrigene 1657-59 forværrede tilstanden; i kirken var vinduerne brøstfældige, pudset faldet af loftsbjælkerne og nogle låse brudt op.¹⁵

1667 blev slottet givet til Charlotte Amalie, gift med kronprins Christian (V), som underhold, og den hollandske bygmester Ewert Janssen udarbejdede o. 1668 et restaureringsprojekt, der dog ikke blev realiseret (s. 6172).¹⁶ Et syn 1680 afslørede, at de middelalderlige bygninger var stærkt forfaldne, og kun de nederste gemakker med runddelene og kirken var 'mestendels nogenledes ved magt'.¹⁷ 1690-92 lod Christian V slottet renovere.¹⁸

1697 fik slots- og sognepræst Nichel Seidelin kongens tilladelse til kun at holde prædiken i Slotskirken, når medlemmer af kongehuset var til stede.¹⁹ Byens borgere klagede imidlertid over denne beslutning, som

betød, at de i stedet måtte søge til Skanderup Kirke, som de mente dels var for lille til at rumme hele menigheden, dels ville 'gamle folk og frugtsommelige kvinder, formedels den onde vej til kirken, meget sjældent kunne komme did'. Som reaktion på klagen besluttede Frederik IV, at der skulle være gudstjeneste for menigheden i Skanderborg i Slotskirken hver søndag.²⁰ Den nære administrative forbindelse mellem de to kirker har desuden i perioder ført til udveksling af inventar mellem dem (tidligst tekstiler og alterstager, siden geværskab og ligbåre, samt, i nyere tid, alterkande og sygesæt, jf. note 138 og 151 samt s. 6224, 6236, 6206).

Den bygnings- og havekunstinteresserede Frederik IV gennemførte 1717-22 en omformning af hele slotsanlægget. De middelalderlige dele på nær fæstningstårnet blev nedbrudt, og fæstningsværkerne erstattedes af et haveanlæg i terrasser. Kongen skænkede desuden et alterklæde og en messehagel til Slotskirken (s. 6203, 6207), der i 1712 havde dannet ramme om hans vielse til venstre hånd til Anna Sophie Reventlow. Slottet modtog dog kun få kongelige besøg efter istandsættelsen,²¹ og bygningsmassen forfaldt. Kirken blev dog 1749 beskrevet som et 'lille sirligt kapel'.²²

Fra 1720 var Skanderborg garnisonsby for to kompagnier af et rytterregiment under Skanderborg rytterdistrikt. De indkvarteredes i byens sydvestlige del nær broen til slottet og har formentlig søgt Slotskirken.²³ Da rytterdistrikterne nedlagdes, blev det tilhø-

Fig. 3. Prospekt af Skanderborg set fra vest. 1857. Oliemaleri sign. Voss. I Skanderborg Museum. – *View of Skanderborg from the west, 1857.*

rende gods afhændet, og 21. december 1767 blev Skanderborg Slot med slotshaven solgt på auktion til fuldmægtig ved amtstuen Hans Lauritzen for 3004 rdlr.²⁴

Byens kirke. Konditionerne i forbindelse med bortsalget af ryttergodset fastslog, at kirken og dens ornamenter 'samt alle de i Skanderborg Slots inventarium kirken tilhørende møbler må byen, tillige med de i tårnet befindende klokker allernådigst skænkes'.²⁵ Den formelle overdragelse fandt sted i august 1767.²⁶ April 1768 påbegyndtes nedbrydningen af slottet, hvorefter, som Chr. Molbech siden formulerede det, »kirken med sit runde Taarn staaer eensomt tilbage, som en Levning af Slottet». ²⁷ Som følge af nedbrydningerne fik kirken nyt tegltag og ny gavl mod nord.

Kirkerummet blev endnu 1768 betegnet som »zirligt»,²⁸ men inventaret synes alligevel at have været præget af et vist forfald (jf. ndf.). De følgende år blev blandt andet stolestaderne istandsat, klokkerne blev ophængt i det søndre hjørnetårn, og der indrettedes begravelser i kælderen, som med nedbrydningen af slottet var overgået til kirken. 1773 anlagdes en kirkegård øst for kirken.²⁹

Istandsættelsen 1799-1801. Kirkerummet underkastedes i disse år en gennemgribende omordning af inventaret under ledelse af billedhugger Jens Hiernøe, Horsens, der i årene forinden havde udført lignende renoveringer i bl.a. Hatting Kirke (1786), As Kirke, Vejle Skt. Nikolaj Kirke (1791-92, *DK Vejle* 116f.) og Horsens Vor Frelses Kirke (1794-97, s. 5452ff., 5486ff.).³⁰ Forandringerne, der var foranledigede af familien Pultz' testamentariske gave til kirken i form af et orgel, omdannede renæssancekirken til et nyklassicistisk kirkerum, men resulterede i øvrigt i flere klager fra byens borgere (jf. s. 6200).

1800-tallet. 1815 beskrev Christian Molbech kirken som 'lille, men ret takkelig, istandsat, fornyet og overmalet år 1800', med indgang gennem et lille våbenhus på tårnets sydside, opført 1788 (jf. s. 6185).³¹ 1819-26 udlejedes kirkeloftet til munderingskammer for 4. eskadron af arveprins Frederik Ferdinands lette dragonregiment.³² 1865-66 blev kirken istandsat indvendig med bl.a. nyt alterbillede, udbygning af orglet samt egetræsmaling, og i kælderen indrettedes et ligkapel. Ved samme lejlighed blev antallet af lukkede stole re-

Fig. 4. Skanderborg Slotskirke set fra sydvest 1821. Akvarel af Søren Læssøe Lange. I Skanderborg Museum. – *Skanderborg Castle Chapel viewed from the south west, 1821.*

duceret. Tårnets blev restaureret 1880–82 og den resterende kirkes ydre 1885 ved arkitekt V.Th. Walther (jf. s. 6189).

1900-tallet. Allerede i århundredets første årti fremkom ønske om at ændre kirkerummets indretning. Kirkeinspektionen opfattede kirken som 'disharmonisk' med de 'smagløse pulpiturbure', og udbad sig sagkyndig hjælp til at gennemføre en fuldstændig istandsættelse, også af indgangspartiet med den 'hæslige' tilbygning på tårnets sydside.³³ Et legat fra boghandler Christen Ulrich Hansen muliggjorde en indre restaurering ved arkitekt Harald Lønborg-Jensen og, fra 1948, arkitekt Helge Holm. Istandsættelsen gennemførtes under voldsom debat mellem menighedsrådet, forskellige arkitekter, Nationalmuseet og Kirkeministeriet, som primært omhandlede den fremtidige skæbne for kirkens pulpiturer. Først efter seks års lukning kunne kirken genåbnes den 29. maj 1949. En nærmere redegørelse

for forløbet samt de forskellige forslag til forandringer findes s. 6200f.

Fra 1925–1950 var genstande fra det nuværende Skanderborg Museum udstillet i kirkens tårn.³⁴

Arkæologiske udgravninger i slotstomten og ved kirken er fåtallige. 1899 foretog arkitekt Aage Langeland-Mathiesen mindre prøvegravninger i området, dels ved det store tårn nordvest for kirken, dels i resterne af en teglstensbygning syd for kirken, på den modsatte side af landevejen. Yderligere undersøgelser af tårnet gennemførtes 1924–25 ved arkitekt C. M. Smidt,³⁵ der det følgende år afdækkede en muret kloakledning nordvest for slotsbanken. 1979 gennemførte Skanderborg Museum ved museumsleder Herbert Madsen en undersøgelse af trappen, der fra slottets gård havde ledt ned til kælderen under kirken.³⁶

2006: Skanderborg Slotssogn indgår i Århus Stift og ligger i Skanderborg Kommune, Århus Amt.

Fig. 5. Prospekt af Skanderborg set fra nordvest. 1821. Akvarel af Søren Læssøe Lange. I Skanderborg Museum.
– View of Skanderborg from the north west, 1821.

KIRKENS OMGIVELSER

Kirken ligger på en lille holm syd for byen; mod sydøst omgives den af Skanderborg Sø (Store Sø) mod nordvest af Henning Sø (Lille Sø). Mod nord forbindes de to søer af et smalt vandløb, over hvilket forbindelsen er til Skanderborg ad Frederiksbroen, i daglig tale fejlagtigt kaldet Dagmarbroen, og mod sydvest er holmen forbundet med Dyrehaven ved et fladt landområde, der tidligere var vanddækket (fig. 6). Holmens nordøstlige del er relativt flad, mens den sydvestre del rejser sig til en høj banke, hvis nuværende udformning skyldes senere reguleringer, men rummer en naturlig kerne. På denne banke opførtes i den tidlige middelalder borgens hovedanlæg, mens de lavere områder syd og øst for banken frem til slottets nedbrydning 1767–68 har rummet økonomibygninger af forskellig art. En enkelt af disse undersøgte 1899 af Aage Langeland Mathiesen. Nordøstligst på holmen ind mod byen lå en lang længe, i hvis sydøstre ende

lå et porthus. Gennem dette foregik adgangen fra byen til slottet (fig. 7). Hen over Slotsholmen anlagdes 1836 den nye hovedvej mellem Århus og Horsens, syd om kirken og slotstomten; tidligere forløb forbindelsen vest om Skanderborg, mens holmen lå isoleret.

Den rest af slottet, der udgør kirken, er placeret på den østlige skråning af slotsbanken, mens selve banken i dag optages af et beplantet anlæg omkring et mindesmærke for Frederik VI rejst 1845 (jf. ndf.).³⁷ Allerede ved slottets nedrivning blev området øst for kirken, mellem denne og byen, udlagt som kirkegård. Senere er også de flade arealer langs søen nord og nordvest for slotsbanken inddraget i begravelsesområdet.

Frederik VI's mindesmærke. Efter kongens død 1839 opstod et ønske om at rejse ham et mindesmærke – helst på en lokalitet uden for København, idet man her havde 'Frihedsstøtten', der også priser kongen. Flere steder var i forslag,

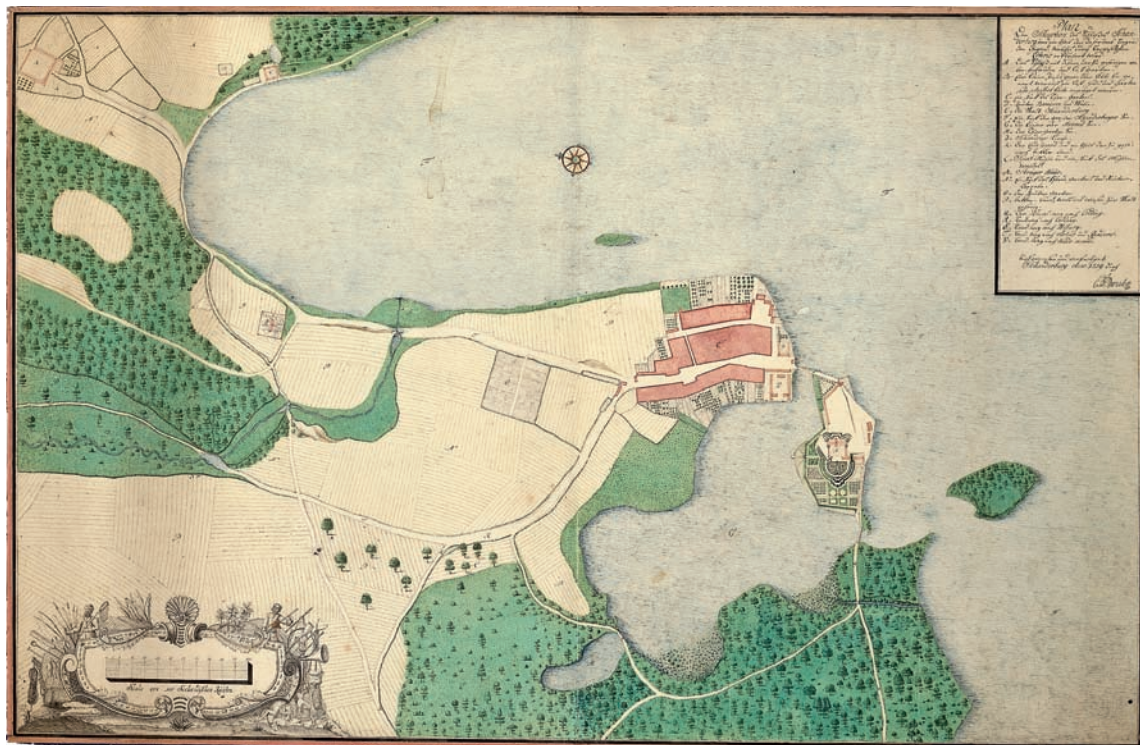

Fig. 6. Plan af Skanderborg Slot og by. Tegnet af C. Bruhn 1739. Københavns Stadsarkiv. – *Plan of Skanderborg Castle and city.*

bl.a. Himmelbjerget, men til sidst faldt valget på Skanderborg, hvor monumentet afsløredes 31. juli 1845.³⁸ Som placering udpegedes tomten af det o. 75 år tidligere nedrevne slot. I forbindelse med Frederik IV's renovering af slottet 1718–22 var banken, der oprindeligt havde givet plads til slottets ældste del (fig. 7), blevet omdannet til et terrasseret omtrent trekvartcirkulært haveanlæg (fig. 10). Efter slottets nedrivning blev dette areal udlagt til brug for kirkens organist, men ved landevejens anlæggelse blev organistlodden atter inddraget.³⁹ Forud for monumentets rejsning 1845 planeredes området, og bankens centrale del påførtes o. 1,7 m jordfyld, således at der skabtes et hævet, cirkulært plateau, i hvis midte monumentet skulle rejses. Mindesmærket står på en 6,9×6,9 m stor platform af granit, hvorover rejser sig tre trin, der bærer selve den ca. 4,35 m høje stele.⁴⁰ Denne krones af kongens laurbærkransede buste, der er udhugget i marmor og som vender ansigtet mod syd. Under monumentets gesims fortløbende på alle fire sider: »Sjette Frederik/

kiærligt mindes/ Folket opreiste/ hans Bauta-
sten« med versaler. På hver af monumentets fire
sider findes dels et relief i marmor, dels indskrif-
ter i versaler med bronzebogstaver i udhuggede
kartoucher. På sydsiden (forsiden): Relief af Ret-
færdigheden og indskriften »Gud og Retfærd/
stod i hans Skiold/ om kiærligt Retsind/ taler
hans Gierning«. På vestsiden: Relief af Frihedens
genius og indskriften »Frihedsenglen/ stod for
hans Blik/ og brudt blev Aaget/ Lænkerne knu-
stes«. På nordsiden (bagsiden): Relief af Oplys-
ningens genius og indskriften »Aandspauluner/
reiste hans Haand/ og Aandsbedrifter/ lyste fra
Norden« samt herunder »1845«. På østsiden: Re-
lief af engel med et dokument, hvori er udhugget
»28. mai 1831«, datoen for forordningen om pro-
vinsialstænderne, og indskriften »Folkeaanden/
Kongen gav Røst/ hans Eftermæle/ lever med
Folket«. Formgivning af monumentet udførtes af
G. F. Hetsch, busten og reliefferne modelleredes
af Bertel Thorvaldsen og overførtes til marmor
af billedhuggeren C. F. Holbech; de fire relieffer

Fig. 7. Oversigtsplan af Skanderborg Slot og nærmeste omgivelser. Nord opad. Formentlig tegnet af Ewert Janssen o. 1668 (sml. fig. 8a-b). KglBibl. – *General plan of Skanderborg Castle and immediate surroundings. North at top (cf. fig. 8a-b).*

med efterciselering af H. V. Bissen. Tekstforlægget til indskrifterne leveredes af B. S. Ingemann. Monumentet omgives af et støbejernsgitter, der er fremstillet af Meulengracht og Bøghs Jernstøberi i Århus. Anlægget omkring monumentet er istandsat 1979 ved landskabsarkitekt Hans Jørgen Nielsen.

SLOTTETS BYGNINGSHISTORIE

Den ældste borg var placeret på toppen af det oprindeligt vel omtrent kvadratiske voldsted (fig. 7). Den var udformet som et ringmurskastel med et mægtigt tårn i det nordøstre hjørne. Tårnet er den eneste undersøgte del af det middelalderlige anlæg.⁴¹ Dets plan var trapezformet⁴² med en sidelængde på ca. 11 m, og det var opført af munkesten på fundamenter af rå kamp; dog synes der også at have indgået en vis mængde frådsten i bygningsværket. I middelalderens løb udvikledes anlægget, således at der efterhånden tilføjedes bygninger langs ringmurens inderside; dette gælder i hvert fald mod nord, vest og syd, mens der

intet kendes til forholdene mod øst, hvorfra den oprindelige adgang til borgbanken formentlig må have været.

Efter at Frederik II havde besluttet sig for en markant udvidelse af slottet, udstedte han 1561 befaling til lensmanden, at 'da kongen vil bygge og befæste Skanderborg, skal han lade Emborg kirke⁴³ med søvnehus, omgang og andre unyttige huse nedrive og anvende sten, tømmer og andet derfra til bygningen på Skanderborg'.⁵ Nybyggeriet betød næsten en fordobling af slottets areal, idet en ny østfløj blev gravet ind i foden af bankens østskråning. Fløjen sattes i nord i forbindelse med det gamle anlæg ved en spærremur med vægtergang til det store tårn og i syd en smal fløj, der bl.a. indeholdt hovedporten. I tilknytning hertil blev der, for at styrke slottets nærforsvar, langs den nye fløjs østfacade anlagt en voldgrav, der omtrent afskar den østre fra den vestre del af holmen; graven forløb tillige rundt langs fløjens sydgavl, således at trafikken fra byen blev tvunget uden om slottets sydøsthjørne frem til porten i den nye sydfløj.

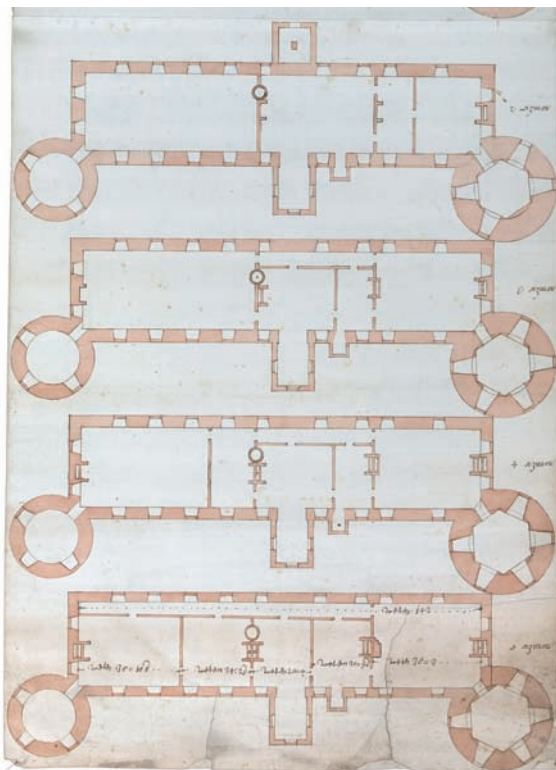
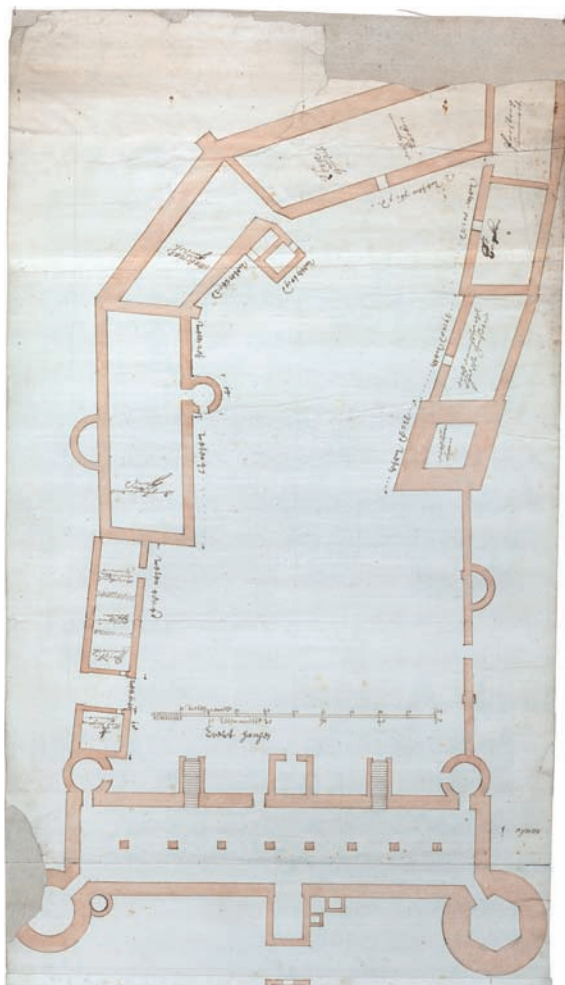

Fig. 8a-b. Grundplan af slottet samt etageplaner af Frederik II's østfløj (tegnet på to sammenlimede ark, der her vises adskilt). Tegnet af Ewert Janssen o. 1668. Kgl-Bibl. – Ground plan of the castle and floor plans of Frederik II's east wing (drawn on two sheets glued together, shown separately here).

Frederik II's hovedfløj var udformet som et langt, smalt hus med tre stokværk over kælderen. Nordøst- og sydøsthjørnerne prydedes af store, kraftigt fremspringende, cirkulære tårne; begge i fire stokværk over kælderen og det nordre markant større end det søndre, endnu bevarede tårn. Midt for østfacaden var en omtrent kvadratisk karnap med samme højde som hjørnetårnene. Al adgang til fløjen foregik fra vest, fra gården, hvor der fandtes tre trappetårne, et midtstillet kvadratisk og to cirkulære nær gavlene.⁴⁴ Bygningen fremtrådte i blank mur med røde tegltage, dog spån eller bly på tårnene.

I fløjens indre indrettedes fra opførelsen et kapel i den søndre ende af første stokværk, mens resten af etagen tjente som beboelse for hoffet. Det følgende, andet, stokværk var fløjens repræsen-

tative etage, hvilket ikke mindst gjaldt den store sal i søndre ende, kgl. majestæts røde sal, der var af samme omfang som kapellet underneden. Resten af dette stokværk samt det følgende tjente som bolig for kongefamilien, mens tjenerskabet var henvist til loftsværelserne.⁴⁵

Byggearbejdet må være påbegyndt 1562, men blev sandsynligvis afbrudt allerede året efter ved udbruddet af Syvårskrigen med Sverige og synes først genoptaget efter fredslutningen 1570. I bygningen ses endnu to markante byggeskel (s. 6176). Det nedre markerer formentlig blot en kort pause i byggeriet,⁴⁶ mens det andet kan angive et længere ophold i opførelsen; karakteristisk er f.eks. en forenkling af det arkitektoniske formsprog i de øvre stokværk.⁴⁷ Større leverancer af tagtegl 1571⁴⁸ antyder en fuldførelse af bygge-

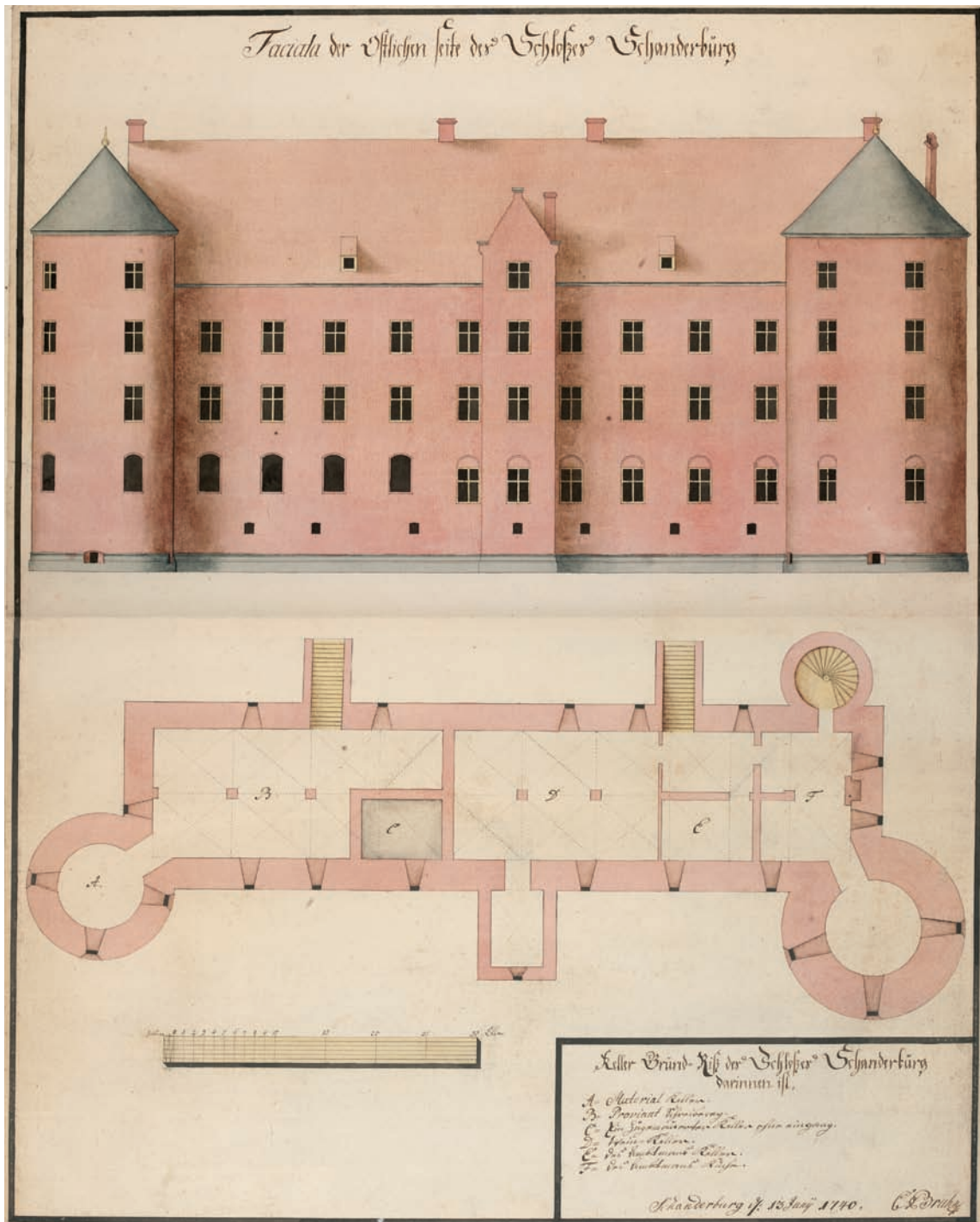

Fig. 9. Østfløjens østfacade og kælderplan. I Frederik V's atlas. Tegnet af C. Bruhn 1740. KglBibl. – East facade of east wing and plan of basement. In Fredrik V's Atlas.

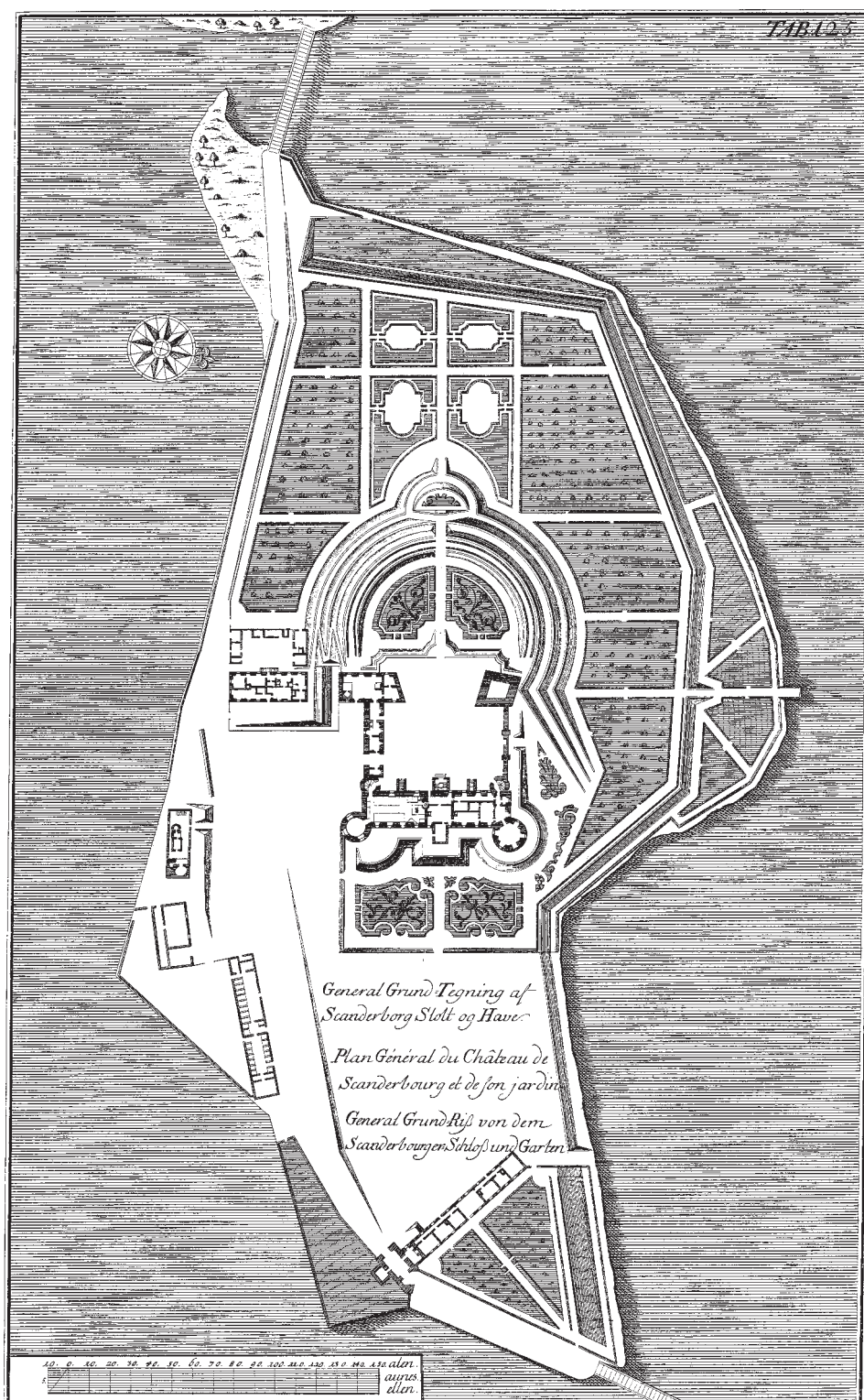

Fig. 10. Generalplan af Skanderborg Slot og have. Efter Lauritz de Thura: *Den danske Vitruvius*, II, 1749. – General plan of Skanderborg Castle and the garden.

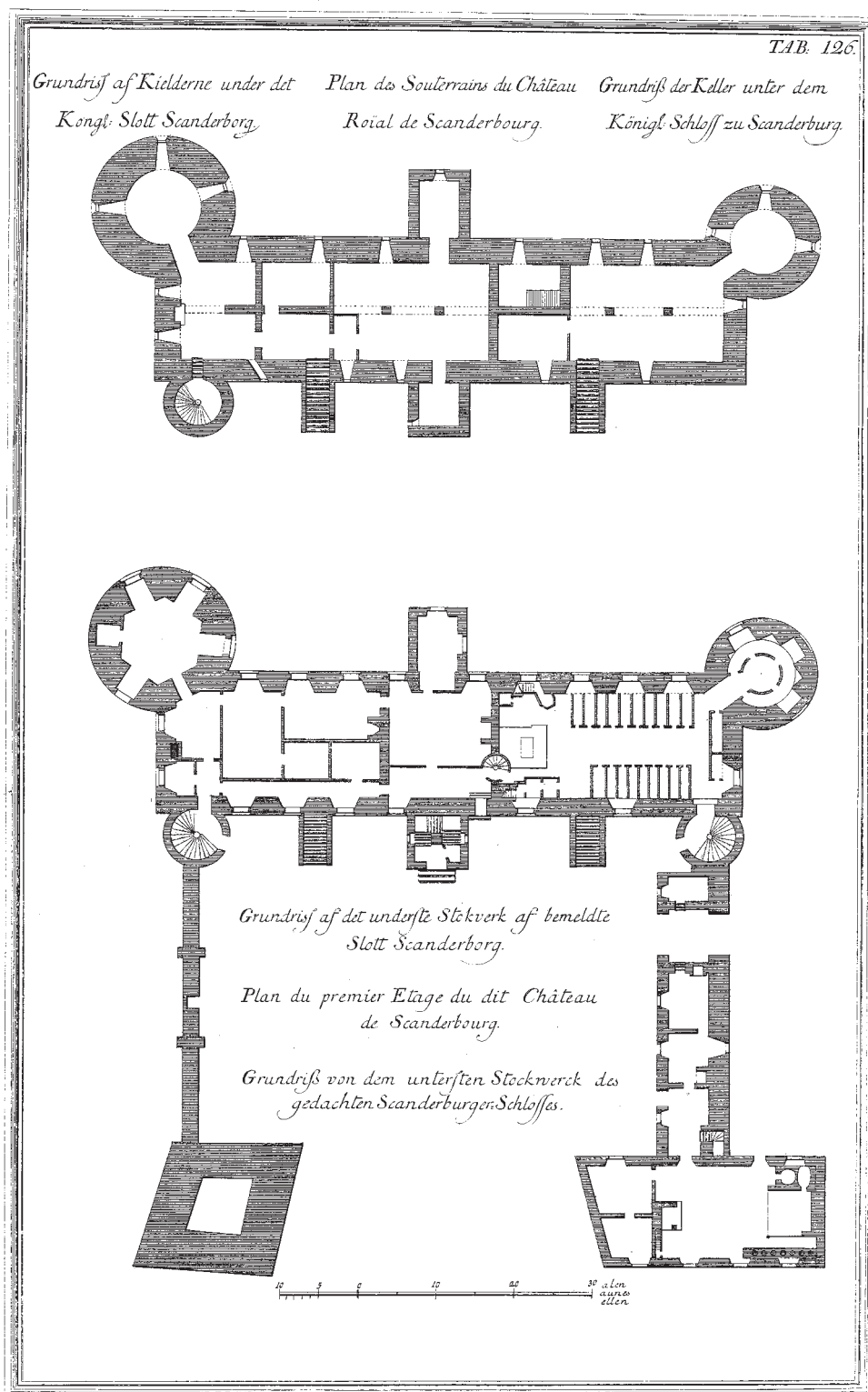

Fig. 11. Planer af Skanderborg Slots kælder og 1. stokværk. Efter Lauritz de Thura: *Den danske Vitruvius*, II, 1749. – Plans of basement and first floor of Skanderborg Castle.

riet dette år, hvilket harmonerer med dateringen på den sandstenstavle, der i dag er anbragt over våbenhusets dør (s. 6178).

Efter fuldførelsen af østfløjen opførtes forbindelsesbygningerne, hvortil der 1573 bestiltes store leverancer af mursten.⁴⁹ Det må være til porten i den da opførte søndre fløj, at kongen hos Gert van Groningen bestilte to sandstensportaler, der dog inden fuldførelsen overførtes til Kronborg.⁵⁰

Christian IV's arbejder på Skanderborg Slot vedrørte fortrinsvis dets befæstning. Langs holmens kanter mod søen opførtes 5 alen høje mure,⁵¹ hvis placering endnu angives af det bratte terrænfald mod Lille Sø mod nord, og på udvalgte steder opsattes bastioner til forsvar af både adgangen fra byen og forbindelsen til Dyrehaven (fig. 7).

Efter Svenskekrigene var slottet hårdt medtaget, men synes kun nødtørftigt repareret i årene

derefter. På kongens foranledning udarbejdede arkitekten Ewert Janssen o. 1668 forslag til en ombygning af slottet, ved hvilken hele den middelalderlige del skulle fjernes, mens Frederik II's anlæg skulle moderniseres.⁵² Forslaget blev ikke bragt til udførelse, men i stedet lod Christian V i årene 1690–92 bl.a. opføre en ny køkkenbygning samt foretage nødtørftige istandsættelser i østfløjen. Mere gennemgribende var Frederik IV's modernisering af slottet. 1717–22 foretoges gennemgribende ombygninger af Frederik II's bygninger, mens hele den vestre, middelalderlige del af anlægget, med undtagelse af det store tårn, blev nedbrudt og udlagt som have (jf. ovf.).

Slottets skæbnetime oprandt 1767, da det afhændedes til en privat, Hans Lauritzen, borger i Skanderborg, der allerede året efter lod det hele nedrive med undtagelse af den endnu bevarede slotskirke.

Fig. 12. Opgangen fra landevejen til kirkens våbenhus. Ældre foto i Skanderborg Museum. – *Ascent from the road to the church porch.*

Fig. 13. Slotsholmen med landevejen mellem Skanderborg og Horsens. Set mod nordøst. Ældre foto i KglBibl. – The castle islet with the road between Skanderborg and Horsens.

KIRKEGÅRD

I auktionsbestemmelserne blev arealet øst for kirken mellem slotsmuren og arresthuset i længden og mellem søen, slotshaven og et risdige i syd bestemt til at udlægges til kirkegård.²⁶ Jordstykket målte i længden ned til porthuset 100 alen, og det samme i bredden langs skellet ved porthuset ned til søen. I den anden ende var stykket smalle, men ikke til at måle pga. de dynger af grus og sten, der efter slottets nedbrydning henlå på arealet.²⁶ En del af arealet blev udlagt til kirkegård og inddelt i tre afdelinger, hvoraf den dyreste var nærmest kirken. Længst fra kirken var en gratis afdeling for fattige. 1775 blev kirkegårdspladsen planeret.⁵³

Allerede 1798 var kirkegården blevet for lille og udvidedes, således at hele det ved salget afsatte

areal blev udlagt som kirkegård. 1812 fik en borger tilladelse til at benytte en del af kirkegården til blegeplads.⁵⁴

En ny brolagt landevej neden for kirken anlagdes 1836 fra byens søndre ende over Slotsholmen til Dyrehaven. Til dette formål måtte organistlodden inddrages samt 50 kvadratalen i kirkegårdens sydøstre hjørne.³⁹

En 1883 planlagt udvidelse af kirkegården effektiviseredes først 1908 med et område neden for Frederik VI's anlæg, og 1919 udvidedes med yderligere 516 m² mod vest. 1932 blev den gamle del af kirkegården omlagt. 1964 anlagdes urnehave, og yderligere plads til urnebegravelser blev anlagt 1982 på organistlodden efter forslag af arkitekt Hans Jørgen Nielsen.⁵⁵ Den yngste del af urnehaven er anlagt på det flade areal neden for den stejle søbrink mod nord.

Hegn. Den gamle del af kirkegården hegnes i syd, mod vejen, af en mur af kløvet kamp rejst 1886,⁵⁵ og tilsvarende mure flankerer trappen op til våbenhuset. Den resterende del af den gamle kirkegård hegnes af hække mod henholdsvis nabogrunden i øst og Lille Sø mod nord. Den nyere del af kirkegården hegnes af hække mod søen i nord og vest, mens der langs landevejen er opsat et dige af rå kamp, der tillige danner afgrænsning af anlægget uden om Frederik VI's monument.

†*Hegn.* Samtidig med slottets overgang til privat eje 1767 blev en del af det til kirkegård reserverede areal omsluttet med 49 favne stenmur. Den resterende del af arealet blev inddraget i begravelsesområdet 1798 og alt hegnedes nu med dobbelte og enkelte stendiger samt en strækning med 'stengrus'.⁵⁴ Om sidstnævnte hegn, der indesluttede kirkegården mod vest, fra søen til kirkens nordgavl, bestemtes at det skulle pakkes af det derværende grus, så det fik udseende som 'brændt mur', dvs. af teglbrokker fra det nedrevne slot. På trods af gentagne reparationer på kirkegårdsmuren klagede en borger, Niels Bucan, over kirkegårdens tilstand, idet hegnet var 'så at sige intet hegn'. Præsten og byfogeden erkendte, at det stod dårligt til med hegnet, som var den samme stenmur, som var rejst lige efter auktionen, bortset fra et stykke nord for kirken og ind mod slotsbanken, der kun bestod af en jordvold, vel ovennævnte hegn af 'stengrus'. Kirken havde ikke råd til at reparere hegnet.²⁶ 1821 blev hegnet dog istandsat på den søndre side, 1823 på den vestre; til det sidste gik 53 læs store kampesten.⁵⁶ En større ændring af kirkegårdens indhegning blev udbudt i licitation 1839 og samme år blev den gamle mur nedrevet, mens den nye opførtes af grundmur året efter.³⁹ Allerede 1843 var tagstenene på den ved at falde af. Skaderne skete på den lige liggende del af muren, vel langs med landevejen. Det besluttedes i stedet at lægge fliser på muren, der i denne forbindelse skulle forhøjet med et skifte. Arbejdet udførtes efter en licitation vundet af muremester P. Larsen.⁵⁷ 1855 blev muren malet lysegul udvendig og hvidtet indvendig.⁵⁸

Indgange. Til den gamle del af kirkegården øst for kirken er der adgang fra landevejen ad dels en

fodgængerlåde længst mod øst, dels en køreport omtrent midt i muren. Begge lukkes af smedjernslåger. Midt i de to mure, der flankerer trappen fra vejen op til våbenhuset, er ligeledes fodgængerlåger med smedjernsfloje; den østre leder til den gamle kirkegård, den vestre til anlægget omkring Frederik VI's mindesmærke. I stendiget langs landevejen vest for kirken er to køreporte med jerngitterlåger; fra den østre er, bl.a. til brug for rustvogne, anlagt en opkørsel til pladsen foran indgangen i kirkens sydvesthjørne, fra den vestre er adgang til den nyeste del af kirkegården vest for slotsbanken. Portene fik nye piller af kampesten efter forslag af arkitekt C. F. Møller 1959 og 1976 fornyedes lågerne ved våbenhuset.⁵⁵

†*Indgange.* Kirkegårdsmuren forsynedes 1773 med en låge, udført af snedker Kaj Isaksen, mellem kirken og kirkedegnens mur. Lågen var malet blå med hvide lister.⁵³ Til den 1798 udvidede kirkegård leverede Nils Schou og Jens Kolt en ny port.⁵⁴ I forbindelse med landevejens anlæggelse 1836, hvor et stykke af kirkegården var blevet inddraget, opsattes en ny låge med hvidmalede stolper.³⁹ Ved opførelsen af kirkegårdens nye sydmur 1840 opsattes en ny port af jern samt to låger, en ved hver ende, hvortil bemærkedes, at den ene, ved tårnet, var der i forvejen.³⁹ En låge mellem slotsbanken og kirkegården fjernedes 1976.⁵⁵

Bygninger på kirkegården. En bygning af røde mursten og med afvalmet rødt tegltag på den gamle kirkegårds nordre del, delvis opført ned ad skråningen mod søen, indeholder kirkegårdskontor, toiletter, materialrum m.m. Bygningen udvidedes 1979 efter forslag af arkitekt C. F. Møller. Den gamle toiletbygning blev nedrevet 1966 og få år tidligere var et materialskur fjernet.⁵⁵ Et ældre materialhus var o. 1780 opført op ad kirkebygningen og fastgjort til denne med murankre.⁵³ Det kan være samme bygning, der endnu 1881 var bevaret ved kirkens nordgavl (jf. fig. 23).

Beplantning. På den ældste del af kirkegården står en række gamle lindetræer, nogle birketræer og et enkelt kastanietræ. Dyrehavens ejer, proprietær Jensen på Lundberggård, skænkede 1833 200 nye træer til plantning på kirkegården, og 1847 indkøbtes yderligere 100 granplanter.⁵⁷

Fig. 14. Kirken set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *The church seen from the west.*

BYGNING

Kirken er, som ovenfor nævnt, den sidste bevarede rest af den østfløj, der føjedes til slottet af Frederik II i årene 1562-71.

Kirkebygningen, hvis længde udgør ca. $\frac{2}{3}$ af den oprindelige fløj, fremtræder som et langhus i et stokværk over en høj kælder med et fire stokværk højt cirkulært tårn på det sydøstre hjørne. Til sidstnævnte er i 1788

føjet en våbenhus-lignende tilbygning, der via et langt trappeløb formidler forbindelse fra gadeplanet gennem tårnet til bygningens hovedetage. Kælderen, hvortil der er adgang fra kirkegården øst for kirken, tjener i dag som ligkapel, mens selve kirken er indrettet i bygningens højtplacerede 1. stokværk med alteret i rummets nordre ende. Orienteringen har kraftig afvigelse mod vest.⁵⁹

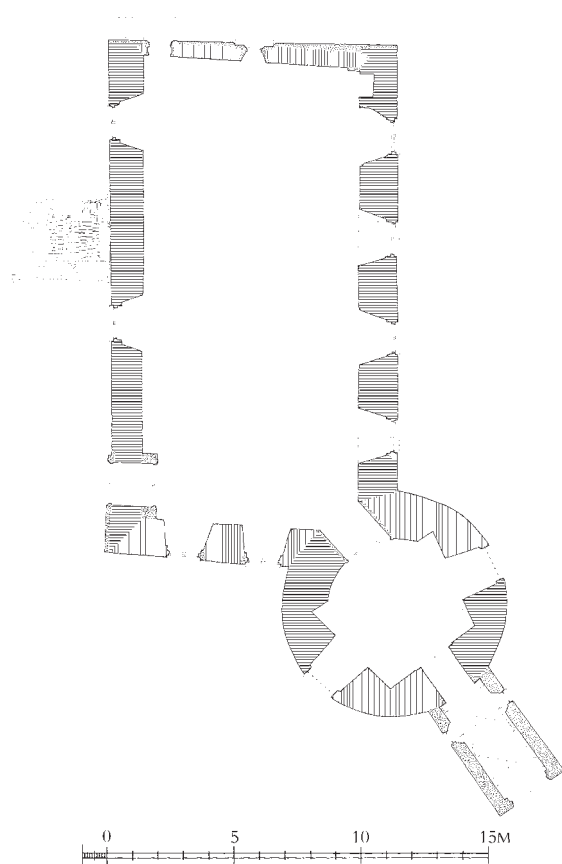

Fig. 15. Grundplan. 1:300. Nord opad. Målt og tegnet af Peter Kristiansen 1988, kældertrappe tilføjet efter opmåling 1979 i Skanderborg Museum; redigeret af Mogens Vedsø 2006 (sml. fig. 18b). – *Ground plan. North at top.*

Materialer og teknik. Bygningen er opført af røde munkesten over en sokkel af granit. Hovedparten af sokkelkvadrene er formentlig tilført fra Øm Kloster efter dets nedrivning 1561. Tårnet, sydgavlen og den østre langside har en to skifter høj sokkel profileret med henholdsvis rundstav og skråkant. Den vestre langside, der oprindeligt var vendt mod slotsgården, har en kun ét skifte høj sokkel med skråkant, den søndre del dog med rundstav.⁶⁰ Vestsidens sokkel har overkant ca. 160 cm højere end mod øst. Murværket er overalt af røde munkesten opmuret dels i krydsskifte, dels i polsk skifte.⁶¹ Krydsskifte er anvendt i de nederste seks skifter i tårnet og de seks til ni nederste i langhuset; herover er benyttet polsk forbandt ind-

til fire skifter under langhusets gesims. Den resterende del, dvs. de øverste skifter af langhuset samt tårnets 2.–4. stokværk, er lagt i krydsskifte. Den vekslende skiftegang angiver uden tvivl pauser i bygningens opførelse, jf. s. 6168.⁶² Murværket fremtræder relativt velbevaret, dog med en række ommuringer af kælderens ydermure samt vestre langsides søndre ende, jf. ndf.

Døre. Oprindelige adgange til kirkerummet er kun bevaret i dets sydvestre hjørne, ud for hvilket der frem til slottets nedrivning 1767–68 stod et trappetårn med cirkulær grundplan, jf. fig. 11. På nævnte sted er anbragt to døre over hinanden (fig. 18m) til henholdsvis gulvplanet og et pulpitur i rummets sydende. I det ydre er dørenes vanger, sammen med de tilstødende murpartier, ommurede, dels i forbindelse med trappetårnets nedrivning, dels ved kirkens restaurering 1878–85. Den nederste åbning afsluttes foroven af en granitbjælke, der tillige danner tærskel i den øvre dør;⁶³ sidstnævnte overdækkes af et kurvehankbuet halvstensstik. Såvel stik som vanger er affasede. Indadtil er begge åbninger vandret afdækkede med træplanker. Den nederste dør, der tilmuredes ved slottets nedrivning, genåbnedes i forbindelse med restaureringen 1943–49, mens den øverste endnu er tilmuret, men fremtræder som en halvsten dyb blænding udvendig og som niche mod kirkens indre.

Yderligere en oprindelig indgang fandtes i rummets nordvestre hjørne, hvor en halvt i rummet fremspringende, cirkulær *†vindeltrappe* formidle forbindelsen til de henholdsvis over og nord for kirken værende rum i slottet (fig. 11). Fra den nævnte trappe har der formentlig tillige været adgang til kongestolen ad en ligeløbstrappe med to løb, sml. s. 6219.

Den oprindelige (*†*)dør til kælderen er anbragt midt på vestre langside. Indvendig er den tilmuret i murflugten, mens den i det ydre udmunder under nuværende jordsmon, der næppe adskiller sig meget fra det oprindelige niveau i slotsgården. Fra gårdspladsen førte en muret ligeløbstrappe, hvis vanger forløb glat gennem kældermuren til dennes inderside. Trappen, der havde en yngre afløser, fremgravedes ved en arkæologisk undersøgelse 1979.⁶⁴

Fig. 16a-b. Østsidens tredje vindue fra nord (s. 6177). a. Indre. Foto Arnold Mikkelsen 2005. b. Ydre. Foto Mogens Vedso 2006. – *Third window from the north on east side. a. Interior. b. Exterior.*

Vinduer. I kælderen er alle lysåbninger ændrede. To åbninger i sydgavlen fremtræder som smalle, fladbuede lyssprækker med smige indadtil. Det østre vindue synes oprindeligt, blot ommuret i det ydre, mens det vestre sandsynligvis er indsat senere og efterfølgende ændret til samme udseende som det forrige.⁶⁵

Østsiden havde oprindeligt tre $\uparrow$ vinduer, af hvilke kun det søndre endnu er delvis bevaret for det indres vedkommende. Den nuværende åbning er placeret ca. 60 cm lavere end den oprindelige, af hvilken i det indre ses den kraftigt stigende, fladbuede overdækning. Et vindue er helt forsvundet ved indsættelse af den nuværende, store døråbning i murens midte, men var endnu delvis bevaret 1862 (sml. fig. 9 og 20). Det tredje vindue, nær murens nordre ende, giver sig til kende udvendig i form af en ommuring og indvendig ved den bevarede stikkape i kældrens tøndehvælv (s. 6178).

Vestsiden har to ($\uparrow$)vinduer, et på hver side af ovennævnte adgang fra slotsgården. De to åbninger, hvis sålbækniveau ligger i omtrent samme

højde som kirkerummets gulv (fig. 18h), er begge helt ommurede i det ydre, men velbevarede i det indre, hvor de fladbuede nicher stiger stejlt op gennem kældrens tøndehvælv og kirkens vestmur.

Tårnets kælderrum har fire oprindelige lysåbninger – alle velbevarede, men den ene tilmuret i ydre murflugt, hvor den for en dels vedkommende dækkes af våbenhuset. De brede, dobbeltsmige åbninger, hvis lysning er anbragt omtrent midt i murtykkelsen, overdækkes af fladbuede halvstensstik, der prydes af en hulkel på forsiden. Vinduerne er indføjet i soklen, mens fladbuestikket rejser sig over denne. Åbningerne er hyppigt blevet betegnet som skydeskår,⁶⁶ men jerngitre i vinduernes lysning har formentlig umuliggjort en sådan brug.⁶⁷ Det vestligste af vinduerne blev på et tidspunkt tilmuret og fremstod således endnu 1909 (jf. fig. 24c).

Kirkerummet har i alt otte oprindelige lysåbninger, fire i østre langside, to i vestre og to i sydgavlen. Vinduerne, der alle har omtrent samme størrelse, afsluttes foroven af kurvehankbuede

halvstensstik. Den helstensdybe lysning prydes på både vanger og stik, såvel ude som inde, af en spinkel trekvartrundstav, der genfindes på de frie hjørner af de smigede indre vinduesnicher.⁶⁸ Spor i murværket kunne tyde på, at vinduernes sålbænk på et tidspunkt er blevet sænket 1–2 skifter.⁶⁹ I den søndre gavltrekant (fig. 18h), tidligere en del af gavlvæggen i slottets riddersal, er på indersiden, noget vest for midten, registreret spor af et (†)vindue, der har siddet over det vestre af de to i kirkerummets sydende og som har haft en udformning svarende til vinduerne i tårnets 2. stokværk, jf. ndf.⁷⁰

Tårnet har i 1. stokværk tre vinduer, der er af omtrent samme udformning som vinduerne i kirkerummet, dog er stikket suppleret med et prydskefte af løbere på fladen.⁷¹ Vinduet mod sydøst er tilmuret i ydre murflugt og dækkes delvist af våbenhusets tag; indvendig tjener nichen som skabsrum. Vinduerne i de følgende to stokværk har enklere detaljer, idet vanger og stik blot er affaset; til gengæld er sidstnævnte helstens, muret af vekselvis én løber og to bindere. De indre nicher, der har retvinklede sider med affasede hjørner, udgår fra gulvplanet og har en helstens brystning under lysningen. Åbningerne i 4., øverste, stokværk, der nu tjener som klokkestokværk, er af samme udformning som i de to forrige etager, men mindre.⁷²

Bygningstavle. Sandstenstavle (fig. 17), 1571, ca. 133×41 cm. Øverst to skjolde i kartoucheramme med rulleværk og løvemasker. Til venstre kronet skjold med kongevåben. Til højre kongens monogram, et kronet »F«, der af to hænder løftes op af skyerne; herover indskriftkartouche: »Mein Hofnvg/ zv Got allein« i reliefversaler. Forneden større indskriftkartouche, ligeledes med rulleværk og masker: »Frederich thenn anden Danmarckis Norgis/ Wendis och Gottis Koning Hertogh wdi Schles/ swig Holsten Stormarn och Ditmarscken/ Greff vdi Oldenborg och Delmenhorst 157[1]«⁷³ i reliefversaler. Tavlen er af Chr. Axel Jensen tilskrevet Gert van Groningen eller dennes værksted i Århus.⁷⁴ Dens oprindelige placering er ukendt, men dens datering peger på en samhörighed med østfløjen; den må derfor oprindeligt have været anbragt på denne og ikke

over porten i sydfløjen – hvortil der i øvrigt 1573 bestiltes en portal hos Mester Gert (s. 6172). Den kan oprindeligt have været anbragt på det firkantede trappetårn midt på gårdfacaden på samme vis som det f.eks. kendes fra Hesselagergård.⁷⁵ Efter slottets nedrivning 1768 flyttedes tavlen til en placering over den nye indgang i det runde sydøstre hjørnetårn; siden våbenhusets tilføjelse 1788 anbragt i dettes gavl (s. 6185f.).

Kælderens indre, nu ligkapel, fremtræder i omtrent oprindeligt skikkelse. Rummet overdækkes af to parallelle, fladbuede tøndehvælv, der i midteraksen bæres af fire fladbuede arkadebuer på tre kvadratiske piller. Kælderrummet har endnu sin oprindelige udstrækning, idet den nordre ende udgøres af en oprindeligt skillevæg. Denne har ikke haft oprindelige døråbninger (fig. 9 og 11) og rummet har derfor været isoleret fra den øvrige del af fløjens kælder. I det sydøstre hjørne leder en oprindeligt, fladbuet dør, der har anslagsfals omtrent midt i murtykkelsen, ud til tårnet. Frem til slottets nedrivning 1768 var der i kælderens nordøstre hjørne afskilt et rektangulært rum (fig. 9 og 11), hvortil der kun var adgang gennem en lem i det ovenover liggende kirkerums gulv. Rummet, der næppe var oprindeligt, indrettedes formentlig 1608 som kongelig begravelse for prinsesse Elisabeth (jf. s. 6245).

Tårnkælderen har cirkulær planform. Rummet overdækkes af et fladt, kuplet hvælv, der har markeret vederlagsniveau svarende til tøndehvælvene i fløjens kælder. Mod vest ses i muren en oprindeligt opbevaringsniche.

Kirkens indre er præget af en række senere ændringer. Bevaret er ydervæggene mod øst, syd og vest, ligesom kirkens nordre endevæg i vid udstrækning udgøres af den oprindelige skillevæg mod slotsfløjens nordre del (jf. fig. 9 og 11 samt s. 6185). En *skabsniche* i østmurens nordre ende kan være oprindeligt. Rummet overdækkes oprindeligt af et bjælkeloft, der lå o. 1,2 m lavere end bygningens nuværende murkrone (fig. 24f-i).⁷⁶ Af denne loftskonstruktion er endnu i sydgavlen bevaret to bjælkeender, der har indgået i en udveksling under kaminen i slottets riddersal, som lå umiddelbart over kirkerummet. Af et promemoria fra 1801 (s. 6186) frem-

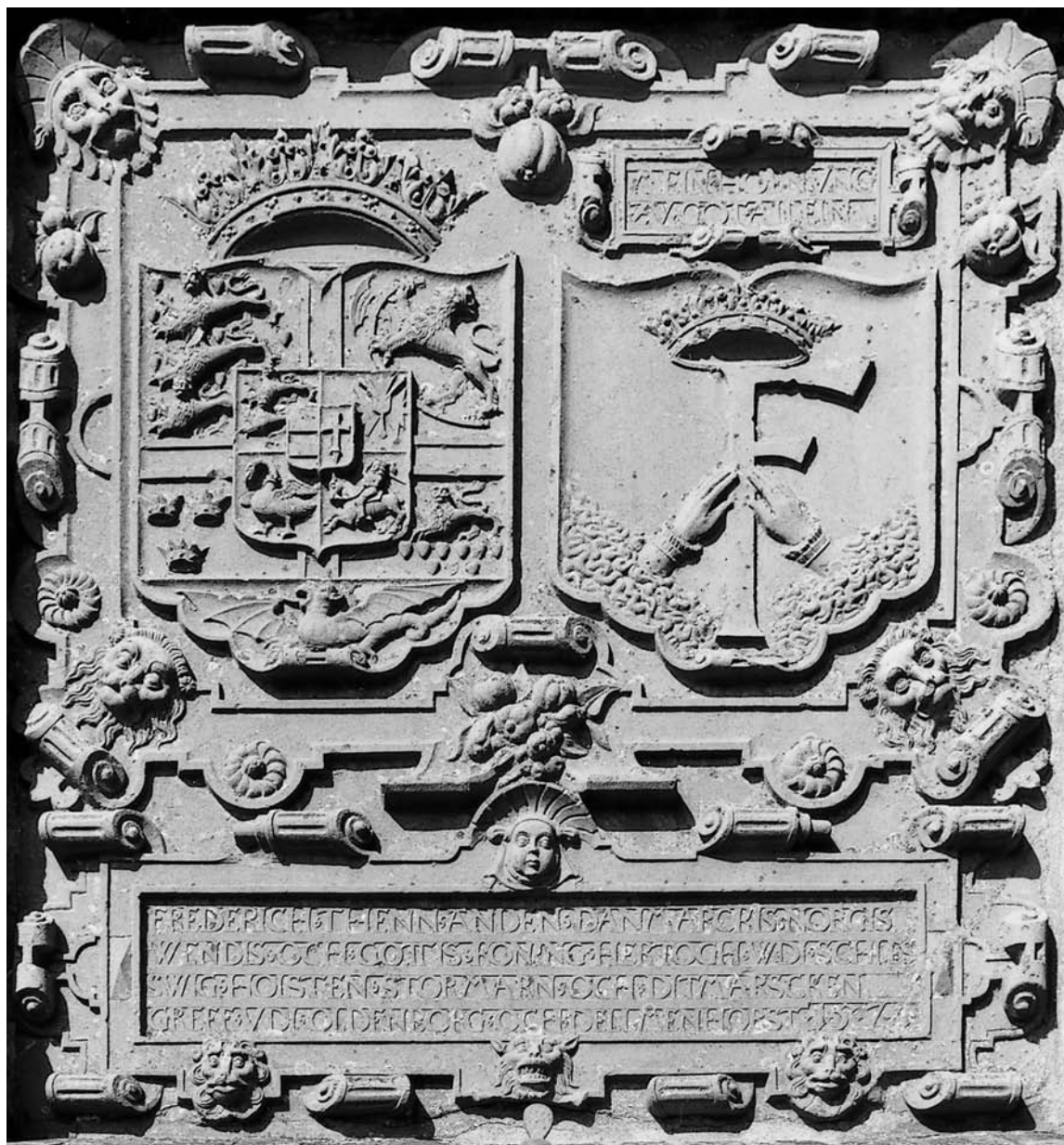

Fig. 17. Bygningstavle, 1571, i våbenhusets sydøstgavl (s. 6178). Foto John Lee 2003. – *Construction plaque, 1571, in the south east gable of the porch.*

går, at loftet havde 18-19 pommerske fyrrebjælker, der var forankrede med 11-12 murankre. Et enkelt bevaret S-formet muranker på sydgavlen nær vesthjørnet er formentlig oprindeligt og må have indgået i forankringen af en murrem under bjælkernes vestender. En omtale 1650 af, at »Dönnicken« nogle steder var faldet af under

bjælkelaget, viser, at loftet har været pudset.⁷⁷ I rummets sydøsthjørne er fra både gulvplanken og orgelpulpituret adgang til tårnets første stokværk, der ved dets indretning til våbenhus efter 1767-68 fik en indskudt etageadskillelse. Begge de brede, fladbuede åbninger er sandsynligvis sekundære. Den øvre er næppe indsat før

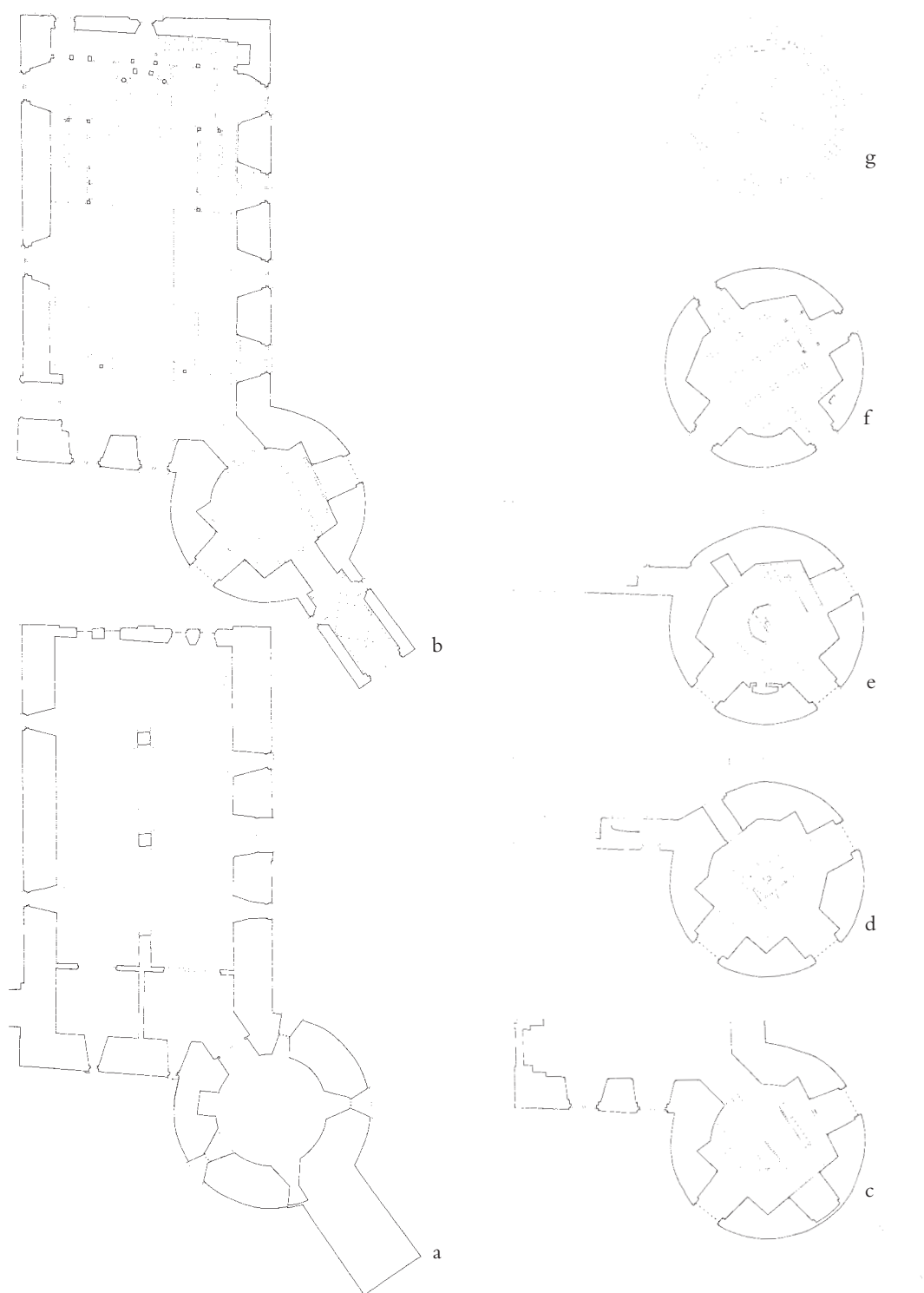

Fig. 18a-g. Planer. 1:300. Målt og tegnet af Peter Kristiansen 1988. a. Kælderen. b. 1. stokværk. c-f. Tårnets pulpituretage samt 2.-4. stokværk. g. Spiret. — Plans. a. Basement. b. 1st floor. c-f. Gallery level and 2nd-4th floor of the tower. g. Spire.

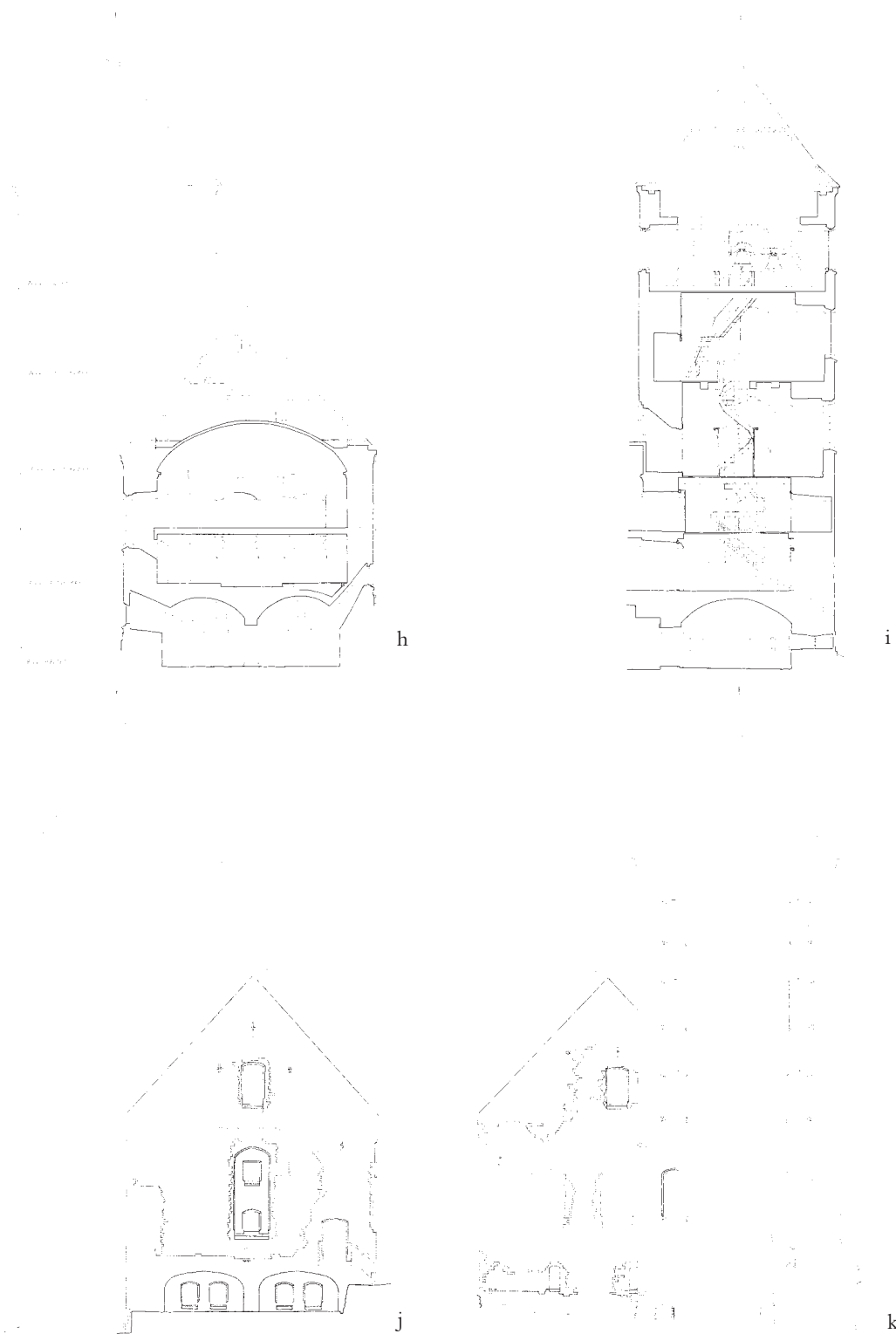

Fig. 18h-k. Snit og opstalter. 1:300. Målt og tegnet af Peter Kristiansen 1988. h. Tværsnit set mod syd. i. Tværsnit gennem tårnet set mod nordøst. j. Nordfacaden. k. Sydfacaden. — Sections and elevations. h. Section viewed towards the south. i. Section through the tower viewed towards the north east. j. Elevation of the north facade. k. Elevation of the south facade.

Fig. 18l. Opstalt af østfacaden. 1:300. Målt og tegnet af Peter Kristiansen 1988. Yngre murværk er fremhævet: Tiden 1768–o. 1880 (lyst) og yngre end o. 1880 (mørkt). – *Elevation of the east facade. Secondary brickwork is indicated: the period 1768–c. 1880 (light) and more recent than c. 1880 (dark).*

efter slottets nedrivning, mens den nedre allerede tidligere (sml. fig. 11) har afløst en oprindelig, mindre døråbning svarende til de højere oppe i tårnet bevarede. Af denne er bevaret en, nu stærkt overkalket, rundstav i den sydvestre vanges udmundning i kirkerummet. Døren har formentlig haft smigede vanger med lysningen vendende ind mod tårnrummet.⁷⁸

Tårnets indre har forneden cirkulær grundplan, men overgår i en højde af ca. 120 cm over gulvet til en uregelmæssig, trapezoid planform, der med forskydninger af murflugterne fortsættes op gennem tårnet.

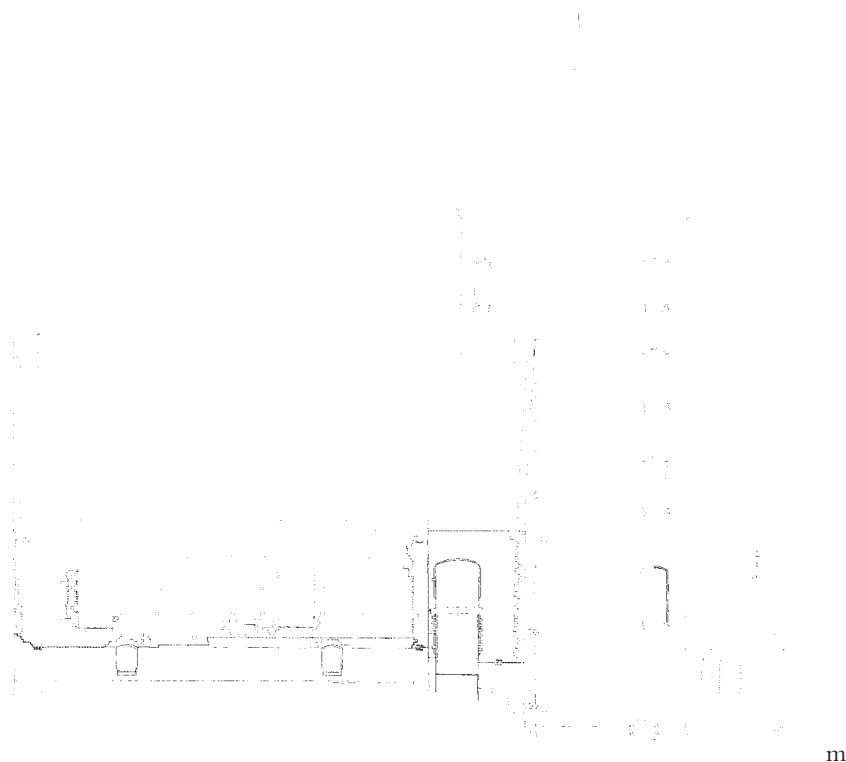
I det indre af 1. stokværk bæres loftet af tre endnu bevarede bjælker, der er prydet med af-fasede kanter og støttes af en diagonalt anbragt drager. I rummets østre hjørne ses umiddelbart under loftet en trompe, der bærer kaminen i etagen ovenover.

Tårnets 2. stokværk har uregelmæssig, polygonal planform. I rummets østre hjørne er en beva-

ret, men tilmuret, kamin med krummet bagvæg og vandret overdækning.⁷⁹ Ind mod kirken findes en endnu i brug værende døråbning, der oprindeligt gav adgang til slottets riddersal. Dørhullet overdækkes af et rundbuestik, hvis inderste del er borthugget ved en senere forhøjelse af døren (jf. s. 6186). Rummet overdækkes af et fladt loft med fire synlige bjælker, af hvilke den ene er overskåret ved opsætning af en sekundær trævindetrappe, og i søndre hjørne ses en trompe, der bærer en kamin i den følgende etage.

Det følgende, 3. stokværk er indrettet som det foregående. I syd er en oprindelig kamin med krum bagvæg og let fremspringende vanger. Den oprindelige, vandret overdækkede døråbning er tilmuret ind mod den nedrevne slotsetage og tjener som skab. Bræddeloftet bæres af tre synlige bjælker.

Det øverste stokværk, klokkestokværket, har som de forrige oprindeligt tjent til beboelse, hvilket ses af en oprindelig, nu tilmuret, kamin i syd.

m

Fig. 18m. Opstalt af vestfacaden. 1:300. Målt og tegnet af Peter Kristiansen 1988. Yngre murværk er fremhævet: Tiden 1768–o. 1880 (lyst) og yngre end o. 1880 (mørkt). – *Elevation of the west facade. Secondary brickwork is indicated: the period 1768–c. 1880 (light) and more recent than c. 1880 (dark).*

Arkitektur. Slotskirken hører til blandt de få kendte tidlige, kongelige slotskapeller, der er opført med henblik på en lutheransk gudstjeneste. Ældst blandt disse er kapellet på Koldinghus, som Christian III i årene 1549–50 lod opføre i den vestre ende af den samtidigt opførte sydføj. Udvendig kendetegnedes kapellet, der rejste sig gennem to stokværk, ved sine høje vinduer. Dets indre havde fladt loft og langs alle fire vægge løb et tømret galleri.⁸⁰ Om det 1566 indviede kapel på Hansborg vides stort set kun, at det var hvælvet og havde søjler.⁸¹ Dronning Dorothea byggede 1568–70 det endnu særdeles velbevarede kapel på Sønderborg Slot. Det overhvælvede rum rejser sig også her gennem to stokværk. Hvælvet bæres af en centralsøjle og langs alle fire vægge løber et pulpitur.⁸² I modsætning hertil udviser kapellet i Skanderborg stor enkelhed. Rummet omfatter kun én etage, om end det har relativt stort omfang. Man fristes til at tro, at kapellet skyldes en eftertanke og først er indføjet i byggeriet efter dets genoptagelse 1569–70. Dog kan kapellets vinduer, der tilhører den første byggefase, muligvis have adskilt sig fra de resterende i samme stokværk (jf. fig. 9).⁸³ Det indre, der havde fladt bjælkeloft, har næppe været kranset af gallerier, men har tilsyneladende kun haft sådanne for enderne.

SLOTTETS SALG OG NEDBRYDNING 1767–1773

Ved slottets salg 1767 til Hans Lauritzen, borger i Skanderborg, var der åbenbart endnu ikke taget endelig beslutning om slottets nedrivning, idet skødet rummer en omhyggelig specifikation af fordelingen af de fremtidige vedligeholdelsesudgifter. Således skulle f.eks. loftet og bjælkerne over kirkerummet vedligeholdes af slottets nye ejer, mens kirkens fremtidige ejer, byen, skulle holde gulvet og de derunder værende bjælker ved magt.²⁶ På tilsvarende vis var der truffet bestemmelse om regulering af den fremtidige brug. F.eks. skulle menigheden have uhindret adgang gennem slottets port til kirkens indgang i trappetårnet ved dens sydvesthjørne. I tilfælde af en nedrivning af slottet skulle ejeren overlade kirken et 5 alen bredt grundstykke langs dens nord-, vest- og sydfacade til anlæggelse af fortov, mens arealet øst for kirken skulle udlægges til kirkegård (jf. ovf.).

Fig. 19. Kirkens ydre set fra øst. Foto John Lee 2003. – *Exterior viewed from the east.*

Året efter igangsattes nedbrydningen. I et overlæg, underskrevet 4. juni 1768 af murermester Johan Bardewick fra Fredericia (sml. *DK Vejle* 367), anføres en række arbejder, der blev nødvendig-gjort heraf.⁵³ Trappetårnet ved kirkens sydvest-hjørne, hvorigennem hovedadgangen var, skulle nedbrydes og de tilhørende døre tilmures. I stedet skulle der anlægges en ny adgang fra sydøst gennem det runde tårns 1. stokværk. Kældernedgangen fra den tidligere slotsgård i vest skulle lukkes, fordi den var for stejl til kælderens fremtidige brug som begravelsessted; i stedet skulle anlægges en ny adgang fra nord,⁸⁴ hvor terrænet var tre alen lavere. Endelig skulle indgangen til kirken fra slottets værelser mod nord, gennem den herværende vindeltrappe, lukkes for at undgå 'trækvind' i kirkerummet. Skillevæggen, hvori denne adgang fandtes, ville i fremtiden udgøre kirkens nordgavl. To dage senere tillægges, at Bardewick dels ville udføre dette arbejde, dels tillige forfærdige trapper i tårnet, indsætte 'den store udhugne sten' (jf. s. 6178) over indgangsdøren⁸⁵ samt anbringe yderligere ét glasmul i tårnet over skibets tag og sætte lemme i alle fire. Østfløjen blev nedrevet helt frem til den nordre endevæg i kirkerummet, og de to stokværk over kirken fjernedes ned til en højde af ca. 1,2 meter over etageadskillelsen.⁸⁶ I det nordvestre hjørne af den nye gavl er indmuret en del formsten med rundstav hidrørende fra vinduerne i den nedrevne del af 1. stokværk. Det sydøstre hjørnetårn blev bevaret i fuldt omfang, men med sårene efter de øvre etager stående synlige. I kælderen besluttedes indrettet fem begravelser, der blev udbudt til salg på auktion i februar 1769.²⁶ Placeringen af de fem begravelser kan rekonstrueres, om end med nogen usikkerhed. Nr. 1 skulle anbringes i tårnrummet og nr. 2-5 lå langs vestmuren i kælderen, mens arealet under det østre tøndehvælv har henligget som gangareal med forbindelse til hovedindgangen midt i østmuren og til begravelsen i tårnet (jf. s. 6239). Uvist af hvilken årsag synes hovedparten af de nævnte arbejder først afsluttet fire år senere.

Efter slottets nedrivning 1768 henlå kirkens omgivelser delvis dækket af grus og murbrokker. I et brev til bispens af 25. sept. 1769 klagede byfoged Frederik Carl Munchenberg over den mang-

lende oprydning, der var kirken til stor skade.²⁶ Specielt gjaldt dette området nord for kirken, hvor der endnu var bevaret et overhvalvet stykke af den i øvrigt nedrevne slotsfløjs kælder.

I løbet af 1773 afsluttedes adskillige af de byggearbejder, der affødtes af slottets nedrivning. Murværket i de bevarede ydermure berørtes kun lidt, men des mere omfattende var reparationerne ved den tidligere skillevæg mod kirkerummet, der nu skulle udgøre kirkebygningens nordgavl. Murværket skalmuredes med flugten vinkelret på langmurene, hvilket bevirker, at murens tykkelse aftager fra øst mod vest, idet den oprindelige skillevæg er opført parallelt med sydgavlen, men ikke vinkelret på flankemurene. Skalmuringen synes udført før den endelige nedrivning af langmurene nord for kirken, idet der ses aftryk af begge disse i skalmuren (fig. 18j), ligesom indgangen fra slottet til kirken med det tilhørende vindeltrappehus formentlig først er fjernet herefter. To vinduer indsattes i gavlen, et til pulpituret over alteret og et til loftsrummet; endnu et vindue til pulpituret indsattes året efter.⁵³

Hovedindgangen til kirken må være flyttet til den nuværende plads senest 1773, idet der dette år arbejdedes med trappen hertil.⁸⁷

I kælderen herskede travlhed med indretningen af de allerede afhændede begravelser, der adskiltes af sortmalede træstakitter, ligesom adgangen hertil er flyttet senest på dette tidspunkt; nævnte år maledes døren for at konservere træværket og et træ foran 'begravelsesdøren' blev fældet.⁵³ Lemmen fra kirkerummet til det afskilt rum i kælderen nordøsthjørne blev tilmuret og gulvet herover udbedredes med tegl.

TIDEN 1774-1799

Tårnets otte vinduer fornyedes 1776-77, hvorefter glarmesteren indsatte 129 ruder forsvarligt i bly og tin, mens malermesteren anstrøg karne og rammer udenfor med brændt gult, indenfor med perlefarve.⁵³ 1788 opførte murermester Peder Schandorff en bygning over trappen op til kirken. Bygningen, der grundet den stejle trappe blev 3 alen længere end først projekteret, var af grundmur med spåntækket tag. Over dens dør

Fig. 20. Kirken set fra nordøst. Akvarel ved O. C. Zeuthen 1862. – The church seen from the north east.

indsattes den sten, som tidligere sad i 'storkirkens' mur over indgangen og 'hvorpå Frederik d. 4.s kongelige våben' var indhugget.⁸⁸ Kirkens murværk istandsattes ved udskiftning af forvitrede sten og fugning med efterfølgende 'afskuring'. Tårnets gesimsfjæle udskiftedes og spånbeklædningen repareredes, tjæredes med gullandsk tjære og farvedes med brunrødt.

JENS HIERNØES OMBYGNING 1799-1801

Familien Pultz' testamentariske gave til kirken til anskaffelse af et nyt orgel affødte tillige en række ændringer i såvel bygning som inventar (jf. s. 6200). Under forberedelserne til indsættelse af orgelet konstaterede Jens Hiernøe 1799, at loftet over kirken var forrådneth og måtte udskiftes.⁵⁴

Bjælkerne afsavedes i den indre murflugt og nye oplagdes ca. 1,2 m højere oppe på murkronen.⁸⁹ Loftet stod tilsyneladende med synlige bjælker. Arbejdets art fremgår klart af en skrivelse udfærdiget af kirkeværgen og flere af byens borgere til Danske Kancelli. Heri klages bl.a. over, at der blev udtaget 18-19 bjælker af pommersk fyr og i stedet indlagt 13-14 væsentlig spinklere fyrrebjælker. Tillige fjernedes bjælkelagets forankring i form af 11-12 murankre, uden at der blev indlagt nye, ligesom det dobbelte loft erstattedes af et enkelt.⁹⁰ Året efter forhøjedes adgangen fra tårnets 2. stokværk til kirkens loftsrum.⁵⁴

Formentlig uafhængig af disse arbejder indsattes førstnævnte år nye vinduer i kirken af murer Søren Nielsen, glarmester Daniel Belofschy leverede glas hertil og Jørgen Hvejsel malede alt jernet med lyseblåt.⁵⁴

Fig. 21. Kirken set fra sydøst. Akvarel ved O. C. Zeuthen 1863. – The church seen from the south east.

TIDEN 1801-1878

På tårnets tag, hvis tagværk formentlig var fra slottets opførelse (jf. s. 6168), var en større reparation fornøden 1824. De 24 'spændtræer', dvs. spær, flyttedes og forsynedes med skalke forneden for at give tårntaget en ny profil, og der opmuredes en ny fire skifter høj gesims. Taget tækkedes med egespån, der oprindeligt skulle have været kogt i tjære, men man valgte i stedet efterfølgende at male dem med hollandsk linolie, engelsk bleghvidt samt kønrøg og 'sølverglød'. Arbejdet udførtes af snedker Christen Thomsen og murermester Jens Qvist, mens tagspånene leveredes af bødker C. Hvejsel; det efterfølgende malerarbejde blev givet til malermester Horndrup.⁵⁶

Trappebygningen på tårnets sydøstside, nu hyppigst betegnet som *våbenhus*, havde 1829 behov

for ny tagbeklædning. En udskiftning af spåntaget med tegltag var billigst og gennemførtes derfor af murermester Jens Qvist. Desuden maledes stenen over døren med stenfarve og de udhuggede bogstaver forgyldtes.⁵⁷

De store jordarbejder 1843 på kirkens vestside, der var foranlediget af opsætningen af mindesmærket for Frederik VI (s. 6165f.), forårsagede alvorlige skader på soklen under kirkens vestfacade. Granitsoklen blev udtaget og atter indmuret, og murværket herover skalmuredes i indtil en stens dybde.⁵⁷

Samme år afholdtes licitation over en reparation af tårnets murværk, hvor forvitrede sten skulle erstattes af nye, der havde en krumning svarende til tårnets. Tilbudet blev imidlertid for dyrt, og i stedet valgte kirken 1844 at lade tårnet og den øvrige kirke udspække og cementpudse

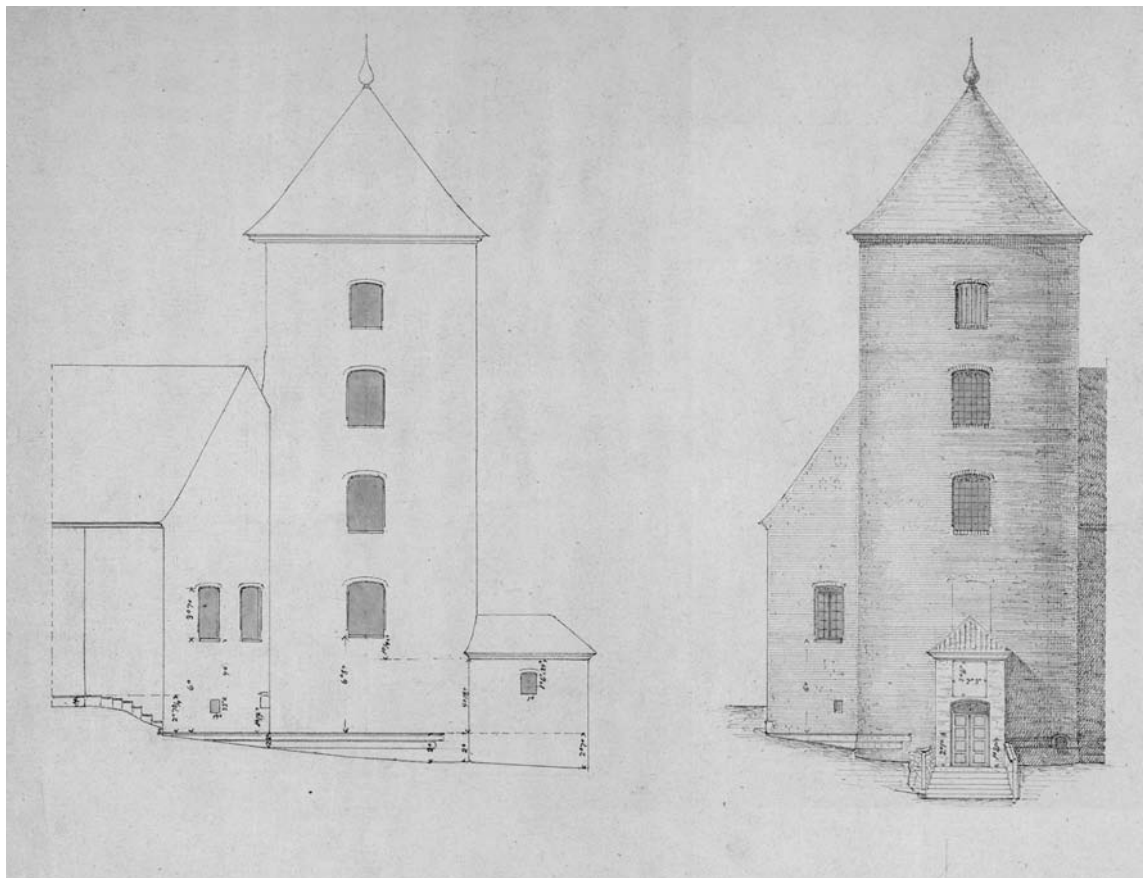

Fig. 22a. Opstalter af tårnet set fra sydvest og sydøst. Tegnet af V. Th. Walther 1878. – *Elevations of the tower viewed from the south west and the south east.*

ved murermeister F. Møller. Samtidig udskiftedes vinduerne i kirken, mens tårnets vinduer bibeholdtes.³⁹

Nye vinduer til tårnet tegnedes 1854 af murermeister J. Qvist. Det nævnte år leveredes tre rammer fra Stallknechts jernstøberi i Horsens og året efter fulgte yderligere fem, der indsattes af murermeister P. Nielsen. Glasset hertil leveredes af glarmester I. C. Boes.⁵⁸

Allerede 1853 ønskedes kirkens loft gipset. Murermeister J. Qvist foretog den fornødne opmåling, men først 1859 blev arbejdet udbudt i licitation og det gennemførtes samme år af murermeister Nielsen.⁵⁸

Gravkapellet under kirken blev ryddet 1865 for i fremtiden at tjene byen som ligkapel. Dette arbejde udførtes ligeledes af murermeister Qvist, der samme år lagde nyt gulv i kirken og våben-

huset, dvs. tårnrummet. Det hidtidige teglgulv skulle udskiftes med et gulv af hvide og sorte ottekantede fliser eller, hvis sådanne ikke kunne fås, af gule og røde. Gulvet er formentlig identisk med det nuværende af store gule ottekantede fliser og små sorte kvadratiske.⁹¹

Nogle ændringer ved kapellets vinduesåbninger må formentlig henføres til samme periode. Frem til V. Th. Walthers nedennævnte restaurering 1878-85 (jf. fig. 23) fremtrådte kapellets to østre vinduer som slanke, spidsbuede, 'nygotiske' åbninger. To tilsvarende, tæt sammenstillede vinduesåbninger var at finde i nordgavlens østre del ud for det østre tøndehvælv i kælderen. Yderligere reparationer sidstnævnte sted blev foretaget 1867, hvor murermeister Nielsen betales for reparation af gavlens sokkel samt brolægning langs denne.⁹² Efter slottets nedrivning var der spor

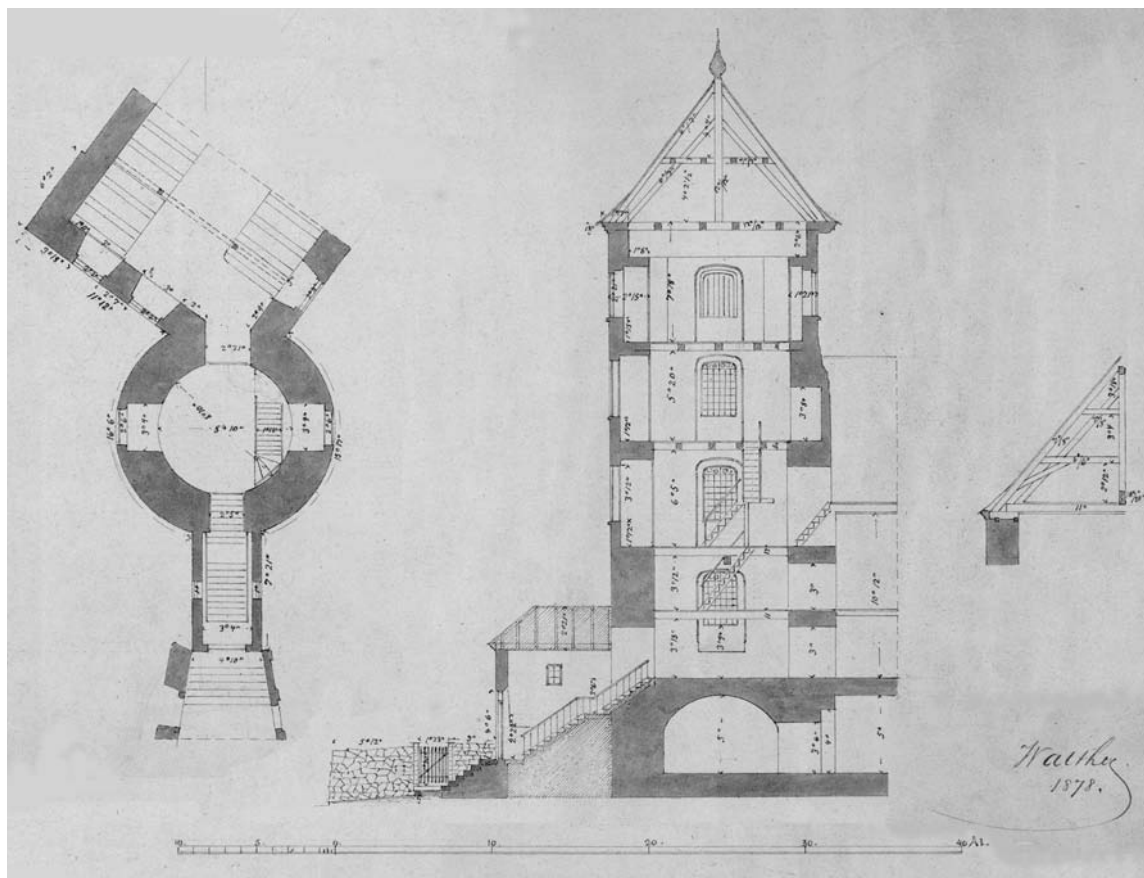

Fig. 22b. Plan og tværsnit af tårnet samt udsnit af kirkens tagværk (th.). Tegnet af V.Th. Walther 1878. – *Plan and section of the tower and section of church roofing.*

i gavlens nedre del efter de bortbrudte hvælv i kælderen nord for kirken. Således fremtrådte de endnu 1862 (fig. 20), men før 1881 (fig. 23) blev de regulerede og fik den nuværende kurvehankbuede form.⁹³

V.TH. WALTHERS RESTAURERING 1878-1885

Professor, kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther fik 1878 overdraget opgaven at fremsætte et forslag til kirkens restaurering.⁵⁵ Som grundlag herfor blev dele af kirkebygningen opmålt henholdsvis 1878 og 1881 (fig. 22a-b og 23). Hovedformålet var at fjerne de sidste spor på tårnets nordvestside af dets tidlige sammenbygning med slottets nedrevne to øvre etager. Dette skete 1880-82 ved en skalmuring af den skrå afskæ-

ring af tårnmuren, der fandtes mellem den østre langmur og sydgavlen; herved fik tårnets øverste del regelmæssig, cirkulær planform. Samtidig gennemførtes en restaurering af tårnets øvrige murværk og tagbeklædningen udskiftedes med kobber.⁹⁴ De 1854-55 indsatte støbejernsvinduer bibeholdtes, men et ornament øverst i bueslaget fjernedes (sml. fig. 22b) og erstattedes af simple lodsprosser.⁹⁵ Trappehuset foran tårnets dør skalmuredes med røde munkesten, og tagets valm erstattedes af en gavltrekant. Disse arbejder overlod Walther til muremester Wilkens fra Århus og tømrermester Thommesen fra Levring. 1882 gennemførtes en reparation af kirkens tagværk, og i dens indre kalkedes vægge og loft. Yderligere må samtidig hermed være tilføjet et markant indslag i kirkens interior i form af fire cirkulære 'ovenlysvinduer' (fig. 66), der var anbragt i det

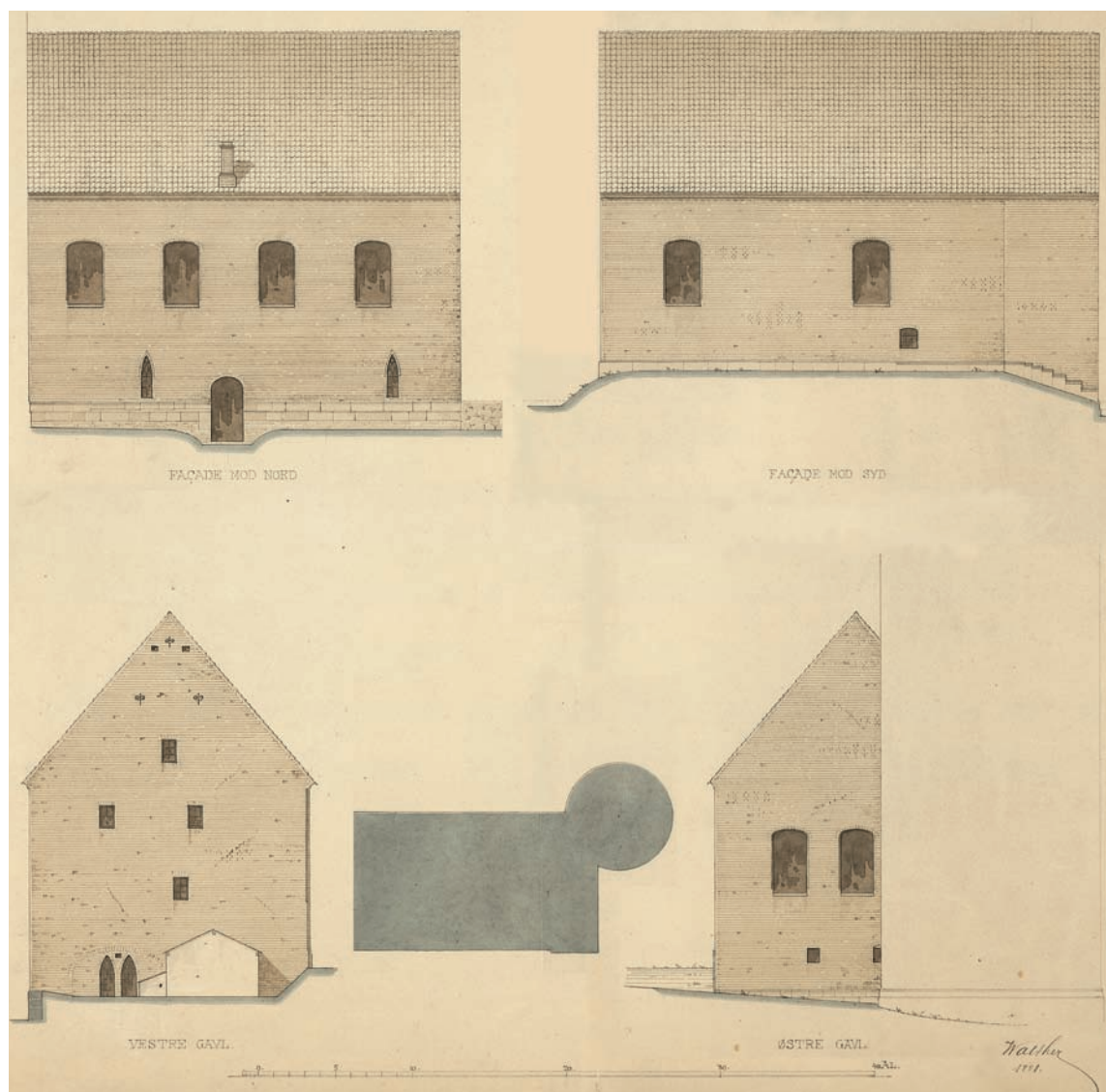

Fig. 23. Opstalter af kirkens facader. Tegnet af V.Th. Walther 1881. – *Elevations of the church facades.*

flade loft og lukkedes af støbejernsrammer.⁹⁶ En udvendig restaurering af selve kirkens murværk blev projekteret 1883 og udførtes af Wilkens i løbet af 1885.⁹⁴ Arbejdet omfattede en regulering af alle kælderens vinduer samt døren hertil, der udstyredes med en granitomfatning, som videreførte soklens rundstavprofil omkring døråbningen. På kirkens vestfacade blev de to døråbninger til det nedrevne trappetårn (jf. s. 6176) genfremdraget og markeret i murværket som nicher. Nordgavlen ændredes til omtrent sit

nuværende udseende med nye parvist anbragte, fladbuede vinduer i kælderens to 'hvælvnicher'. Herover muredes i gavlens midtakse en høj fladbuet niche, der omfatter to vinduesåbninger til henholdsvis rummet bag alteret og til pulpituret bag indgangen til prædikestolen.⁹⁷ Endelig indsattes en ny større, fladbuet luge i gavltrekanten og en tilsvarende anbragtes i den søndre gavltrekant. Også karme og rammer i kirkerummets vinduer er formentlig indsat ved denne restaurering.⁹⁸

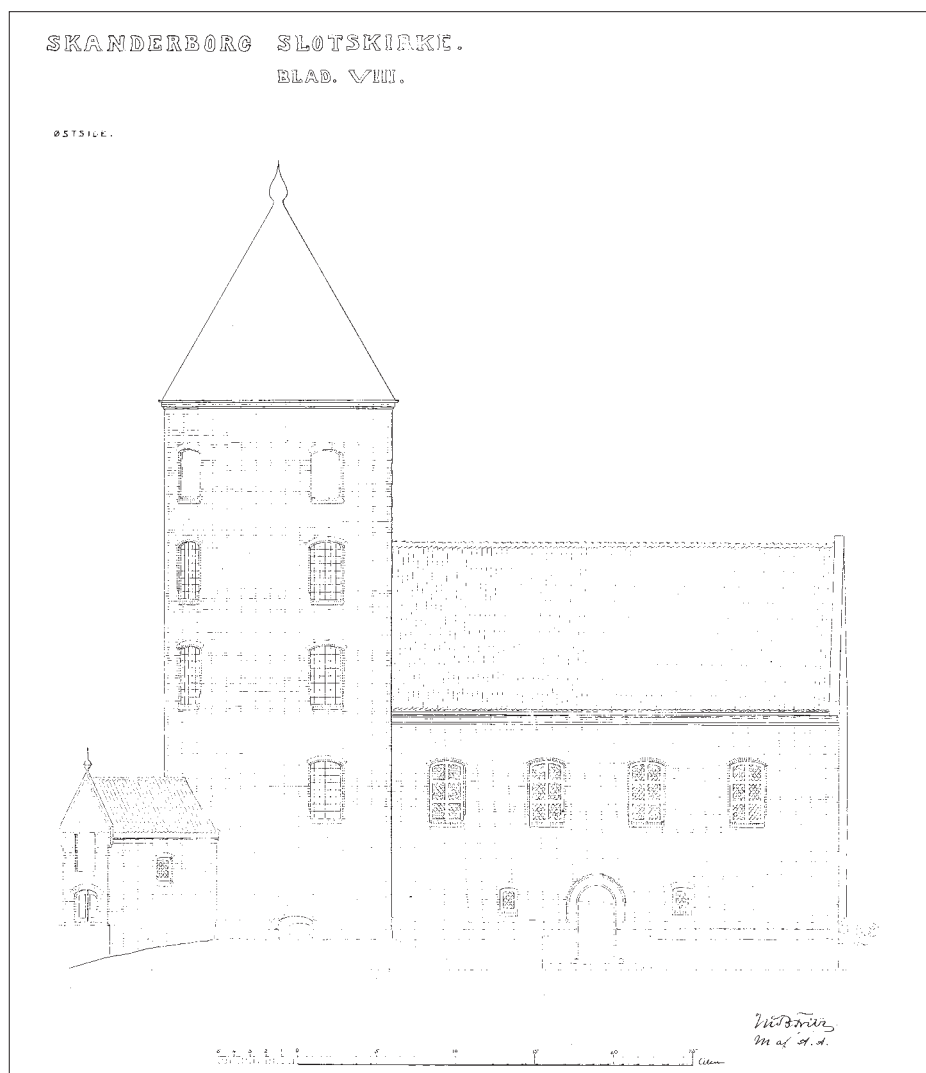

Fig. 24a. Opstalt af østfacaden. Tegnet af M. B. Fritz 1909. – *Elevation of the east facade.*

TIDEN 1886-1943

I årene efter V. Th. Walthers restaurering gennemførtes kun få mindre arbejder i kirken. Etableringen af en 'reserveudgang' bragtes på bane allerede 1898,⁵⁵ og året efter henvendte kirken sig til arkitekt V. Puck med henblik på at udarbejde et forslag til anbringelse af en sådan samt til genåbning af den tidligere hovedindgang i vestmuren. Førstnævnte etableredes dog først 1908-09.⁹⁹ Døren indsattes i nordgavlen nær det vestre hjørne, omtrent hvor adgangen fra slottets lokaler til kirken

tidligere havde været. Den fladbuede døråbning nås ad en nyere jerntrappe.

Det længe nærede ønske om flytning af kirkens indgang fra tårnet til den oprindelige dør i vest udmøntedes 1909 i en opmåling (fig. 24a-i) og et restaureringsforslag (der dog ikke gennemførtes) ved arkitekt Markus B. Fritz.¹⁰⁰ Ifølge forslaget skulle våbenhuset nedrives og døren i tårnet tilmures. Foran den tidligere indgang i vestmuren nær sydhjørnet skulle genopføres en rekonstruktion af det cirkulære trappetårn og til dette skulle såvel hovedindgangen som opgangen til pulpituret henlægges.

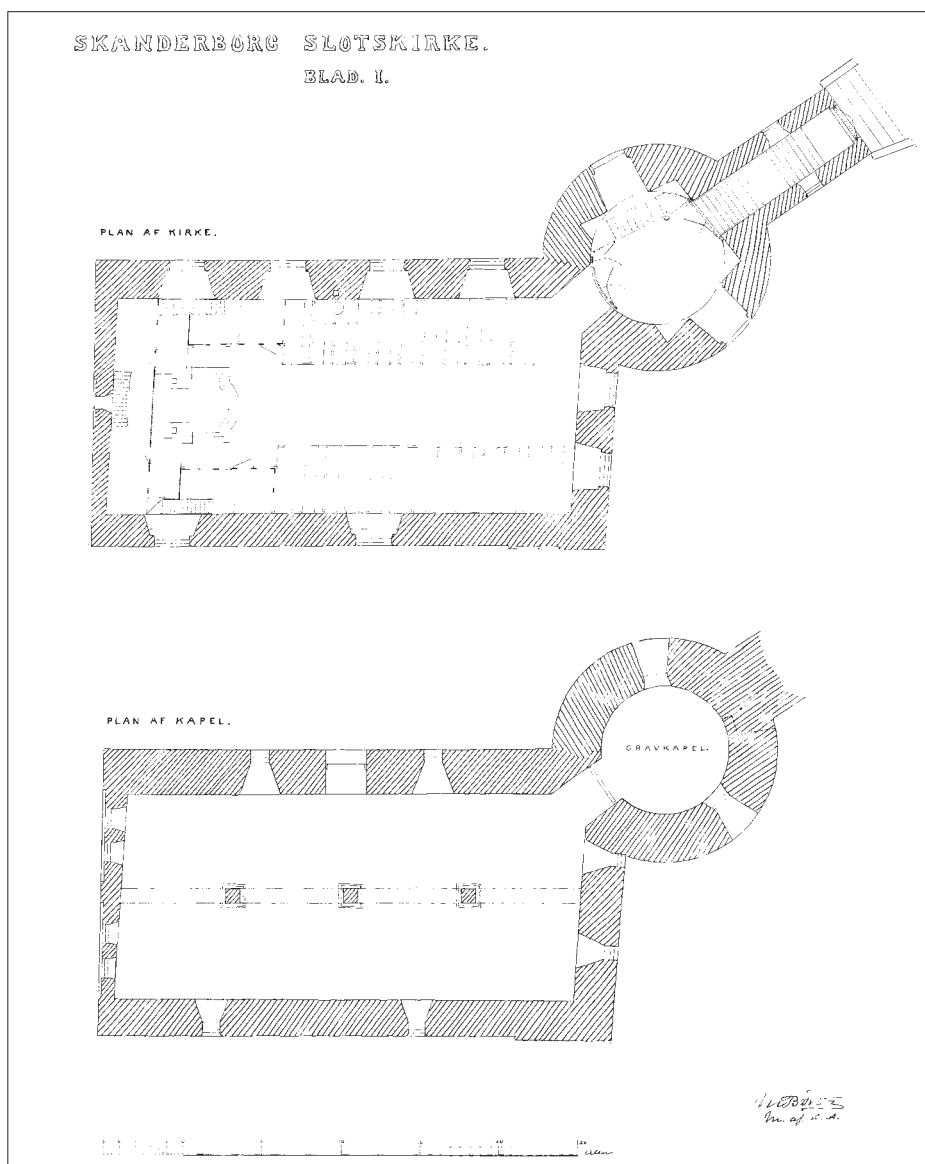

Fig. 24b-c. Planer af kirken og kælderens. Tegnet af M. B. Fritz 1909. – *Plans of the church and the basement.*

H. LØNBORG-JENSENS RESTAURERING 1943-1949

Restaureringens hovedsigte var en ændring af de inventarmæssige forhold (s. 6200f.), men den medførte tillige væsentlige ændringer af bygningen. Projektet var udarbejdet af arkitekt Harald Lønborg-Jensen og udførtes under dennes ledelse; i slutfasen under medvirken af arkitekt Helge Holm.¹⁰¹

I kirkerummets indre fjernedes det flade gipsloft og erstattedes af et pudset trætøndehvælv med rig stukdekoration efter forbillede i Holmens Kirke, om end enklere i detaljeringen.¹⁰² Hvælvets vederlag er markeret af en trukket gesims, der tillige går tværs over gavlene, i omtrent samme højde som rummets oprindelige loft. Hvælvfladen er inddelt af trukne ribber og prydes af store cirkulære medaljoner; flere af disse, i hvælvets midterakse, er prydet af frugtklaser.

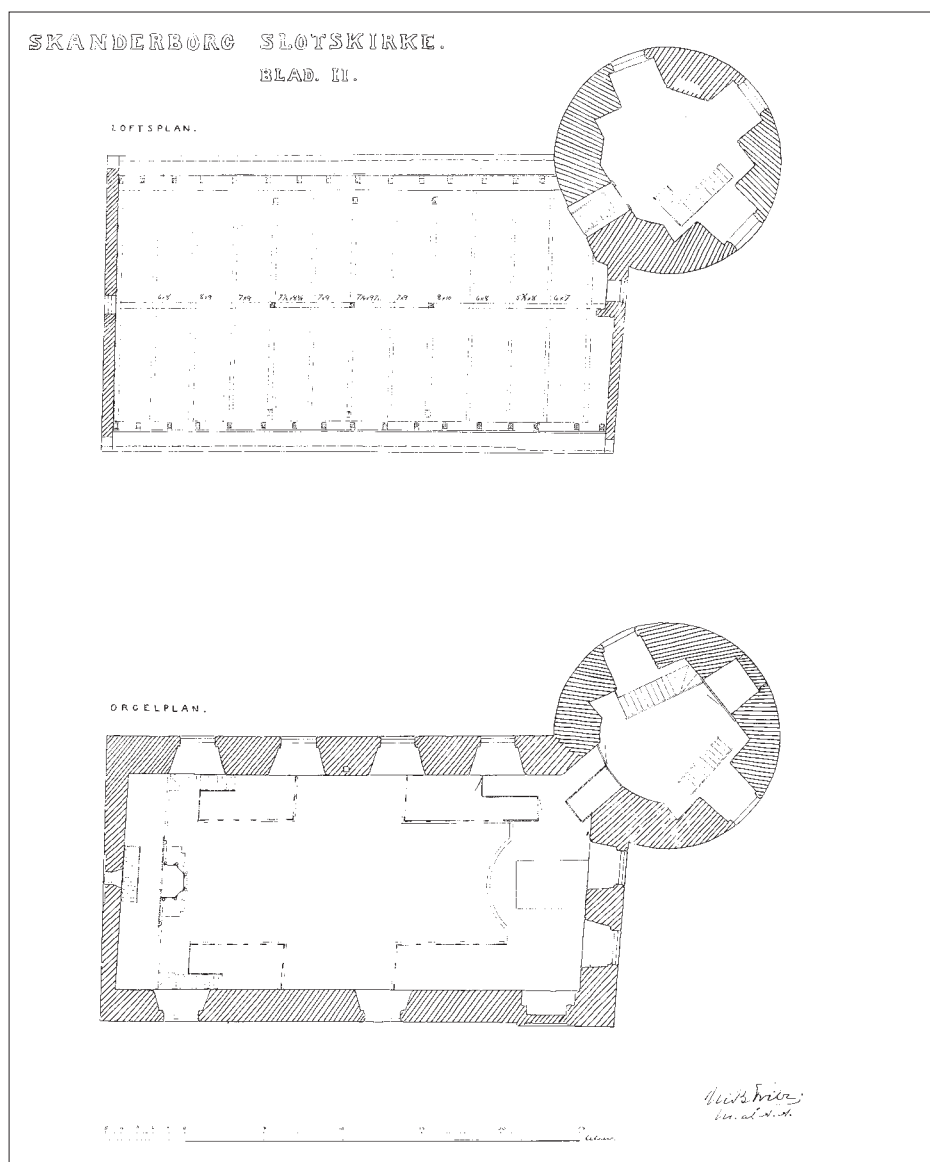

Fig. 24d-e. Planer af kirkens loft og pulpituretage. Tegnet af M. B. Fritz 1909. — *Plans of the church loft and gallery floor.*

Ved restaureringen genåbnedes den nedre dør til det nedrevne $\ddagger$ trappetårn i sydvest, og her inden for opførtes et muret vindfang. I våbenhuset med trappen op til indgangen indbyggedes stigende grathvælv til afløsning af det tidligere flade pudsede loft, og foranlediget heraf måtte dets to vinduer rykkes nærmere kirken for at passe med hvælvenes fagdeling. Et par pilasterlignende murefremspring på nordvæggen ud mod hjørnerne (fig. 26), der rejser sig fra pulpiturets gulvhøjde,

kan ikke umiddelbart forklares, men må også være tilføjet ved restaureringen (sml. fig. 24e).

TIDEN EFTER 1949

Siden Lønborg-Jensens restaurering er stort set kun udført løbende vedligeholdelse af bygningen, således fornyedes taget 1966.⁹¹ Dog gennemførtes 1969 en renovering af ligkapellet efter forslag af arkitekterne Aage C. Nielsen og Poul

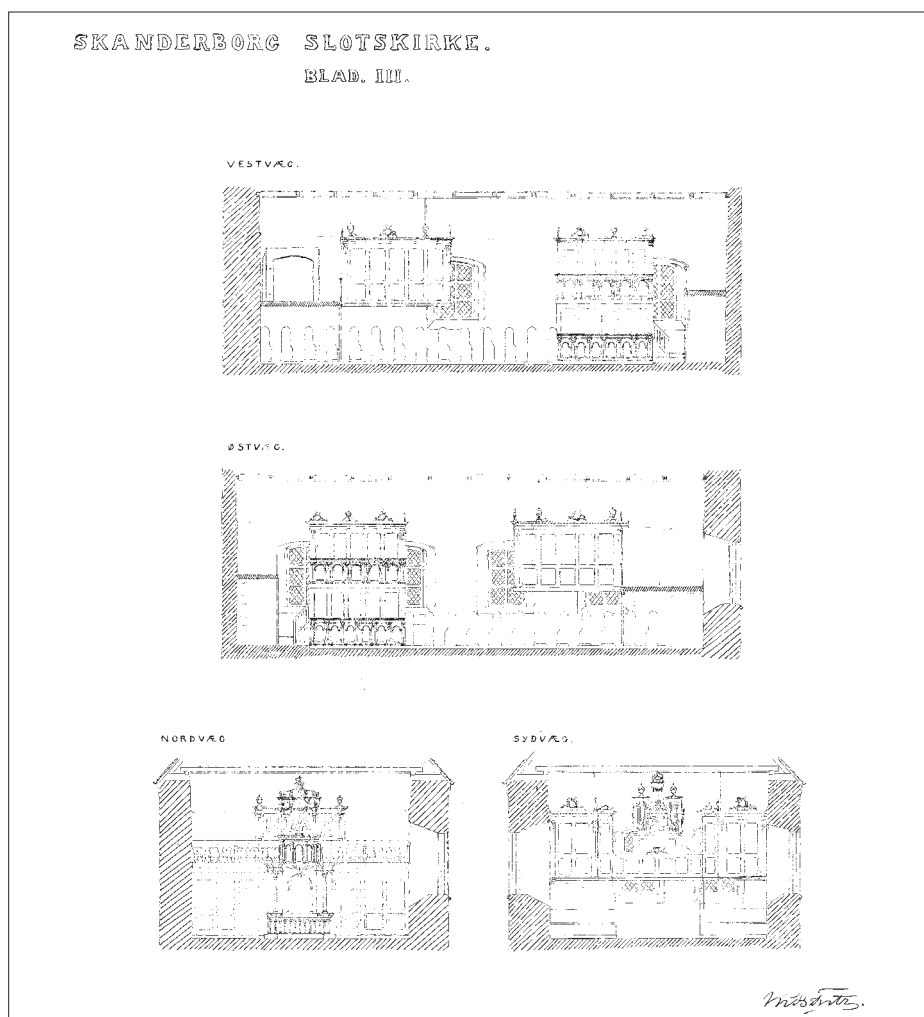

Fig. 24f-i. Snit af kirken set mod vest, øst, nord og syd. Tegnet af M. B. Fritz 1909. – Sections of the church viewed towards the west, east, north and south.

Andersen, Århus. Vægge og hvælv hvidtedes og i de fire vinduer mod nord indsattes glasmosaikker (jf. ndf.).¹⁰³ Den lave granittrappe foran vestdøren erstattedes 1979 med en rampe for kørestolsbrugere.

TAGVÆRKER

Kirkebygningens tagværk er af eg med to sæt hanebånd, mellem det nederste og spærene er lange skræstivere. Tagværket lader sig ikke umiddelbart datere, men sandsynligheden taler for, at det er

genbrug af østfløjens oprindelige tagstol. En nu fjernet tlangstol (fig. 22b) var formentlig opsat ved J. Hiernøes arbejder 1799-1800, mens det nuværende tøndehvælv fra restaureringen 1943-49 bæres af et samtidigt sprængværk, der delvis er opbygget af genbrugte dele fra Hiernøes etageadskillelse.

Tårnets tagværk kan være oprindeligt, men med en række ændringer dels ved dets istandsættelse 1824 (s. 6187) dels, i mindre omfang, ved V. Th. Walthers restaurering af tårnet o. 1880 (s. 6189).

Fig. 25. Kældrens indre set mod nordøst. Foto Roberto Fortuna 2003. – *Interior of the basement viewed towards the north east.*

OPVARMNING

Kirken opvarmes med fjernvarme. Dens ældst kendte varmekilde er en $\ddagger$ kakkelovn. Anskaffelsen af denne besluttedes 1876,⁹⁰ men først 1879-80 leveredes ovnen af Stallknechts jernstøberi i Horsens.⁹² Den opstilledes ved østvæggen mellem 2. og 3. vindue, hvor der indhuggedes en skorsten i muren (jf. fig. 23 og 66). Kakkellovnen erstattedes 1901 af et $\ddagger$ varmeapparat, der leveredes af Hess i Vejle; de fornødne ændringer af stolestaderne (fig. 66) udførtes efter forslag af arkitekt V. Puck.⁹⁹ Umiddelbart forud for Lønborg-Jensens restaurering erstattedes varmeapparatet af et $\ddagger$ centralvarmeanlæg. Den hertil hørende kedel blev anbragt i et 1943 opført, underjordisk fyrrum, der blev gravet ind i skråningen nord for kirkens nordgavl med adgang ad en trappe fra øst.

GLASMALERIER

I ligkapellets fire nordvinduer er indsat mosaikker, der er udført af billedhuggeren V. Foersom Hegndal, og som i farvevalget symboliserer livsforløbet.¹⁰³

Kirken står i dag i det ydre omtrent som ved slotets nedrivning 1767-68 med røde mure og tegltag. Den nuværende adgang gennem det runde tårn er indrettet 1767-70 og 1788 opførtes et våbenhus i tilknytning hertil. Indvendig er væggene hvidkalkede og rummet dækkes af et tøndehvælv loft, der 1944-49 afløste et ældre fladt loft. Den eneste væsentlige ændring af ligkapellet i kælderen er indgangens flytning til østmuren 1767-70; dens nuværende udformning hidrører fra restaureringen 1878-85.

Fig. 26. Indre set mod nordvest. Foto Mogens Vedso 2006. – *Interior viewed towards the north west.*

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventar stammer fra kirkens indretning i begyndelsen af 1570'erne. Det gælder prædikestolen med himmel og dør, 1801 indføjet i et prædikestolsalter, stolestadegavlne med udskårne våbener, kongens valgsprog og regentparrets initialer, samt et større antal paneler fra flukkede stole eller pulpiturer, genanvendt i pulpiturene fra 1801. Også alterstagerne samt kalk (med bæger fra 1966, udført af Bent Exner) og disk stammer fra perioden o. 1572; begge dele omtales tidligst 1604. Et eksemplar af Frederik II's bibel fra 1589 i læderindbinding fra 1732 er 1996 udlånt fra Skanderborg Museum, men har ingen påviselig forbindelse til kirken i ældre tid.

Fra 1700-tallet stammer antependium og messehagel af rødt fløj med guldgaloner, begge dele skænket af Frederik IV 1718. En skriftetavle med årstallet 1759 opbevares på kirkens loft, mens hovedparten af et større antal (*)løse stole fra 1700-1800-tallet, der anvendtes på pulpiturene, findes på Skanderborg Museum.

Efter statusændringen fra slots- til bykirke anskaffedes 1769 oblatæske og alterkande, udført af Mathias Mortensen Bøgh, og 1776 et dåbsfad ved S. Høvring. I disse år omstøbtes også de to klokker, den største af Caspar König i Viborg 1773, den mindste af Daniel Henrich Reimer i Randers 1783.

Ved den store restaurering 1799-1801 under ledelse af billedhugger Jens Hiernøe indrettedes et prædikestolsalter og pulpiturer i nyklassicistisk stil med genanvendte dele fra renæssanceinventaret. Altermaleriet med motiv af Korsfæstelsen er fra 1971 og malet af Jens Nielsen, Holstebro. Det er monteret foran et (†)altermaleri fra 1866 af Christen Dalsgaard. En vinkande fra Den kgl. Porcelænsfabrik skænkedes 1840 af apoteker David Seidelin.

Døbefonten er fra 1851, udført efter forlæg af Gottlieb Bingesbøll og skænket af købmand og borgerrepræsentant Lars Thomsen. S.å. anskaffedes dåbsfad og dåbskande fra C. M. Svanberg i København med gravering ved Johann Scholl. Kirkeskibet »Flora« er en gave fra Thomas Brædstrup 1850.

Kirkens ældste lysekroner er fra 1600-tallet, skænket 1774 af Hans Friis og hustru Anna Margaretha. De øvrige kroner er barokkopier fra 1949, udført af gørtler G. Erstad-Pedersen, Århus. En stor *glaslysekroner fra o. 1800, givet af ritmester Warnick 1827, opbevares i Skanderborg Museum.

Alterskranken er skænket o. 1900 af købmand Simon Sass, og 1906 gav fabrikant A. L. Blom indgangsdøren. 1911 modtog kirken en (†)døbefont af smedjærn med forbillede i fonten i Århus Vor Frue Kirke bekostet ved gaver fra menigheden. Fonten opbevares nu på loftet. 1916 anskaffedes en syvstige. I 1900-tallet er endvidere tilkommet pengebøsser, løse stole og 1990 ny messeha-

gel og alterklæde, udført af væver Hanne Vedel. Orglet, der er opbygget bag Jens Hiernøes orgelfacade fra 1800, er leveret 1971 af orgelbygger Poul-Gerhard Andersen.

Kilder. Det bevarede, skriftlige kildemateriale fra tiden som kongeligt kapel er sparsomt. Vigtigst for denne periode er lensregnskaberne, som rummer lister over Slotskirkens inventar, deriblandt det ældste kendte inventarium fra 1604. Her findes også enkelte oplysninger om kirkens tilstand efter krigshandlingerne i første halvdel af 1600-tallet. Rentemesterregnskaberne indeholder ikke udførlige oplysninger om bygningsarbejderne. De bevarede inventar-, material- og brændevædsregnskaber for årene 1717-68, som indsendtes til Rentekammeret, har oplysninger om enkelte nyanskaffelser i perioden, bl.a. om den kongelige donation af antependium og messehagel. Ved overgangen til bykirke 1767 blev kirken underlagt den almindelige, kirkelige administration, og mængden af skriftlige kilder øgedes betragteligt. De væsentligste kilder udgøres herefter af Bispe- og Kirkeinspektionsarkivernes regnskaber fra hhv. 1767ff. og 1801ff. med udførlige oplysninger om indtægter og udgifter i forbindelse med reparationer, ombygninger og nyanskaffelser. Bispearkivet rummer endvidere indkomne sager vedrørende kirken, hvoraf de ældste er fra 1600-tallet, mens hovedparten stammer fra 1767ff. Her findes bl.a. centrale dokumenter vedrørende kirkens statusændring samt den store renovering 1799-1801, deriblandt to planer over kirkens indretning, udført af Jens Hiernøe (fig. 27-28).

Indretning. Renæssancekirken indrettedes i forbindelse med Frederik II's store ombygning af det middelalderlige Skanderborg Slot i begyndelsen af 1570'erne. Det nyskabte kirkerum var blandt de tidligste i en række lutherske slotskapeller, der etableredes fra midten af århundredet, af hvilke er bevaret kapellet på Sønderborg Slot, indrettet 1568-70 af dronning Dorothea (*DK Sjyll* 2129ff.), og Kronborg Slotskirke, indviet 1582 (*DK Frborg* 562ff.).¹⁰⁴ Indretningen af disse var utvivlsomt inspireret af samtidige og tidligere protestantiske fyrstekapeller i Sachsen, indledt med opførelsen af det af Martin Luther i 1544 indviede kapel på Schloss Hartenfels i Torgau.¹⁰⁵

Slotskirkens bevarede, træskårne inventar er et fornemt eksempel på dansk renæssance, og den øvrige indretning må i betragtning af kirkens kongelige status have været af samme høje kvalitet. Det omfatter den ældste bevarede prædikestol og tilsvarende stolestadegavle fra et dansk slotskapel, begge med udsåret årstal 1572 og sidstnævnte desuden med de kronede initialer »F« og »S«.¹⁰⁶ Mesteren eller mestrene bag arbejderne er ukendt,¹⁰⁷ men der kan næppe være tvivl om, at det ensartede og velskårne inventar skyldes samme værksted. Frem til restaureringen 1799-1801 fandtes endvi-

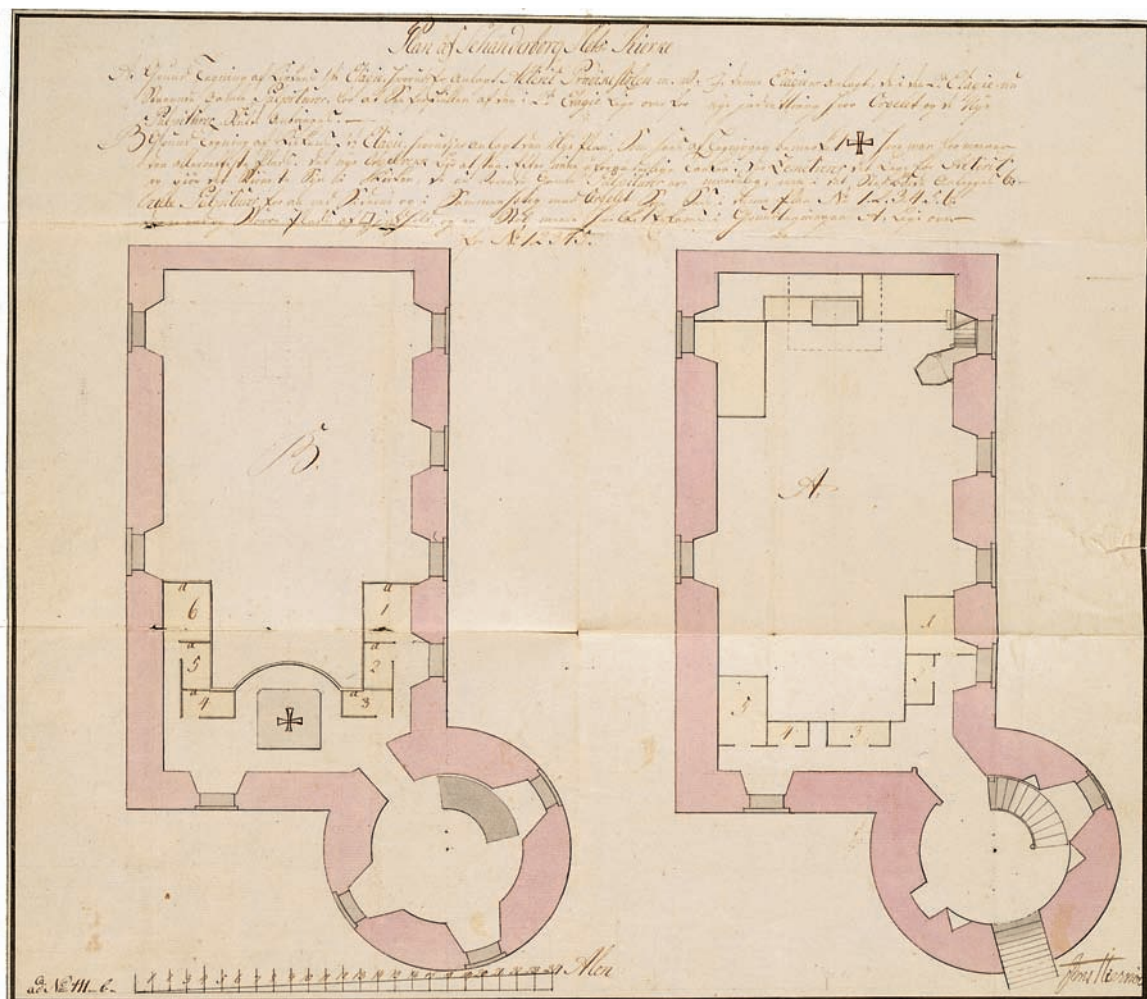

Fig. 28. Opmåling og ombygningsprojekt ved billedhugger Jens Hiernøe 1799. I LAVib. – Survey and rebuilding project by the sculptor Jens Hiernøe, 1799.

dere en taltartavle med årstal 1583 og sammenskrevet »FS«, en t kongestol med Frederik II og dronning Sophies navnetræk samt et antal t lukkede stole eller pulpiturer. Herfra er bevaret paneler og søjler, som er genanvendt i 1801-inventaret. De enkelte inventarstykkers oprindelige placering i kirkerummet er antagelig afspejlet i Lauritz de Thuras grundplan fra 1749 (fig. 11). Her ses taltret i nord, flankeret af prædikestolen med opgang i øst og t kongestolen i vest samt to rækker stolestader i skibet. Endvidere en t stol ved sydvæggen samt t degne- eller skriftestol i nordøsthjørnet (jf. også Jens Hiernøes pulpiturplan fra 1799, fig. 28).

Fig. 27. Opmåling og ombygningsprojekt ved billedhugger Jens Hiernøe 1799. I LAVib. – Survey and rebuilding project by the sculptor Jens Hiernøe, 1799.

Ud over det nagelfaste inventar udstyredes kirken med de nødvendige, liturgiske genstande. Det ældste inventarium fra 1604 omfatter således kalk og disk, t alterklæder af gult damask og grønt fløj, en t alterdug med Birgitte Gøyes våbenskjold og et par alterstager. Derudover havde slottet en beholdning af inventar med kirkelig proveniens i form af altersølv og -stager, jf. s. 6205, 6206.¹⁰⁸ Genstandene har næppe været anvendt i Slotskirken, men omtales her for oversigtens skyld. Et t orgel, leveret af den kongelige orgelbygger Hans Brebus i juni 1572,¹⁰⁹ henstod antagelig kun i kirken i en kortere årrække. Tre klokker var ophængt i slottets 'store tårn', den ene formentlig en middelalderlig klokke med Skt. Andreas-indskrift.¹¹⁰

Perioden indtil 1767 synes ikke at rumme væsentlige ændringer i kirkerummets indretning og inventar. I modsætning til Skanderup Kirke undgik Slotskirken

store ødelæggelser under 1600-tallets krige og besættelser, om end en del låse var brudt op, vinduer knust og puds faldet ned. 1645–50 var inventardele, brugelige som ubrugelige, henstillet 'på gangen i kirken', og fra denne tid opbevarede messekæderne i en *tkiste*. Frederik IV's istandsættelse af slottet synes for kirkens vedkommende væsentligst at have sat sig spor i form af donationen 1718 af et sæt kirketekstiler bestående af alterklæde og -dug, messehagel og -skjorte med overtræk. 1739 'gjordes' fem kirkebænke, og der udbetaltes penge til maler Poul Jochumsen, formentlig reparationsarbejder. 1750 fik kalken nyt bæger og futteral.

Tiden 1767–99. 1768 blev kirken beskrevet som sirlig, men lille, og uden orgel.¹¹¹ Den første tid som bykirke ændrede ikke væsentligt ved dette billede. To klokker blev ophængt i det runde sydøsttårn; de omstøbtes de følgende år. Stolestaderne, de lukkede stole og pulpiturene blev istandsat, suppleret og udlejet til byens borgere 1769, efter at byfoged F. C. Munchenberg havde søgt råd om prissætningen hos stiftsbefalingsmanden.¹¹² 1777 indrettedes en skriftestol.

Først den omfattende *renovering 1799–1801* under ledelse af billedhugger Jens Hiernøe, Horsens, greb for alvor ind i Frederik II's renæssancerum. Renoveringen, der var foranlediget af familiens Pultz' testamentariske donation af et orgel, skabte det kirkerum, som i hovedtræk findes i dag. Efter Peder Hovenbeck Pultz, familien Pultz' længstlevende medlem, var død 1796, henvendte boets eksekutorer sig til Jens Hiernøe, som både havde 'evner og god smag', og bad ham udarbejde tegninger og overslag til, hvordan orglet kunne placeres i kirkens sydende. Et forslag blev godkendt af eksekutorerne og de kirkelige myndigheder i marts 1799, og arbejdet påbegyndtes efter påske s.å.¹¹³ Ved sydvæggen opførtes et pulpitur med buet brystværn til orglet, »der Zemetrerer det lige for Altret og gjør det skønneste Syn i Kirken«. Orgelpulpitret sammenbyggedes med to nye sidepulpiturer langs øst- og vestvæggen, og på hvert af de tre pulpiturer opførtes to nye, lukkede stole (jf. fig. 27–28).¹¹⁴ Samtidig blev bjælkeloftet, der viste sig at være råddent, erstattet af et bræddeloft og forhøjet (jf. s. 6186).¹¹⁵

Den nye indretning i syd harmonerede imidlertid dårligt med den ældre i nord, og 1801 fik kirkeinspektionen stiftsøvrighedens tilladelse til at lade Hiernøe forestå en tilsvarende renovering af kirkens nordre ende. Forslaget indebar, at prædikestolen indføjedes i et nyopført prædikestolsalter, samt at kongeløgen og skriftestolen blev nedbrudt og erstattet af pulpiturer i to etager, svarende til sydendens.¹¹⁶ Et overslag, lyden- de på 1183 rdlr., som forudsatte, at alt renæssanceinventar blev erstattet af nyt, afvistes dog af økonomiske grunde. I stedet blev det ældre træværk i vidt omfang genanvendt i de nye opbygninger, hvorved udgifterne reduceredes til 789 rdlr.

Arbejdet, der påbegyndtes i foråret 1801, resulterede snart i klager til stiftsøvrigheden. Byens snedkere,

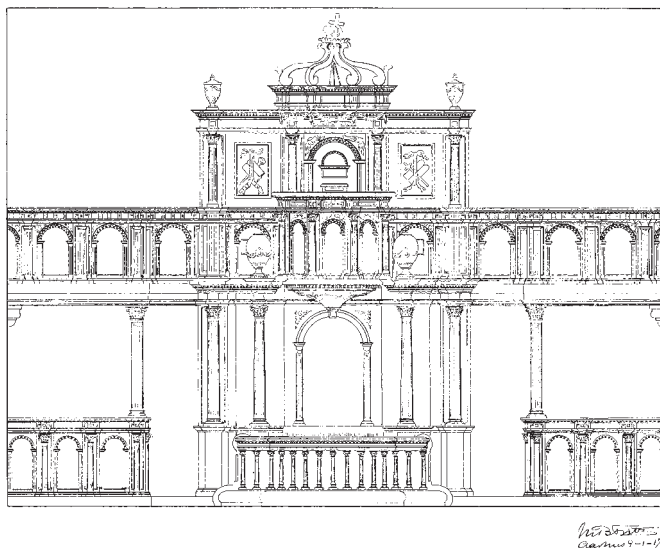
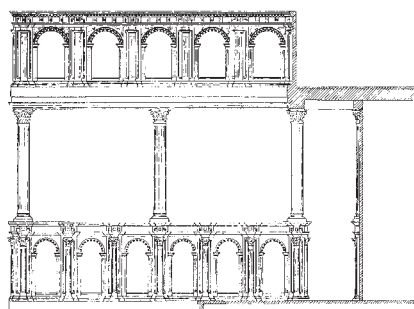
tømrere og malere klagede over, at de to renoveringer var blevet overladt 'en fremmed' (Hiernøe) uden licitation, selv om han var dyrere end de lokale håndværkere og brugte dårligt gran- og fyrretræ, hvor de ville have brugt eg.²⁶ En gruppe borgere klagede dels over, at arbejdet var iværksat uden deres samtykke, selv om kongen 1767 havde skænket kirken 'til byen', dels over at Hiernøe havde nedbrudt alter, skriftestol, prædikestol og andre stole af godt egetræ, som kunne have stået i hundrede år. Klagen mandede ud i et ønske om at få kirken ført tilbage til sin gamle stand uden bekostning.²⁶ Sognepræst Fabricius og byfoged M. Kierulff henviste i første omgang til, at arbejderne var godkendt af stiftsøvrigheden 31. dec. 1800, og afviste, at de klagende var kvalificerede til at bedømme arbejderne, »da de ingen Indsigter have i Konstarbeyder, maaske heller ingen smag herpaa«. ¹¹⁷ I september s.å. fremsendte borgerne imidlertid deres klage til Kancelliet, og dette, sammen med alvorlig sygdom hos Hiernøe, afbrød arbejdet.¹¹⁸ Hiernøe døde 13. nov. 1801. Året efter, i september 1802, afviste Kancelliet borgernes klage fuldstændigt, og bygmester Anders Kruuse, Hiernøes faste samarbejdspartner, påtog sig at fuldføre arbejdet.¹¹⁹

1800-tallet. Ved indgangen til 1800-tallet stod byen med et kirkerum, der var væsentligt forandret med prædikestolsalter i nord og orgelpulpitur i syd. Kongestolen var fjernet sammen med den gamle altertavle og renæssancepulpiturerne, hvis paneler dog var genanvendt i de nye pulpiturer. Bag altret var der indrettet skrifte- og degnestol samt opgang til prædikestolen, skjult af en panelvæg, og over dette en balustrade. Det bevarede renæssanceinventar var indføjet i nye rammer, smykket med ornamenter i Louis XVI-stil i form af halvvaser, guirlander og medaljoner og stafferet med perlegråt og forgyldning. I denne skikkelse stod kirken indtil en renovering midt i 1860'erne, hvor altermaleriet blev udskiftet og inventaret egetræsmalet. I kirkegangen lagdes flisegulv. Forinden havde kirken i 1851 fået sin første døbefont samt nyt dåbsfad og -kande. Skolebørnenes kor havde plads på balustraden over alteret.¹²⁰

1900-tallets restaureringer. Den vigtigste begivenhed i århundredet blev den store *restaurering 1943–49* under ledelse af arkitekt Harald Lønborg-Jensen og, efter dennes død 1948, arkitekt Helge Holm. Som en optakt hertil iværksattes allerede fra århundredets begyndelse forskellige, mindre istandsættelser, bl.a. blev stolestaderne afrenset. Kirkens anden etage med de 'smagløse pulpiture' var dog uberørt, de 'gamle, smukke egetræsudskæringer' stod endnu overmalede og hele kirken gjorde 'et ufærdigt og disharmonisk indtryk'. Kirkeinspektionen henvendte sig derfor til Nationalmuseet og bad om sagkyndig bistand til en fuldstændig istandsættelse af det manglende, herunder kirkens indgangsparti.¹²¹ På baggrund heraf udarbejdede arkitekt M. B. Fritz 1910–17 forslag, hvor sidepulpiturerne blev bragt i forbindelse med alterpulpitret og alterpartiets facade

Fig. 29. Forslag til ændring af alterpartiet og pulpiturene. (s. 6200f.). 1:100. Tegnet af M. B. Fritz, 1917. – *Proposal for changes in the altar and galleries.*

SKANDERBORG SLOTSKIRKE.

ændredes (fig. 29). Forslaget kunne dog ikke godkendes af den kgl. bygningsinspektør, og sagen blev stillet i bero. 1932 fremlagde M. B. Fritz et nyt forslag, som indebar, at de nyklassicistiske inventarstykker, på nær orglet, skulle fjernes fra kirken. Prædikestolen skulle flyttes til østvæggen og pulpiturene nedbrydes for at give mere dagslys i kirken, der var 'skummel som en kælder'.¹²² Heller ikke dette forslag kunne dog godkendes af bygningsinspektøren, og sagen blev atter stillet i bero.¹²³

1942 modtog kirkeministeriet et nyt forslag, udarbejdet af arkitekt Harald Lønborg-Jensen. Prædikestolens placering blev opretholdt, ligesom sidepulpiturerens nederste etage, mens panelerne fra pulpiturens overetage skulle genanvendes i et nyt orgelpulpitur. Endvidere skulle der etableres en ekstra indgang til kirken i sydvest.¹²⁴ Arbejdet påbegyndtes, men blev standset, da kgl. bygningsinspektør Otto Norn efter et besøg i kirken november 1943 over for Nationalmuseet udtrykte stor bekymring over den skade, man var ved at gøre på et »morsomt og kunstnerisk værdifuldt Interiør«, og opfordrede museet til at forhandle med Lønborg-Jensen, »for dog at redde noget her i den elynte Time«. ¹²⁵ To indlæg i *Arkitekten Ugehæfte* udtrykte samme holdning.¹²⁶ Nationalmuseet og Lønborg-Jensen enedes derpå om et kompromis, som bevarede inventarets samspil mellem renaissance og nyklassicisme. Orgelpulpituret skulle bibeholdes, dets sidepulpiturer afkortes og pulpiturene i nord rykkes længere mod syd, så de nordligste vinduer blev frilagt.¹²⁴ De lokale, kirkelige myndigheder fik dog Kirkeministeriets tilsagn til at følge den oprindelige plan, og pulpiturene blev nedtaget. 1945 opsattes et nyt, hvælvet loft med stukdekoration (s. 6192), men de øvrige arbejder trak ud, pulpituresspørgsmålet var ikke afklaret, og omkostningerne tegnede til at blive mere end dobbelt så høje som først antaget (fra ca. 81.838 kr. til 173.821 kr.).¹²⁷

1947 nedsatte Kirkeministeriet et udvalg med bl.a. den kgl. bygningsinspektør og en repræsentant for Nationalmuseet for at få arbejdet afsluttet. Pulpiturene blev prøveopstillet i sommeren s.å., og såvel den kgl. bygningsinspektør og Nationalmuseet som Lønborg-Jensen anbefalede menighedsrådet at lade dem genopstille, mens dette fastholdt sit ønske om at få dem fjernet.¹²⁸ 16. oktober 1947 afgjorde Kirkeministeriet imidlertid, at pulpiturene skulle genopstilles.¹²⁹ 1948 blev arkitekt Helge Holm tilknyttet færdiggørelsen af restaureringen,¹³⁰ og 29. maj 1949, efter seks års lukning, genåbnede kirken. Altervæggen var rykket lidt tilbage, de nordre sidepulpiturer lidt frem og de søndre afkortet, så vinduerne blev frilagt. Det flade loft var erstattet af et hvælvet, og indgangen i sydvest genåbnet. Endelig var træværket på nær stolestaderne stafferet med rødbrunt.

I forbindelse med fornyelsen af kirkens orgel gennemførtes en mindre *istandsættelse* 1971 under ledelse af arkitekt Poul Andersen. Træværket med undtagelse af stolestaderne blev malet med lys grå farve, belysningsrenoveret og et nyt alterbillede ophængt.

Farvesætningen. Kirkerummet fremstår i dag som et lyst og harmonisk hele. Alterparti, orgelfacade og pulpitur bindes sammen af en ensartet, lysegrå bemaling med forgyldte og mørkegrå detaljer, mens stoleværket står afrenset med våbenskjolde i heraldiske farver. Stafferingen griber tilbage til farvesætningen efter restaureringen 1799–1801, mens den ældre farvesætning stort set er ukendt.¹³¹ I 1860'erne blev træværket malet med lys egetræsmaaling med partier i blå og grå samt sparsom forgyldning.¹³² Som afslutning på restaureringen 1943–49 stafferedes balustraden bag altret samt pulpiturene med lysegrå, prædikestolsaltret og orgelfacaden med rødbrunt; alt med forgyldte og blågrå detaljer.¹³² Stolestaderne står afrensede med polykrome detaljer siden 1903 (jf. s. 6216).

Fig. 30. Interior, set mod nord. Foto John Lee 2003. – *Interior, viewed towards the north.*

ALTER

Prædikestolsalter (fig. 26 og 30), 1801, i nyklassicistisk stil, med nyere (altermaleri 1971) og genanvendte dele (prædikestol og søjler fra 1572); af fyrretræ og eg. Udført efter tegning af billedhugger Jens Hiernøe, Horsens.

Opbygningen omfatter et alterbord (s. 6203), placeret foran et altermaleri (s. 6204), hvorover prædikestolen (s. 6210) er indsat. De enkelte elementer sammenføjes af en arkitektonisk indramning, som videreføres i underetagen i en panelvæg med indgang til præsteværelset bag alteret.

Alterbord og -maleri flankeres af brede, frem-skudte piller på høje postamenter med foransatte kannelerede, korintiske frisøjler, antagelig genanvendt fra $\dagger$ altertavle (jf. ndf.). Den tand-snitprydede, forkrøppede gesims bærer halvvaser med guirlander. Over altermaleriet er prædikestolen indsat i det balusterindhegnede pulpitur.¹³³ Den flankeres af en panelvæg med kannelerede, korintiske søjler, som kan være hidrørende fra det tidligere opgangspanel (s. 6212) eller fra $\dagger$ altertavlen (s. 6204), samt fyldingsfelter med reliefskærne 'trofæer' i båndophæng; tv. i form af bog og basun, th. tavler og kors, symboliserende Ordet, Musikken, Loven og Troen. Bogen og tavlen har påmalet antikvainskrift, sort på lys grund, hhv. »Loven er givet Ved Moses« og »Naaden og Sandheden ved Jesum Christum Joh. 1.17«. Den arkitektoniske ramme er stafferet med lysegråt med mørkegrå og forgyldte detaljer.

Kompositionen er beslægtet med alteropbygningen i Vejle Skt. Nikolaj Kirke (DK Vejle 121ff.) samt et ikke realiseret forslag til samme i Århus Hospitals Kirkesal (s. 1306), ligeledes tegnet af Jens Hiernøe. I forbindelse med restaureringen 1943-49 rykkedes altervæggen tilbage mod nordvæggen, mens balustradens støtter omdisponeredes, og i alt seks $\star$ balustre blev udtaget (SBM inv.nr. 963x03-08)(fig. 92). Ved altermaleriets opsætning 1972 fjernedes midtpartiet af gesimsen ovenover, og ved samme lejlighed ændredes balustraden atter.¹³⁴

Fig. 31. Antependium nr. 1, 1718, skænket af Frederik IV (s. 6203). Foto John Lee 2003. – *Frontal no. 1, 1718, donated by Frederik IV.*

Fig. 32. Prædikestol og altermaleri før restaureringen 1943-49. Foto Otto Norn 1943. – *Pulpit and altar painting before the restoration of 1943-49.*

Alterbord, 1801, 90×134×79 cm, udført som en glat kasse, hvis bordflade og forside er dækket af tekstiler (jf. ndf.). Stafferet med lysegråt.

$\dagger$ Alterbord (jf. fig. 11 og 28), o. 1572, placeret på et podium ca. 1 alen foran nordvæggen (ca. 60 cm). Kasseret 1801.

Alterklæder. 1) (Fig. 31), 1718, af rødt fløjel med broderier i guld- og sølvtråd; fløjlet er delvist fornyet foroven og forneden. Skænket af Frederik IV 1718 sammen med messehagel nr. 1. Klædet er kantet med en bred og en smal guldgalon. Forsiden smykkes af et stort reliefbroderi med Frederik IV's kronede spejlmonogram, indfattet af palme- og olivengrene, hvorom slynger sig et skriftbånd med kongens valgsprog i versaler »Do-

minus mihi adjutor» (Herren er min hjælper). Under monogrammet er Elefantordenen ophængt i kæde, endvidere årstallet »1718«. Paralleller til den kongelige donation kendes fra slotskirkerne i Odense (Skt. Hans Kirke) (*DK Odense* 1347) og Kolding samt på Frederiksborg (*DK Frborg* 1796) og Fredensborg (*DK Frborg* 823).¹³⁵

Til antependiet hørte et *†*overtræk af rødt lærred, fornyet 1750 og atter 1770;¹³⁶ 1859 foredes klædet med lærred.⁵⁸ 1972 blev det restaureret og lå herefter permanent på altret, hvilket medførte begyndende nedbrydning. Atter restaureret 1987, hvor slidte partier af fløjlet blev fornyet, et nyt for af bomuld blev monteret oven på lærredsforet, og der blev påsyet velcrobånd til ophængning. Det benyttes i dag kun i forbindelse med de kirkelige højtider.¹³⁷

2) 1990, udført af væver Hanne Vedel sammen med en alterdug.¹²⁴ Af uld, mørkegrønt med syv smalle, røde striber.

*†*Alterklæder. 1604 omtales et gammelt, ubrugeligt alterklæde af gult damask og et alterklæde af grønt fløj med tilsvarende 'kapper' og silkefrynser. 1645 betegnes sidstnævnte som 'gammelt'. Ingen af disse nævnes efter 1650.¹³⁸ 1828 nævnes et klæde af rødt stof, syet af Juliane Calundan,¹³⁹ og 1849 et klæde af fløj med guldbroderi, syet af madam Thorsen.⁵⁸

Blandt kirkens *†*alterdug kan nævnes et 'alterlagen', omtalt 1604, med Birgitte Gøyes våbenskjold, måske overført fra Ring *†*Klosterkirke (s. 4662). Dugen var i dårlig stand.¹⁵ 1645 omtales en lærredsdug.¹⁵ 1718 skænkede Frederik IV sammen med alterklæde og messehagel en alterdug af 'fint' lærred med 'fine' kniplinger omkring. Dugen, der da betegnedes 'gammel og ubrugelig', solgtes på auktion 1754.¹⁴⁰ 1750 indkøbtes en dug af kramlærred (kammerdug) med brede kniplinger.¹³⁶ Endvidere en dug af hvid jaconet, syet 1843 af Marie Baes,⁵⁷ og en tilsvarende med 'rosen tyl blonder', syet 1850 af madam Thorsen.⁵⁸ 1867 broderede og skænkede kateket Skous hustru en 'ualmindelig smuk' alterdug.¹⁴¹

Altermaleriet (jf. fig. 26 og 30), er udført 1971 af Jens Nielsen, Holstebro og opsat året efter. Olie på lærred, 170×115 cm, med motiv af Korsfæstelsen. Det er monteret foran (*†*)*altermaleri* fra

1866, udført af Christen Dalsgaard og erhvervet efter indsamling blandt byens borgere. Motivet er usædvanligt: Kristus stående ved en døbefont (jf. fig. 32), ifølge traditionen den font, der var skænket til kirken 1851, men dog med afvigende dekoration af soklen.¹⁴² I baggrunden ses alterbordet med kalk og stager med brændende lys. Maleriet var indsat i en skåret ramme med kanelerede pilastre med profilkapitæler bærende bueslag; i sviklerne bladornamenter. I forbindelse med opsætningen af maleriet blev altrets træværk forskønnet med maling.⁵⁵

*†*Altermaleri, udført af en ukendt, med motiv af Kristi Opstandelse.¹⁴³ 1833 betegnedes værket af kateket Karl Hansen som 'temmelig mådeligt malet'.¹⁴⁴ Nedtaget 1866 og henlagt på kirkens loft.

*†*Altertavle, o. 1583. Beskrevet af Søren Abildgaard 1770 som en 'simpel' altertavle med udkåret monogram i træ foroven: et sammenskrevet, kronet »FS« (Frederik og Sophie) samt årstallet 1583.¹⁴⁵ Nedtaget ved ombygningen 1801, sammen med et *†*alterbord.

Knæleskamler. 1) 1845.⁵⁷ Af træ, med betræk af rødt fløj med guldgalonier, syet af den øverste del af alterklæde nr. 1. Oprindeligt betrukket med rød damask og frynser. Skamlen anvendes ved de kirkelige højtider. 2) Nyere, af fyrretræ, med pude med grønt betræk, svarende til alterklæde nr. 2.

ALTERSØLV

Altersættet (fig. 34), o. 1575, er skænket af Trine Kore, Jep Henriksens hustru. Den 22,3 cm høje kalk, hvis bæger er fornyet 1966, har sekstunget fod med standkant prydet af et gennembrudt trepasmønster. På en af fodtungerne er fæstnet en støbt Kristusfigur med Adams kranium ved fødderne, og langs to af tungerne er der en indgraveret giverindskrift med minuskler: »trine kore jep henricsøns hustru« (fig. 33). Skaftet er seksidet, og knoppen er gotisk med graverede stavværkslignende blade i varierende udformning samt rudebosses med graverede minuskler på krydskraveret grund; disse danner tilsammen navnet »iehsus«. Såvel knoppen som foden er forgyldt. Bægeret er fornyet 1966 ved guldsmed Bent Ex-

ner, Hald.¹²⁴ Den tilhørende disk måler 15 cm i tværmål og har ottepasformet bund samt glat fane med graveret cirkelkors.

Antagelig er sættet identisk med det altersæt, der tidligst omtales 1604 med angivet vægt på 25 lod; antagelig kirkens første altersæt.¹⁵ Det kan dog ikke udelukkes, at sættet oprindeligt er skænket til en anden kirke.¹⁴⁶ Kalken er beslægtet med eksempler i Voerladegård Kirke (s. 3860) og Tunø Kirke (s. 2393). 1750 blev det oprindelige *tbæger* erstattet af et nyt.¹⁴⁰ Fra s.å. opbevarede sættet i et *†futteral* af læder,¹⁴⁰ fornyet 1776, da Niels Weylet lavede en pung til kalk og disk.⁵³ 1830 erstattet af en læderpose.⁵⁶

Ud over ovennævnte anføres tre *altersæt* i slotsinventarierne fra første tredjedel af 1600-tallet; heraf er dog kun et af sætterne (nr. 3) udtrykkeligt anført under Slotskirkens inventar. 1) En 'hvid sølv' *kalk og disk, der 1562 tilgik slottets inventarium fra lensmand Eskil Gøye.¹⁴⁷ Sættet er muligvis identisk med den kalk og disk fra Ring Kloster, der 1593 af kongen skænktes til Stilling Kirke (s. 2962). 2) En *†(?)*kalk og disk fra Ring Kloster, anført i slotsinventarierne 1604 og 1608.¹⁵ 3) En *†(?)*sølvkalk og disk, som kom fra »Engelauge« (Endelave?), hvormed Slotskirkens

Fig. 34. Altersæt, o. 1575, skænket af Trine Kore, Jep Henriksens hustru (s. 6204). Foto John Lee 2003. – *Altar set, c. 1575, donated by Trine Kore, Jep Henriksen's wife.*

inventar i maj 1632 blev 'forbedret'.¹⁵ De tre sæt omtales ikke siden. De har formentlig blot været midlertidigt opbevaret på slottet og blev næppe anvendt i kirken.

Oblatæsker. 1) (Fig. 35), 1769.⁵³ Den ovale æske, der måler 9,5×7,5 cm, 6 cm høj, har kuplet låg med gravering langs kanten og bladornament foroven. Låget krones af Fugl Fønix. I bunden mesterstempel for Mathias Mortensen Bøgh (Bøje II, nr. 6294), under bunden indprykket vægtangivelse i skriveskrift »Vog 12 lod ½ qt« og derunder ejermærke i graveret kursiv »Skanderborg Slotskirke«. Jf. alterkande nr. 1.

2) O. 1900, i nygotisk stil, 15 cm i tværmål og 15 cm høj, med konisk låg med lågknop i form af et georgskors. I bunden rektangulært stempel med »D.F.A.«, rundt stempel med »P« samt to tårne.

Alterkander. 1) (Fig. 35), 1769,⁵³ svarende til oblatæske nr. 1. Den 25 cm høje kande har cirkulær, glat fod, svunget, udbugende korpus og kuplet låg, begge dele smykket med graveret rocailleværk. Låget krones af Fugl Fønix. Den udsvejfede hank er af sortmalet træ. Under bunden mesterstempel for Mathias Mortensen Bøgh (Bøje II,

Fig. 33. Detalje af altersættet (jf. fig. 34), o. 1575 (s. 6204). Foto John Lee 2003. – *Detail of the altar set, c. 1575.*

Fig. 35. Oblatæske og alterkande, 1769, udført af Mathias Mortensen Bøgh (s. 6205). Foto John Lee 2003. – *Wafer box and altar vessel, 1769.*

nr. 6294), indprikket vægtangivelse i skriveskrift »Vog 47½ lod ½ qt« samt, modsat, »Skanderborg Slotskirke« i graveret kursiv. 1776 blev kanden forsynet med en sølvprop i kæde, udført af M. Bager.⁵³

2) Af sort porcelæn med guld kors fra Den kgl. Porcelænsfabrik, skænket af apoteker David Seidelin 1840, 'hvorved synet af de profane sorte flasker ville kunne undgås'.¹⁴⁸ På loftet.

*3) O. 1895, af sølv, skænket af Theodora Regenburg (jf. kirkegårdsmonument nr. 7). Den 41 cm høje kande har graveret giverindskrift på korpus i fraktur »15. juni 1895 Skanderborg Slotskirke fra Theodora Regenburg«, på modsatte side et graveret kors med trepasender. Ved hankefæstet et kvindehoved. I bunden to stempler (ulæselige). Kanden er udlånt til Skanderup Kirke.

Sygesættet anvendes også af Skanderup Kirke og er beskrevet under denne (s. 2910). Ud over kalk, disk og oblatæske omfattede sættet tillige en *†glasflaske* til vin. 1830 anskaffedes et futteral af læder, og s.å. blev sættet repareret.⁵⁶

†Ske. 1899 anskaffedes en vinske af sølv til altret.¹⁴⁹

ALTERUDSTYR OG ALTERSKRANKE

Alterstager (fig. 36), sidste fjerdedel af 1500-tallet. De 57 cm høje stager har glat, klokkeformet fod, balusterskaft med fladtrykt kugle under pæreformet led omgivet af ringled og bred lydeskål med blød karnisprofil. Ved overgangene mellem ledene er graveret enkelt- eller dobbeltlinje.¹⁵⁰

Antagelig er stagerne identiske med det par alterstager, der tidligst omtales 1604.¹⁵¹ De er nært beslægtet med de noget mindre stager i Tolstrup Kirke (s. 4785). 1836 forsynet med to store, hvidmalede trælys med olielamper, udført af gørtler Møller.¹⁵² 1963 ønskede menighedsrådet de 'overdimensionerede' stager erstattet af to sølvstager efter tegning af billedhugger Valdemar Foersom Hegndal. Forslaget blev ikke realiseret.¹⁵³

†(?)Alterstager. 1604 opbevarede to gamle kirkelysestager af messing, 'hver på sit »slog« på slottet. 1629, 'da de kejserlige var draget bort', fandtes de i fadeburet, 1645-50 i skriverstuen.

Fig. 36. Alterstager, sidste fjerdedel af 1500-tallet (s. 6206). Foto John Lee 2003. – *Altar candlesticks, last quarter of 16th century.*

Fig. 37. Frederik II bibel, trykt 1589, i indbinding fra 1732 (s. 6207). Foto John Lee 2003. – *Frederik II Bible, printed in 1589, in binding from 1732.*

Stagerne, der ikke omtales siden, har næppe været anvendt i kirken.¹⁵

Syvstage, såkaldt Titusstage, 1916,¹⁵⁴ af messing. Den 38 cm høje stage har ottekantet fod i tre afsæt. Stagen ændredes til elektrisk lys, som atter blev fjernet 1951.⁵⁵ Indtil restaureringen 1971 stod den på alterbordet (jf. fig. 69). På loftet.

Alterbog (fig. 37). Frederik II's bibel, 1589, i indbinding fra 1732 af brunt læder med hjørnebeslag i messing med bladornamentik og initialerne »LH«. Som lukketøj nyere læderstropper med messingkroge. Restaureret 1996, og s.å. deponeret i kirken af Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 660x1).¹⁵⁵

†*Alterbøger*. 1645 omtales en gammel alterbog.⁵⁷ 1750 anskaffedes en ny alterbog; den fandtes endnu ved kirken 1833.¹⁵⁶ Nye alterbøger anskaffedes 1769 og 1849, sidstnævnte med forgyldning og indbundet i safian.¹⁵⁷

En *†bogstol* blev anskaffet 1746; nævnes endnu 1790.¹⁵⁸

Messehagler. 1) (Fig. 38), 1718, af rødt fløjel med broderier i guld- og sølvtråd samt silke. Skænket af Frederik IV sammen med alterklæde nr. 1 (s. 6203).¹⁵⁹

Haglen er kantet med en bred guldgalon mellem to smallere. På rygsiden er et stort reliefbroderi, 75 cm højt, udført i guld- og sølvtråd samt farvet silke, af den korsfæstede Kristus på Golgathahøjen med Adams kranium og knogler ved foden. Kristusfiguren, der er vist iført lændeklæde, har brunt hår og skæg, grøn tornekrone og tydeligt markerede, blodige vunder. Korstræet er udført i guld. Øverst på korset er et skriftbånd med indskrift på hebraisk, græsk og latin (»Jesus nazarenus rex iudæorum«), i alt ni linjer, broderet med sort. Tilsvarende donationer kendes fra slotskirkerne i Odense (Skt. Hans Kirke) (DK Odense 1363) og Kolding samt på Frederiksborg (DK Frborg 1820), Frederiksberg (DK KbhBy 450) og Fredensborg (DK Frborg 830).¹³⁵

Istandsat 1777,⁵³ 1918 (krucifikset) og 1968.¹²⁴ Haglen opbevaredes i et rødt flærredsovertræk, fornyet 1778.¹¹²

Fig. 38. Messehagel nr. 1, 1718, skænket af Frederik IV (s. 6207). Foto John Lee 2003. – *Chasuble no. 1, 1718, donated by Frederik IV.*

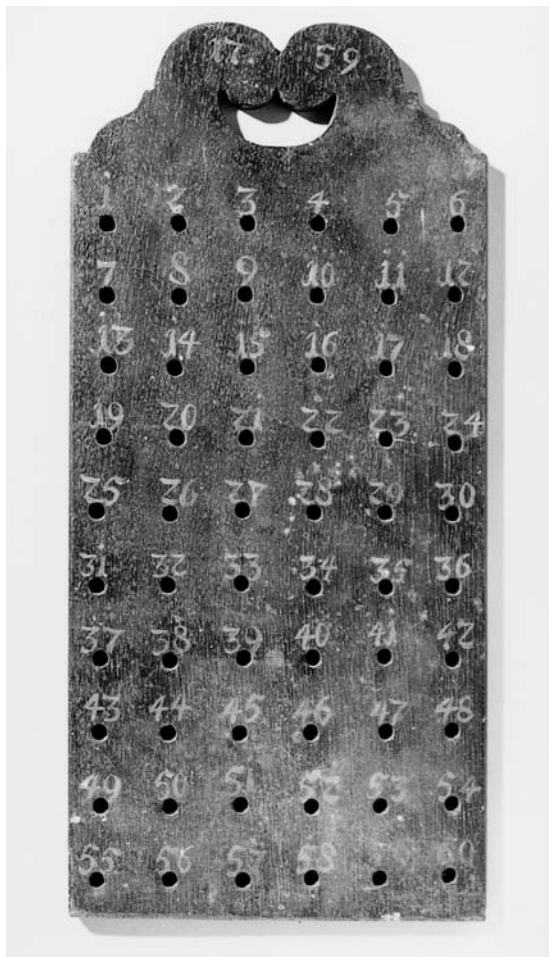

Fig. 39. Skriftetavle, 1759 (s. 6208). Foto Arnold Mikelsen 2005. – *Confessional board, 1759.*

2) 1990, vævet af Hanne Vedel, lys grøn, med applikeret kors i cirkelslag på ryggen og lysegrønt for.

†*Messehagler*. 1604 omtales en messehagel af grønt, blomstret fløj; 1645 nævnes, at den var besat med snore af guld og sølv.¹⁶⁰ Omtales ikke efter 1650.

Endvidere omfatter slotsinventariet 1604 et tapet af gammel »arrask« (uldent stof) 'fordelt' med fløjlstykker af en gammel messehagel. Tapetet var i hofmesterindens kammer. Den omtalte messehagel har næppe haft nogen forbindelse til Slotskirken.¹⁶¹

†*Messeskjorte*, 1718, skænket af Frederik IV sammen med alterklæde, -dug og messehagel.

Af warendorfer-lærred (fint, bleget lærred) med kniplinger i halsen og på brystet.¹⁴⁰

Skriftetavle (fig. 39), 1759, til optælling af nadvergæsterne.¹⁶² Tavlen, der måler 41×19 cm, har svejftet topstykke med udsavet hul til ophæng, derunder 10×6 borede huller. Over hvert hul er malet et ciffer med gulgrå farve, øverst »1759«. Opbevares ved kirken.

Alterskranke (jf. fig. 26), o. 1900, skænket af købmand Simon Sass (jf. kirkegårdsmonument nr. 9).¹⁶³ Af eg (håndlisten) og fyr. Skranken er udført i renæssancestil med kannelerede, korintiske søjler samt tandsnitsgesims, svarende til det ældre inventar, og som dette stafferet med lysegråt, mørkegråt og forgyldning. Foran skranken findes et *knæfald*, betrukket med brunt læder (oprindelig fløj med frynser). To *gavlstykker*, 95 cm høje, med toproset med forsænket felt med karvskåret mønster, blev nedtaget ved restaureringen i 1940'erne. Opbevares på Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 946x1-2).

Forslag til alterskranke. 1723 foreslog slotsfoged Gottfried Becker et galleri, d.e. en alterskranke, opført omkring altret for at beskytte det alterklæde, kongen havde skænket få år forinden. Forslaget blev afvist, da der fandtes et overtræk, som kunne dække klædet, og kongens ind- og udgang fra kirken ville blive for snæver.¹⁴⁰

†*Alterskranke?* 1) Ældre tegninger, fig. 11 (1749) og 28 (1799), antyder eksistensen af en *†*alterskranke, længere fremskudt i rummet på førstnævnte end på sidstnævnte. Der kan dog også være tale om et alterpodium. 2) 1862 fandtes et højt *knæfald*, polstret og betrukket med læder.⁵⁵

†*Læsepult*. 1905 anskaffedes en »gulvprædikestol«, d.e. en løs talerstol; angiveligt fordi prædikestolens placering over altertavlen var »uheldig«. ¹⁶⁴

DØBEFONTE OG DÅBSUDSTYR

Døbefont og dåbsudstyr fra tiden som kongeligt kapel kendes ikke. 23. jan. 1575 blev Frederik II og dronning Sophies datter, prinsesse Anna, døbt, hvortil kan være anvendt et særligt udstyr (jf. *DK KbhBy* 5, 41; *Frborg* 1823). Til den øvrige menighed kan blot have været benyttet et fad på en enkel fod eller et bord, jf. ndf.¹⁶⁵

Døbefont (fig. 40), 1851, udført af stenhugger Scheller (font) og billedhugger Johann Scholl (dekoration), begge København; antagelig efter tegning af arkitekt Gottlieb Bindesbøll og skænket af købmand, kirkeværge og borgerrepræsentant Lars Thomsen.¹⁶⁶

Af breimersandsten, 84 cm høj, tværmål 61 cm. Fonten er hugget i tre dele. Over det cirkulære fodstykke er skaftet smykket med to kraftige olivengrene, sammenbundet med en stor sløjfe.¹⁶⁷ Kummens underside prydes af en tredobbelt bølgelinje mellem ligeledes tredobbelte rammelinjer. Den er indvendig malet med lyseblåt. Fonten, der blev fragtet fra København i de første måneder af 1851, stafferedes med 'forskellige farver' af maler C. Weber.⁵⁸ I forbindelse med fontens opstilling i

Fig. 40. Døbefont, 1851, udført af stenhugger Scheller og billedhugger Johann Scholl, København, efter tegning af arkitekt Gottlieb Bindesbøll(?) og skænket af købmand, kirkeværge og borgerrepræsentant Lars Thomsen (s. 6209). Foto John Lee 2003. – *Font, 1851, made by the stonemason Scheller and the sculptor Johann Scholl, Copenhagen, after drawing by the architect Gottlieb Bindesbøll(?), and donated by the merchant, churchwarden and town councillors Lars Thomsen.*

Fig. 41. Dåbsfad nr. 1, 1776, udført af S. Høvring (s. 6210). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Baptismal dish no. 1, 1776, by S. Høvring.*

kirken måtte indgangen til en lukket stol, nr. 18, ændres.⁵⁸ 1911 erstattet af (†)døbefont og hensat i korets vesthjørne. Genopstillet lige for altret ved restaureringen 1943–49.

(†)Døbefont (jf. fig. 69), 1911, af smedejern, udført af smedemester Jæger i Århus efter tegning af arkitekt M. B. Fritz, med forbillede i fontene i Hørning (Randers Amt) og Århus Vor Frue (s. 1156) fra o. 1650. Arbejdet udsprang af et ønske om at kunne anvende det ældre dåbsfad, og bekostedes ved indkomne gaver.¹⁶⁸

Den ca. 102 cm høje font, der nu er adskilt i tre dele, er udformet som et stativ, der bærer dåbsfadet. Foden er sammensat af tre drager med bagudvendte hoveder og voluthaler, der er samlet ved et treled. Derover et balusterskaft, fra hvis nederste, klokkeformede led udspringer små, dobbelte volutter med tulipanknoplignende midtled. Endvidere seks større, dobbelte volutter i fladjern, hvis øvre slyng danner profilmasker. Volutterne ender i seks kraftige bøjler, som bærer fadet. Om munden er påsat en indvendig rundet, udvendig sekskantet kantplade. Sortmalet.

Fonten, der blev indviet pinsedag 1911,¹²⁴ var opstillet i koret til restaureringen 1943–49 (jf. fig. 69). På loftet.

Fig. 42. Topfigur fra prædikestol (jf. fig. 44), 1700-tallets anden halvdel (s. 6210). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Top figure from pulpit, second half of 18th century.*

Dåbsfæde. 1) (Fig. 41), 1776, udført af S. Høvring.⁵³ Af kobber, 49 cm i tværmål, med bladbort på fanen samt i bunden omkring tre krydsende fisk. Om kanten tovstav. På fanens bagside er sekundært fastgjort en ring til ophæng. Fadet har sidestykker i Egvad (DK Sjyll 1758) og Lindknud (DK Ribe 2689) samt Pederstrup (Viborg Amt).

Samtidig med fadet anskaffedes et lille, ovalt $\dagger$ bord af fyrretræ til at sætte det på, fornyet 1832.¹⁶⁹ 1851 erstattedes fadet af det nuværende. Det opbevarede derefter i præstegården, til det 1911 blev anbragt i den nye smedjernsfont.¹⁶⁸ På loftet.

2) (Jf. fig. 40), 1851, udført af C. M. Svanberg, København, med graving ved billedhugger Johann Scholl smst.⁵⁸ Af tin. Fadet, med tværmål 47 cm, har næsten udvisket trekantmønster mellem omløbende dobbelte rammelinjer på fanen. På fanens underside to mesterstempler for Carl Magnus Svanberg, flankerende et bånd med »København«.¹⁷⁰ Den tilhørende, slanke *dåbskande* jf. fig. 40, 30 cm høj, har graveret motiv af to krydsende liljegrene. Sættet indkøbtes til den s.å. modtagne font, og gravingen blev optrukket med guldfærbis.⁵⁸

$\dagger$ *Dåbsfad.* 1769 anskaffedes et 'døbebækken' af kobber. Det stod på et lille $\dagger$ bord af fyrretræ.⁵³

$\dagger$ *Dåbskander.* 1) 1751, af tin, med blomsterornamenteret hank. I låget initialerne »JMS« og »1751« samt mesterstempel for Friedrich Wolf.¹⁷¹ Kanden blev 1897 registreret af Chr. Axel Jensen, der omtalte den som 'kasseret'.¹⁷² 2) 1829, af tin.⁵⁶ En af kanderne blev repareret 1860.⁵⁸

$\dagger$ *Dåbsstekstiler.* 1769 anskaffedes to drejlservietter af horgarn til dåbsfadet.⁵³ 1828 skænktes to servietter og to håndklæder til brug ved dåben,⁵⁶ 1851 erstattet af to nye håndklæder.⁵⁸

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 42-44), med udskåret årstal 1572, bestående af kurv, ($\dagger$)underbaldakin, dør og lyd-himmel. 1801 flyttet fra sin oprindelige plads ved det nordøstligste vindue og indsat i et prædikestolsalter (s. 6202). I forbindelse med nyopsætningen er stolen delvist reduceret, mens enkelte led er tilføjet. Opgangen sker via en trappe fra præsteværelset bag altret.

Kurven, der udgør fem sider af en ottekant, omfatter i sin nuværende opsætning et tilsvarende antal fag, idet den nordvestvendte side, der antagelig oprindelig bestod af to fag, er blevet reduceret med det yderste af disse (jf. fig. 11 og 28). De enkelte fag har rundbuede arkader båret af kanelerede pilastre med profilkapitæler og -baser. Selve arkadefelterne er tomme, mens sviklerne har kerubhoveder. Storfelterne indrammes af kan-

Fig. 43. Detalje af prædikestolsdør, 1572 (s. 6212). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Detail of pulpit door, 1572.*

Fig. 44. Prædikestol, 1572 (s. 6210). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Pulpit, 1572.*

nelerede, korintiske søjler foran slanke fyldinger med akantusranker. Den rigtsmykkede kronesims, der forkrøppes over hjørnesøjlerne, har i frisen smalle, tværrektangulære felter (tomme), indrammet af rulleværkskartoucher, og afsluttes

foroven med tandsnit over æggestav. Det oprindelige postament er ikke bevaret, og kurven hviler siden 1801 direkte på det sekundære, halvrunde fremspring over alteret. Dele af (†)underbaldakinen (fig. 93), omfattende fire karnisformede sider af

vandrette brædder mellem kraftige tandsnitsribber, opbevares siden 1972 på kirkens loft.¹⁷³

Døren, der tidligere var placeret på gulvet ved det nordøstre vindue for enden af Topgangen (fig. 11 og 28), er i den nuværende opstilling indsat som en art rygskjold for prædikestolen med den hidtidige yderside indad mod kurven, og giver samtidig adgang til opgangstrappen. Selve døren er placeret i en portallignende ramme med kannelerede, korintiske halvøjler på høje postamenter, der i den nuværende opstilling er skubbet ind i kurven, og rigt profileret gesims, i hvis frisefelt er en tværrektangulær rulleværkskartouche med masker og versalindskrift, alt i gennembrudt arbejde, »Anno Domini 1572«.¹⁷⁴ Den rundbuede dørføj, der er indsat i gerigt med kannelerede pilastre og kerubhovedsmykkede svikler, prydes af et sammensat arkadefelt, der i todimensional form gentager decorationen af kurvens enkelte fag. Dyvelspor efter Tårnament udfylder dørens bueslag.

Lydhimlen er formet som en sekssidet baldakin med fem fremspringende fag, svarende til kurven. Den kraftige, sammensatte gesims har rankede-korerede frisefelter og sekundære hængestykker i form af ophængte draperier mellem kvaster. Over hjørnefremspringene er triumfbuelignende opstandere. Himlen kronet af seks kraftige volutbøjler, foroven afsluttet med fantasidyrhoveder (et hoved mangler), der er samlet i en blad- og muslingeskalprydet kugle, hvorpå er opsat en sekundær topfigur: Troens personifikation i form af en knælende putto med et kors. Himlens underside har inden for en femsidet profilliste en roset med frugter og blade omkring en blomst. Himlen er ophængt i to bjælker, der udgår fra nordgavlen.

Staffering. Prædikestolen fremstår siden 1971 med lysegrå bemaling og forgyldte detaljer; selve topfiguren står dog afrenset. Spor af oprindelig staffering er ikke påvist, men antagelig har stolen stået med en delvis bemaling, bl.a. af kurvens arkade- og frisefelter.¹⁷⁵ En sekundær, dækkende bemaling, formentlig påført i forbindelse med nyopsætningen 1801, afløstes i 1860'erne af en egetræsbemaling.¹⁷⁶ I 1940'erne fremstod prædikestolen afrenset, men ved afslutningen på restaureringen 1943-49 udførtes en rødbrun hel-

hedsstaffering med forgyldte detaljer.¹⁷⁷ Denne bemaling ses endnu på (T)underbaldakinen.

Senere ændringer. 1788 blev prædikestolen repareret med lister og billedhuggerarbejde.⁵³ Ved den lejlighed kan topfiguren muligvis være tilføjet. 1876 blev figuren restaureret af billedskærer Petersen.⁹² I forbindelse med 1940'ernes renovering blev stolen tilføjet to hjørnesøjler ved overgangen mellem kurv og pulpitur.¹⁷⁸ Lydhimlens krone blev drejet, således at bøjleenderne fæstnedes mellem portalerne i stedet for som hidtil lige bag dem, ragende ud igennem åbningen, og det nye, hvælvede loft muliggjorde samtidig at flytte topfiguren længere bagud mod væggen, frem for som hidtil at lade den ride på den forreste bøjle. 1972 afmonteredes (T)underbaldakinen i forbindelse med opsætningen af det nye altermaleri.¹²⁴

Sammenfatning. Prædikestolen, der er den ældst bevarede fra et dansk slotskapel, repræsenterer et fornemt eksempel på renæssancens billedskærerkunst. De fine, skarptskårne arkitektoniske detaljer og ikke mindst frisens rulleværkskartoucher og masker viser, at den ukendte mester, som antagelig også kan tilskrives stolestaderne (s. 6212), har været fortrolig med samtidens repertoire af dekorative motiver, som de bl.a. formidledes gennem grafiske forlæg. Værket kan yderligere have fået et særligt præg gennem malede eller udskårne fremstillinger i kurvens arkader. Lydhimlens karakteristiske volutbøjler med dyrehoveder og de triumfbuelignende opsatser har formentlig dannet forbillede for prædikestolen i Dover Kirke (s. 3165), som 1594 skænktes af slotsskriveren på Skanderborg.

†*Beklædning*. 1836 nævnes en beklædning af fløj.⁵⁷ Tilsvarende fløjlsbeklædning med frynser ses på ældre fotos (jf. fig. 32).

En †»gulvprædikestol« anskaffedes 1905, jf. s. 6208.

STOLE

Kirkens stoleværk omfatter to rækker stolestader i skibet samt et kort stade i hver side af koret og et langt stade uden forpanel ved sydvæggen. Endvidere findes løse stole i pulpiturene. Tidligere fandtes †lukkede stole på gulvet og pul-

Fig. 45. Stolestadegavle, 1572, nr. 6-3 (vestrækken) (s. 6213). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Pew gables, 1572, nos. 6-3 (west row).*

piturerne. I det følgende beskrives de to rækker stolestader først (s. 6213), derpå staderne i koret og ved sydvæggen (s. 6216) og til sidst de løse stole (s. 6220).

Stolestader (fig. 45-47), med udskårne årstal 1572. Selve bænkeene er fornyet 1900-03, mens lågerne hovedsagelig er fra 1943-49. Fra renæssancen stammer samtlige gavle, heraf i alt 26 med udskårne kartoucher, stolestadernes forpaneler, den forreste stoledør i hver række samt østrækkens bagpanel.

Stolene er opstillet i to blokke af ni stader, hvert stade med fire pladser. Opstillingen, der delvis dikteres af gavlenes inskriptioner, svarer formentlig nogenlunde til den oprindelige med mandsstolene i øst, kvindestolene i vest.

Mod midtergangen er i hver side 10 halv-runde prydgavle (plankegavle, ca. 135 cm høje) med tilsvarende fordybede topfelter med rulleværkskartoucher med udskårne reliefversaler og -minuskler (hhv. øst og vest) og tal, som tilsammen danner Frederik II's to valgsprog og årstallet 1572. Herunder er fordybede, skjoldformede felter med kartoucheskjolde med kongens og dronningens kronede initialer samt rigsvåbenets bestanddele. Øverst spor efter hul til montering af lyseholdere.

De to nordligste gavle i øst og den nordligste gavle i vest adskiller sig fra de øvrige. De er samlet af to planker og har oprindeligt været bredere, antagelig også højere, men er sekundært beskåret,

Fig. 46a. Stolestadegavle, 1572, nr. 1-5 (østrækken (fra nord mod syd)) (s. 6214). Foto Poul Pedersen 1972. – *Pew gables, 1572, nos. 1-5 (east row)*.

så størrelsen svarer til de øvrige gavle. Foroven er der fordybede felter hvori kronede kartoucheskjolde med rigsvåbenet og, på den anden gavl i østrækken, tre kronede løver med ni hjerter (Danmark). Det kan ikke udelukkes, at de tre gavle, evt. blot gavlen med 'Danmark', oprindeligt har haft en anden anvendelse, måske i Ækongestol, men spørgsmålet om deres oprindelige placering kan ikke besvares med sikkerhed.¹⁷⁹ 1900-03 blev gavlene opstillet i den nuværende rækkefølge, regnet fra nord mod syd:

Østrækkens motiver (fig. 46a-b):

- 1) Frederik II's kronede rigsvåben med hoved-, midter- og hjerteskjold, hvis enkelte bestanddele, blandt andre motiver, genfindes på de øvrige stolegavle.
- 2) Danmark; kronet skjold med tre løver og ni hjerter.
- 3) Kronet F (Frederik II), båret af skyhænder. Topfelt: »Mein«
- 4) Danmark; kronet skjold med tre løver og ni hjerter. Topfelt: »Hoffnvng«

Fig. 47a. Stolestadegavle, 1572, nr. 10-6 (vestrækken (fra syd mod nord)) (s. 6215). Foto Poul Pedersen 1972 og Mogens Vedsø 2006 (nr. 10). – *Pew gables, 1572, nos. 10-6 (west row)*.

Fig. 46b. Stolestadegavle, 1572, nr. 6-10 (østrækken (fra nord mod syd)) (s. 6214). Foto Poul Pedersen 1972. – *Pew gables, 1572, nos. 6-10 (east row)*.

5) Norge; kronet skjold med øksebærende løve. Topfelt: »zv Got«.

6) De tre unionskroner. Topfelt: »Allein«.

7) Vender; lindorm (drage). Topfelt: »Anno«.

8) Goter; løve over ni hjerter. Topfelt: »Domini«.

9) Holsten; nældeblad. Topfelt: »1572«.

10) Oldenburg; bjælker. Topfelt: Diamantbosse.

Vestrækkens motiver (fig. 47a-b):

1) Frederik II's kronede våben (jf. østrækken nr. 1).

2) Oldenburg; skjold med bjælker. Topfelt: Vinget løvehoved.

3) Kronet S, båret af skyhænder (for dronningen, Sophie af Mecklenburg). Topfelt: »Wiltbret«.

4) Slesvig; to løver. Topfelt: »ist«

5) Gotland; Agnus Dei. Topfelt: »traw«.

6) Island; kronet stokfisk. Topfelt: »MDlxxii«. Hverken Island eller Gotland optræder i det samlede rigsvåben.

7) Stormarn; svane med halskrone. Topfelt: »anno«.

8) Delmenhorst; kors. Topfelt: Løvmask.

9) Ditmarsken; rytter. Topfelt: Tom kartouche.

10) Begge kartoucher er tomme.

Fig. 47b. Stolestadegavle, 1572, nr. 5-1 (vestrækken (fra syd mod nord)) (s. 6215). Foto Poul Pedersen 1972. – *Pew gables, 1572, nos. 5-1 (west row)*.

Indskrifterne danner tilsammen kongens to valg-sprog og årstallet 1572 »Mein Hoffnvng zv Got allein Anno Domini 1572« ('Mit håb til Gud alene') (læst fra nord) og »anno MDLxxii traw ist Wilebret« (plattysk for 'Treue ist ein selten Wildpret', dvs. 'Troskab er sjældent vildt') (læst fra syd). Mod væggene er samtidige, glatte (†)gavle, hvis halvrunde topstykke blev afskåret ved restaureringen 1943-49.

Oprindelige er også stolestadernes forpaneler, hvis forside er delvist skjult af pulpiturene. De har panelfelt med arkadefyldning med pilastre med dukatmønster, profilkapitæler og bueslag med båndslang samt i sviklerne et vegetativt ornament. Bagsiden har ligeledes panelfelter med arkadefyldinger med kannelerede pilastre, profilkapitæler og bueslag med tandsnit, adskilt af smalfelter med spor af ½halvsøjler, svarende til brystningspanelerne i nordpulpiturenes underetage.¹⁸⁰ Østrækkens bagpanel har to gange fire glatte fyldinger med pålagte rammer, højrektangulære foroven og tværrektangulære forneden; vestrækkens er en kopi udført 1943-49.

De to forreste stoledøre, ligeledes oprindelige, har arkadefyldning med kannelerede pilastre, profilkapitæler og bueslag med æggstav over tandsnit. Endvidere bukkehornshængsler og kasselås samt dörgreb af messing. De øvrige døre er glatte fyldingsdøre fra restaureringen 1943-49.

De to korte stader i koret har tilsvarende renæssancegavle, sæde og ryglæn fra 1903 og forpanel fra 1940'erne. De blev ved restaureringen 1943-49 udtaget af den østlige stolerække og opstillet i korets nordre hjørner. Det lange stade ved sydvæggen har tilsvarende sammensætning, dog uden forpanel. Etableret i forbindelse med restaureringen 1943-49 da stolerækkerne afkortes (jf. ndf.), muligvis som en genskabelse af det †stolestade, som ses på fig. 11.

Staffering. De to rækker stolestader fremstår siden 1903 i afrenset eg med farvesatte detaljer. De fordybede felter har sort bundfarve, mens kartoucherne er delvist forgyldte med våbener i heraldiske farver på gylden, rød eller gråblå bund. Indskrifter står med rødt på gråblå bund. Endvidere er sviklerne på forpanelernes arkadefelter udfyldt med rødt. 1801 blev stolene malet

perlegrå, 1867 stafferet med egetræsmaling, svarende til alterpartiets.¹⁸¹ Afrenset 1903.¹⁸² Korets stolestader er malet lysegrå, mens kartoucherne, der er tomme, står afrenset med gyldne og gråblå detaljer på sort bund. Stolen ved sydvæggen fremstår i umalet eg.

Ændringer og istandsættelser. Stolestaderne blev udført og opstillet i forbindelse med Frederik II's indretning af kirken i årene o. 1572. Den ældste kendte opstilling (1749), som formentlig er identisk med den oprindelige, omfattede ti rækker i øst og ni i vest, samt et længere, todelt stade ved sydvæggen (jf. fig. 11).¹⁸³

Efter overgangen til bykirke blev stolene 1768-69 istandsat ved snedker Kai Isaachsen Boxen, før de udlejedes til byens borgere, bl.a. blev seks mandsstole 'indelukket' med døre og bagstykker, de to øverste mandsstole repareredes, to stole blev 'gjort på ny med bagdel og dør' og den øverste kvindestol blev flyttet op i koret. Klejnsmed Kollerup leverede låse til otte stole, og maler P. Todberg modtog betaling for at nummerere dem alle.¹⁸⁴ Ved udlejningen s.å. opregnes 11 nummererede 'små mandsstole', nr. 1-6 med fire sæder, nr. 7-8 med tre sæder, nr. 9 med fire sæder og nr. 10-11 med to sæder, samt ti nummererede kvindestole, alle på fire sæder.¹¹² 1777 blev mandsstolene nr. 10-11 omdannet til en lukket stol (jf. ndf.), og 1788 opregnes ni mandsstole og 11 kvindestole, alle med fire sæder, samt ti lukkede stole.⁵³

Konsekvenserne af Hiernøes renovering 1799-1801 for stoleværket står ikke klart.¹⁸⁵ 1848 blev stolestaderne, betegnet de 'mindre lukkede stole', frit tilgængelige for enhver, der ønskede at benytte dem, og s.å. blev de repareret og forsynet med nye messingdörgreb, mens jernbeslagene blev malet sorte og låsene istandsat.¹⁸⁶ 1865 blev fem †lukkede stole nedlagt (jf. ndf.) og erstattet af fire åbne stolestader udført af snedker Ager.⁹²

1897 blev stolegavlne registreret af Chr. Axel Jensen. De var da opstillet med 11 gavle i hver række.¹⁸⁷ I forhold til den nuværende opstilling var der i østrækken indskudt to gavle mellem de nuværende nr. 2 og 3, den første med Oldenborgs våben, den anden med en tom kartouche.

Rækken afsluttedes med den nuværende gavl nr. 9, Holsten. I vestrækken fulgtes den nuværende gavl nr. 1 af to gavle med tomme kartoucher, og derefter den nuværende nr. 3, det kronede »S«. Mellem de nuværende nr. 7 og 8 var indskudt en gavl med Oldenborg, og rækken sluttede med den nuværende nr. 9, Ditmarsken.

Fig. 48. (†)Stolestadegavl med graffiti, 1572 (s. 6218). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – (†)Pew gable with graffiti, 1572.

1900–03 underkastedes stolestaderne en større istandsættelse, og gavlstykkernes nuværende rækkefølge etableredes. I østrækken blev den tredje gavl med Oldenborgs våben og den fjerde gavl med tom kartouche taget ud og placeret bagest. I vestrækken blev to gavle med tomme kartoucher taget ud af rækken og gavlen nr. 9 med Oldenborgs våben rykket frem som nr. 2.¹⁸⁸ De tomme gavle placeredes bagest i rækken. Ændringerne skete uden tvivl for at skabe symmetri i opstillingen, således at gavlene med kongeparrets initialer »F« og »S« sad over for hinanden som nummer tre i hver side. Samtidig blev stolene gjort mere mæglige: Staderne blev forlænget mod midtgangen, forsynet med nye, bredere sæder og nye, skrånstillede ryglæn. De nye sæder krævede, at gavlenes bredde blev forøget ved en påsat planke forneden, og *stoledørene blev borttaget (jf. fig. 66). Tre stader i østrækken blev afkortet mod væggen for at give plads til et nyt varmeapparat (s. 6195), og der lagdes trægulv under stolerækkerne.¹⁸⁹ 1934 fandtes 11 stader i øst, 13 i vest (jf. fig. 66), og sidstnævnte række strakte sig til sydvæggen.¹⁹⁰

Ved restaureringen 1943–49 blev gavlene atter ført tilbage til deres oprindelige form, og staderne forsynedes med nye fyldingsdøre. Ryglænenes stilling blev ændret, og de (†)gavle mod væggene blev vandret afskåret i højde med ryglænene. Antallet af stole blev reduceret til de nuværende ti i hver side, bl.a. som følge af genetableringen af indgangen i sydvest og nordpulpiturernes forskydning mod syd (jf. ndf.). De overskydende gavle fordeltes på to korte stader, som blev opstillet i koret, og et langt ved sydvæggen, mens den afkortede vestrække forsynedes med et nyt bagpanel.

Stil og ikonografi. De ret enkle gavles komposition er beslægtet med de ældre stolegavle fra 1562 i Slangstrup Kirke (DK Frborg 2068ff.). Mesteren bag gavlenes præcise og velskårne kartoucher er ukendt, men de kvalitetsprægede udskæringer er nært knyttede til prædikestolens, som må antages at have samme mester. Skanderborg-stolens udsmykning med rigsvåbnet og dets enkelte bestanddele er det ældste kendte eksempel på anvendelsen af dette dekorationsskema på denne inventartype. Det er gentaget på de senere stolestader i

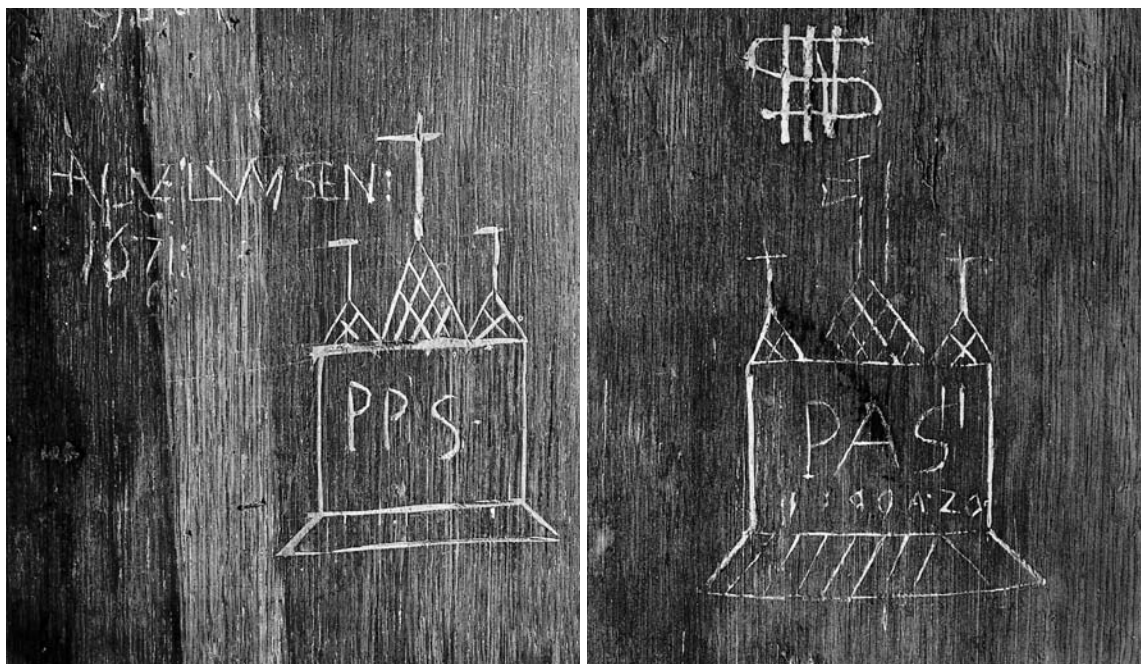

Fig. 49a-b. Graffiti. Detaljer af (†)stolestadegavl (jf. fig. 48), 1572 (s. 6218). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Graffiti. Details of (†)pew gable, 1572.*

slotskirkerne på Kronborg, udført 1582 (her dog også bestanddele fra det mecklenborgske våben, jf. *DK Frborg* 607ff.), og Frederiksborg, udført ca. 1611-16 (jf. *DK Frborg* 1828ff.). Begge disse gavlsæt har dog langt rigere udskæring. Skanderborg-stolene (samt †kongestol) er ligeledes det første kendte eksempel på, at kongeparrets kronede initialer, »F« og »S«, båret af skyhænder, optræder sammen (dog endnu ikke sammenskrevne, som det var tilfældet på kirkens †altertavle med årstal 1583 (jf. s. 6204)) og kan muligvis give anledning til at betragte stolestadernes udsmkning og datering som en hentydning til det kongelige ægteskab i sommeren 1572. Brugen af skyhænder, bærende det kronede »F«, kendes tidligst fra rygskjoldet på prædikestolen med årstal 1567 i Skt. Olai Kirke i Helsingør (*DK Frborg* 170ff.), mens dette motiv, kombineret med rigsvåbnet, også findes i den bygningssten fra 1571, som er opsat over indgangen, jf. fig. 17 (s. 6178).¹⁹¹

(†)Stolestadegavl (fig. 48), o. 1572(?), 135×31/51 cm, oprindelig opsat i den vestlige stolestadeblok mod væggen. Gavlen er gjort bredere forneden 1900-03. På indersiden er adskillige graffiti fra

1600-tallets anden halvdel (fig. 49a-b), bl.a. to gengivelser af en bygningslignende konstruktion med tre korsbærende spir, den ene med initialerne »PASH« samt et ulæseligt årstal(?) »A°(?) 20«, den anden med initialerne »PPS«. Endvidere initialerne »SIM« og årstallet »1667«, »Iens Nielsen Arenfeld 1671«, »Han.(?) (Hans) Velmsen 1671« og, gennembrudt af den sekundære ryglænsrille, initialerne »..(?)SD« samt vistnok årstallet »MD-CLXV« (1665). Siden 1940'erne henlagt på loftet.

*Stolestadedøre (fig. 50). 1768-69, udført af snedker Kai Isaachsen Boxen i forbindelse med istandsættelsen af stolestaderne efter overgangen til bykirke. De otte fyldingsdøre er 105 cm høje, 45-49 cm brede, én dog 60 cm bred, og har varierende hængsler og låse (fornyede). Dørene (på nær sidstnævnte) har foroven delvis fremdragne sorte numre, hhv. »3«, »4«, »6«, »7«, »8«, »9« og »20« (en er blank). Stafferet med lys ege-træsmaling fra istandsættelsen 1867, hvorunder ses spor af perlegrå bemaling fra renoveringen 1801. Spor af †låsekasser på stolegavlne (på nær de to forreste) viser, at dørene var indrettet til

at åbne fremad. Nedtaget 1903 og henlagt på kirkeloftet. I Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 314x3-10).

†*Stolestader?* I forbindelse med overgangen til bykirke 1767 nævnes, at stolestaderne i de 'to rundinger' såvel som de øvrige stader skal være for byens folk.²⁶ Førstnævnte kan være identiske med nogle †*murede bænke*, muligvis gengivet på fig. 11. Ved opsætningen 1769 af †*geværskab* (jf. s. 6224) måtte bænkerne flyttes hen under trappen.²⁶

†*Skriftestole.* 1) 1777, udført af snedker Niels Schou.⁵³ Opført efter ønske fra sognepræst Peter Hansen, der i en skrivelse til biskoppen anførte manglen på en skriftestol som 'en af de betydelige besværligheder, som gør mig min embedsførelse i Skanderborg Kirke højst ubehagelig (...)'. En mangel, hvorved mit legemshelbred, og mit foredrags nytte hindres'. Stolen, der indrettedes med faste bænke, ønskedes opstillet ved opgangen til prædikestolen. Nedbrudt ved renoveringen 1801.²⁶

2) 1801, indrettet bag altervæggen. Udvidet 1821 ved borttagning af et skillerum og forsynet med faste bænke. 1824 smykket med malede dekorationer af maler Horndrup.⁵⁶ 1848 forsynedes

stolens vinduer med gardiner af grøn silkeshirting.⁵⁸ Nedbrudt 1943-49.

†*Degnestole.* 1) Før 1749, indrettet i kirkens nordøsthjørne, umiddelbart nord for opgangen til prædikestolen, og afskærmet fra kirkerummet ved skillevægge mod øst og syd med indgang gennem sidstnævnte (jf. fig. 11). Da kirken som nævnt ovf. manglede en skriftestol, anvendtes degnestolen til dette formål.¹⁹² Nedbrudt 1801.

2) 1801, indrettet bag altret, ved siden af skriftestolen.⁵⁵ Nedbrudt 1943-49.

†*Lukkede stole.* Slotskirken synes fra den ældste tid at have haft et kompleks af lukkede stole eller herskabsstole, anbragt såvel på gulvet som langs nord- og sydvæggene, som en integreret del af en særlig arkitektonisk opbygning, jf. †*pulpiturer* (s. 6230). De ældre kilder savner konsekvens i deres skelnen mellem de to typer, der i flæng betegnes 'lukkede stole' og 'pulpiturer', og det præcise antal for hver type kan derfor vanskeligt fastslås.¹⁹³ Beholdningen blev suppleret i årene efter overgangen til bykirke 1767 og afgørende forandret ved Hiernøes nyordning af kirkerummet 1799-1801. 1865 ombyggedes fem lukkede stole (i den daværende orden nr. 13-17) til åbne stolestader (s.d.). I det følgende er opregnet de herskabsstole, der efter alt at dømme fandtes som isolerede inventarstykker på gulvet og adskilte sig fra de regulære stolestader ved særlige vægge, gardiner og loft.

1) *Konge- og dronningestolen*, formentlig o. 1572, prydet med kongens våben og bogstaverne »FS«. ²² Stolen, der ses fig. 11 og 28, var placeret i korets vestside, lige over for prædikestolen, og delt i to afdelinger. Heraf var den ene formentlig identisk med *dronningens stol*, der 1651 blev repareret af Johan Albertssen Snedker i Skanderup.¹⁹⁴ En trappe førte fra de kongelige gemakker via en lille forstue til stolen, der desuden havde adgang til kirkerummet gennem en åbning i sydsiden (jf. s. 6176). Dele af stolen, primært gavlstykkerne, kan muligvis være genanvendt i kirkens stolestader (jf. s. 6214). Endnu nævnt 1770 (Abildgaard), men nedbrudt 1801.

2) *Lensmandens stol*. Omtalt 1645-46, da låsen var slået i stykker.¹⁵ Stolens placering er uvis.

3) 1767 omtales en lukket stol, nyindrettet 'for få år siden'.²⁶ Placeringen er uvis.

Fig. 50. *Stolestadedøre, 1768-69 (s. 6218). I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. – **Pew doors*, 1768-69.

Fig. 51-52. *Stole. I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. 51. *Stol nr. 3, o. 1750 (s. 6221). 52. *Stol nr. 8, o. 1750 (s. 6221). – 51. *Chair no. 3, c. 1750. 52. *Chair no. 8, c. 1750.

4) 1769. En lukket stol på gulvet, indrettet og fæstet af degnen Rasmus Schade, på 'et lille mørkt sted, hvor hverken alter eller præst kan ses' ved den gamle kirkedør, dvs. i sydvesthjørnet.²⁶ Fra 1794 benyttede Schades enke stolen, fra 1797 udlejedes den til andre medlemmer af menigheden.⁵⁴

5) Antagelig 1769(?). D.å. omtales en stol på gulvet ved en af de piller, som bar pulpiturene.⁵³ Det kan ikke afgøres, hvorvidt stolen stod isoleret eller var integreret i pulpiturindretningen.

6) 1777. D.å. lod 'hr. Hansen' mandstolene nr. 10-11, dvs. de to bageste stole i østrækken, indrette til en lukket stol.⁵³

8) *Amtmandens stol*, forhøjet 1788.⁵³ Stolens placering og nærmere udformning er uvis; muligvis identisk med nr. 2. Det kan ikke udelukkes,

at stolen har været placeret på ðnord- eller sydpulpituret (s. 6230).

9) *Skomagersvendenes stol*, indrettet 1801 i tredje stolestade i mandsrækken (dvs. øst) som erstatning for en ðpulpiturstol (s. 6230).

Løse stole. Kirken og kapellet rummer ni løse stole af ældre dato, mens yderligere 17 stole opbevares i Skanderborg Museum og to på Museet på Koldinghus. En del af stolene var endnu 1972 opstillet i søndre pulpitur.¹⁹⁵ 1999 blev stolene konserveret af Købstadsmuseet Den Gamle By.¹⁹⁶ Stolene beskrives her samlet med angivelse af deres placering og eventuelle nuværende funktion som brudestole e.l. Hvor intet er nævnt, findes stolene i Skanderborg Museum.

*1-2) 1600-tallet(?), 93 cm høje, af asketræ.¹⁹⁷ Firkantet rygstykke og lige ben med lavtsiddende

Fig. 53–54. *Stole. I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. 53. *Stol nr. 9, o. 1750 (s. 6221). 54. *Stol nr. 11, o. 1750 (s. 6221). – 53. *Chair no. 9, c. 1750. 54. *Chair no. 11, c. 1750.

stivere. Ryg og sæde betrukket med sort læder. Tidligere i en lukket stol, tilhørende familien Friis. Nu i Museet på Koldinghus (inv.nr. 3562–63).

*3–4) (Fig. 51), o. 1750, 105 cm høje, af brunbejdset bøgetræ. Svejfet ryg med to gennembrydninger og muslingeskal foroven; forsarg med tilsvarende ornament. Svungne ben, de forreste med antydende dyrefødder, samt drejede stivere hvorimellem en svungen tværstiver. Sædet polstret med brunt læder.

*5) Som nr. 3, 104 cm høj, den øvre muslingeskal vender nedad.

*6) Som nr. 3, 96 cm høj.

*7) Som nr. 3, 95 cm høj, med bensprosse og topstykke af eg; den øvre muslingeskal mindre.

*8) (Fig. 52), o. 1750, 86 cm høj, af brunmalet bøgetræ, venstre bagben og rygstykke dog

bejdset brungrønt (formentlig nyere). Ryg med to gennembrydninger og midtbaluster, svejfede forben og lige bagben, drejede tværstivere. Sædet polstret med brunt læder.

*9–10) (Fig. 53), o. 1750, 98 cm høje, af sortmalet bøgetræ med guldstafferede kanter og tilsvarende spaderbladsornament foroven. Ryg med to gennembrydninger og midtbaluster, svejfede forben og stivere, lige bagben. Sædet polstret med brunt læder.

*11–12) (Fig. 54), o. 1750, 100 cm høje, af mørkbejdset bøgetræ. Ryg med to gennembrydninger og midtbaluster med volutter, svejfede forben. Sædet har gyldenlæderpolstring med plantemønster.

*13–14) (Fig. 55), o. 1750, hhv. 87 og 89 cm høje, af brunbejdset bøgetræ. Svejfet ryg med

Fig. 55–56. Stole. I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. 55. *Stol nr. 13, o. 1750 (s. 6221). 56. *Stol nr. 15, o. 1750(?) (s. 6222). – 55. *Chair no. 13, c. 1750. 56. *Chair no. 15, c. 1750(?).

bladornament foroven, svejfede forben og stivere, førstnævnte samt forsargen med blomsterornament. Ryg og sæde polstret med sort læder.

*15–16) (Fig. 56), o. 1750(?), 92 cm høje, af bøgetræ. Cirkulær rygramme, svejfede forben og lige bagben. Flettet sæde.

*17) (Fig. 57), 1700-tallets slutning, 100 cm høj, af bøgetræ, malet med brunrødt. Rygpille med tre gennembrydninger i oval indfatning, kannelerede forben og forsarg med hjørnebøsser. Sædet polstret med brunt læder. Endnu 1972 anvendt i præsteværelset bag altret sammen med et bord (s. 6223).

18–21) 1700-tallets slutning, 98 cm høje, brunmalet træ. Rygpille med gennembrudt mønster i oval indfatning. Lige ben med større afstand

mellem de forreste end de bageste. Sædet polstret med grønt læder. I kapellet.

*22) (Fig. 58), O. 1800, 81 cm høj, af brunbejdset bøgetræ. Ryg med to kryds, lige ben og stivere. Sædet polstret med mønstret hestehårsbetræk.

23–24) (Fig. 59), 1800-tallets begyndelse, 80 cm høje, af lakeret mahogni. Gennembrudt ryg med fire lodrette tremmer og to tværstivere, sidstnævnte samt forsargen med intarsia. Lige ben. Flettet sæde med løs hynde (ny) i blankt stof med gyldne striber. Opbevares på alterpulpituret og anvendes ved bryllupper.

25–26) (Fig. 59), o. 1830, 88 cm høje, rødbrunbejdset bøgetræ med mahognifineret topstykke, rygstykke og forsarg. Ryg med to tværstivere, drejede forben og lige bagben. Sædet polstret med

Fig. 57-58. Stole. I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. 57. *Stol nr. 17, o. 1700-tallets slutning (s. 6222). 58. *Stol nr. 22, o. 1800 (s. 6222).— 57. *Chair no. 17, c. end of 18th century. 58. *Chair no. 22, c. 1800.

gyldent stof (nyt), svarende til nr. 23-24. Opbevares på alterpulpituret og anvendes ved bryllupper.

*27) (Fig. 60), o. 1830, 84 cm høj, af bejdset bøgetræ med mahognifineret topstykke, rygstykke og forsarg. To tværlagte rygstivere, drejede forben og lige bagben. Sædet polstret med gråt stof.

28) (Fig. 61), 1800-tallets første halvdel, 77 cm høj, sortmalet egetræ. Hjørnestol med ryglæn af skiftevis drejede og udskårne stivere. De to forsarger er svejfede ligesom det forreste ben, mens de tre bageste ben og stiverne er drejede. Sædet polstret med mørkeblåt fløj, fastgjort med messingsøm. I korets nordvesthjørne. Muligvis identisk med †(?)lænestol i skrifte- eller degnestol (s. 6224).

Et antal nyere stole, (jf. fig. 65), tegnet af Hans J. Wegner, er opstillet på pulpiturene samt på kir-

kegulvet. Stolene er hvidmalede med sæde i lyst skind; dog fremstår fem stole i ubehandlet eg.

†Løse stole. 12 rørstole anskaffedes 1875.⁹⁹ 1904 skænkede bygmester Grumstrup i København 42 stole til kirken.¹⁹⁸ Stolene, med gennembrudt ryglæn med midtbaluster mellem tværstivere, lige ben og betræk af mørkt læder, blev opstillet i midtergangen langs med stolestaderne (jf. fig. 69).⁵⁵

†Bænke. 1778 byggedes fem bænke til soldater.¹¹² 1844 anskaffedes 11 bænke, muligvis til brug for kirkens kor på balustraden (jf. note 133).⁵⁷

Møbler. Tebord, 1700-tallets anden halvdel(?), af træ, med malede byhuse på sargen og bordben stafferet med rød ådring. I præsteværelset bag altret, tidligere sammen med *løs stol nr. 17. I tårnrummet en gruppe moderne børnemøbler samt

Fig. 59. Stol nr. 23 og 25, hhv. 1800-tallets begyndelse og o. 1830 (s. 6222). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Chairs no. 23 and 25, beginning of 19th century and c. 1830 respectively.*

gråmalet bord og bænke, tilsvarende bord og bænke findes på orgelpulpituret.

†(?)*Møbler*. Lænestole i skrifte- og degnestole omtales i 1800'ernes første halvdel,¹⁹⁹ og 1862 nævnes to lænestole, én ved altret og én i degnestolen.⁵⁵ En af disse kan være identisk med løse stol nr. 28 (s. 6223).

Møbler i ligkapellet. Kappellets nuværende indretning stammer fra restaureringen 1968. Ved nordvæggen er et muret *alterbord* med grå granitplade, hvorpå står to lave stager af sort, poleret granit. En lav *katafalk* af eg er opstillet på gulvet. Løse stole af eg med hørjordsæder. *Belysningen* udgøres af væglamper af matbørstet messing samt tre sorte hængelamper over katafalken.¹²⁴

†*Møbler i kapellet*. Et antal løse bænke samt en *talerstol* og nogle trækandelabre fandtes tidligere i kapellet sammen med *★ligbåre* (s. 6236).

KISTER OG SKABE

†*Kiste*. Omtalt 1645 med karakteristikken 'gammel', af fyrretræ, til opbevaring af messeklæderne.¹⁵ 1767 omtales en 'halvkiste' med lås og nøgle til samme formål.²⁶

†*Geværskab*. 1769, indrettet i våbenhuset med halvrund bagklædning, der passede til murens runding. Skabet opførtes på oberstløjtnant Dedens begæring for at hjælpe Skanderup Kirke, der ikke havde plads til et sådant skab.²⁰⁰

PENGEBEHOLDERE

†Pengeblok, omtalt 1862, opstillet i våbenhuset.²⁰¹

Pengebøsser. 1) En ældre, skrinformet bøsse af egetræ, med pengesprække i låget og nøglehul i forsiden, opbevares på loftet. 2-3) Nyere, af egetræ med sprække til penge foroven, hængslet i siden og lukket ved et kraftigt jernbånd over forsiden. Indvendig en rød fløjlspose til opsamling af penge. Opsat ved indgangsdørene i syd og vest.

(†)Pengebøsse, af egetræ, rektangulær med afrundede hjørner, pengesprække foroven og pengeskuffe i bunden. På forsiden påsat messingversaler »Ydre Mission«, derunder et kors. Bøssen er flækket i højre side efter hærværk. På loftet.

†Pengebøsser. 1785 forsynedes kirkens bøsse med hængelås.⁵³ 1826 omtales en sparebøsse af blik (ovennævnte?) til tavlepengene, repareret 1829.⁵⁶ Den opbevarede sammen med klingpungen i degnestolen (jf. ndf.).

Fig. 60. *Stol nr. 27, o. 1830 (s. 6223). I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. – *Chair no. 27, c. 1830.

Fig. 61. Stol nr. 28, o. 1800-tallets første halvdel (s. 6223). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Chair no. 28, c. first half of 19th century.

Klingpung. (Fig. 94), anskaffet før 1767,²⁰² 121 cm lang. Træskaft (flækket i enden) med rillemonster og dølge. Pose af grønt og brunt stof med spor af broderi i guldtråd på midtstykket og kniplingsbort foroven og forneden; under bunden er stoffet samlet i en kvast. Posen er monteret over en pengeskål af træ. På loftet.

DØRFLØJE

Udvendige. 1) 1946, dobbeltfløj af eg, beslået med jern. Vestindgangen.²⁰³ 2) 1947-49, dørføj af eg med kraftige, sortmalede jernbeslag i ældre stil. Sydindgangen.²⁰⁴ 3) Formentlig 1968-69, dobbeltfløj af eg med blyindfattet glas i de øvre fyldinger. Indgangen til kapellet.

Indvendige. 1) 1600-tallets anden halvdel. Fyldingsdør af eg i tilsvarende gerigt med bukkehornsbeslag og original kasselås. I tårnets 2. stokværk som indgang til loftet. 2) O. 1700. Fyldingsdør af

Fig. 62a-b. Dørføj nr. 3, 1700-tallet (s. 6226). Foto John Lee 2003. a. Inderside. b. Yderside. – Door no. 3, 18th century. a. Inside. b. Outside.

eg i profileret gerigt, malet med mørkebrunt. I tårnets 3. stokværk. 3) (Fig. 62a-b), 1700-tallet, af eg. Todelt dørføj af eg i tilsvarende gerigt; afskåret forneden. På ydersiden (mod trappen) har fløjen 2×3 fyldinger med pålagte pryddammer i geometriske former, udfyldt med sort, mens den på indersiden (mod våbenhuset) består af lodrette planker, samlet ved vandrette led foroven og forneden med sortmalede jernbeslag. På begge sider er sortmalet låseblik, mens indersiden endvidere er udstyret med skydelåse og fjederbelastet lukkeanordning. Dørflojen kan fastgøres på midten, således at kun den fjederbelastede del åbnes. Over døren er en kurvehankbuet, sprossedelt lynette, der må være indsat samtidig med dørens nuværende anbringelse. Formentlig oprindelig i vestindgangen og ved dennes tilmuring flyttet til nuværende plads mellem tårnrum og våbenhus. 4) O. 1800. Dobbelt dørføj i profileret gerigt, malet med gråt. På den indskudte etage som

indgang til orgelpulpituret. 5) 1906, skænket af fabrikant A. L. Blom og udført på dennes fabrik af snedker Andersen (jf. kirkegårdsmonument nr. 12).²⁰⁵ Rundbuet, tredelt fyldingsfløj af eg, buende indad mod kirkerummet i en fortsættelse af tårnets runding. Ornamentet med vandrette bånd af blad- og fletværk samt små rosetter. Mod tårnrummet er gerigt med fletværksornamentering langs siderne og foroven sentens i relieffraktur »1906 Lyset skinner i mørket joh. 1,5. 1906«. Mod kirkerummet på midtsprossen en lille plade af sølv med giverindskrift i skriveskrift »Denne Dør lavet paa egen Fabrik er skænket Skanderborg Slotskirke af Fabrikant A. L. Blom«. Dørgreb og låseblik af messing. Indsat mellem tårnrummet og kirken. 6) 1947-49. Dobbelt fyldingsdørføj med blomstervaser i gennembrudt arbejde i de øverste fyldinger, opsat mod klart glas. Dørgreb af messing. Indsat i tilsvarende gerigt i vindfanget i kirkens sydvesthjørne.

Fig. 63. Interiør, set mod syd. Foto John Lee 2003. – *Interior, viewed towards south.*

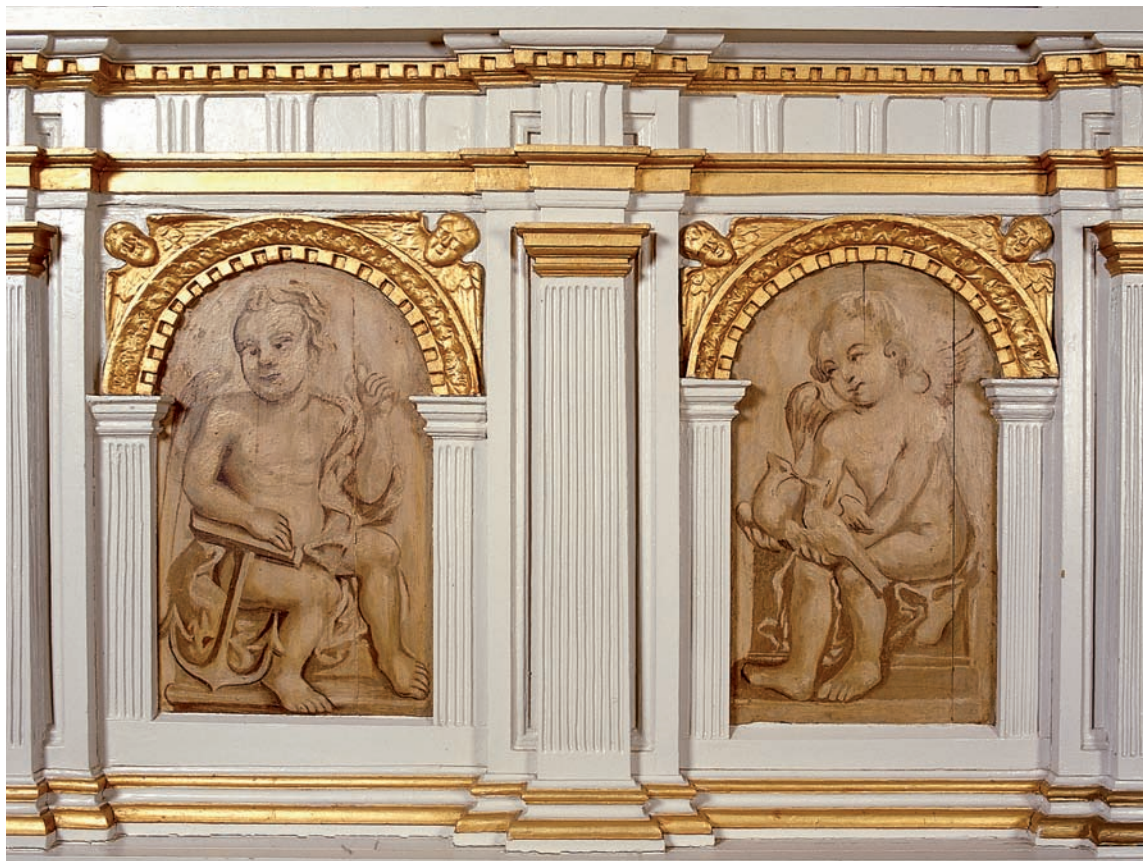

Fig. 64. Panelmalerier med Håbet (tv.) og Kærligheden(?), o. 1750. Detalje af nordøstpulpitur (s. 6230). Foto John Lee 2003. – Panel paintings with Hope (left) and Charity(?), c. 1750. Detail of north east gallery.

PULPITURER

Pulpiturer, (fig. 64-66), 1799-1801, med genanvendelse af ældre dele, indrettet efter tegning af Jens Hiernøe (fig. 27-28).²⁰⁶ Det sydlige pulpitur er et hævet, søjlebåret kompleks, hvis halvcirkulært fremspringende midtstel i syd fungerer som orgelpulpitur (nr. 1), mens de to korte sidefløje i øst og vest, hver tre fag lange, tidligere rummede i alt seks lukkede stole (nr. 2-3). Hertil kommer pulpiturindretninger i to etager langs øst- og vestvæggen i kirkens nordlige del, hver del på fem fag. Arkitekturen, der er harmoniseret med prædikestolsalteret og altervæggen, har nyklassicistiske dekorationer, karakteristiske for Hiernøes arbejder på den rigt profilerede arkitrav, i form af festonindrammede medaljoner med palme- og laurbærgrene, skjolde med draperi og roset-

ter og halvvaser med guirlander samt tværvendte volutkapitæler, mens de sidstnævnte pulpiturer i øvrigt præges af de genanvendte, arkadesmykkede renæssancepaneler. Lysegrå staffering med mørkegrå og forgyldte detaljer, udført 1971 efter bemalingen i forbindelse med restaureringen 1943-49. 1867 fandtes en lys egetræsmaling med forgyldte detaljer, hvilken afløste den oprindelige bemaling.⁹⁰

Ved restaureringen 1943-49 ønskede menighedsrådet pulpiturerne fjernet (jf. s. 6200f.). I stedet afkortedes det sydlige pulpits sidefløje (nr. 2-3) hver med de to nordligste fag, mens øst- og vestvæggens pulpiturer (nr. 4-5) blev rykket frem i kirkerummet, så vinduerne blev frilagt og lysforholdene i kirkerummet bedredes. Samtidig fjernedes samtlige skille vægge i pulpiturerne.

Fig. 65. Nordøstpulpitur, 1801 (s. 6230). Foto Mogens Vedsø 2006. – *North east gallery, 1801.*

1) *Orgelpulpitur*, 1799–1800. Det halvrunde pulpitur har fem glatte fyldinger samt en enkelt i hver side ved overgangen til sidepulpiturene. Midt på rundingen er en oval medaljon med palmegrene og bånd samt malet årstal »1800«.

2–3) 1799–1800. Hvert pulpitur smykkes på brystningen af tre (oprindelig fem) glatte fyldinger. Indvendig er bræddeloft; adgang sker via orgelpulpituret. Møbleret med løse stole. Pulpiturene rummede som nævnt tidligere 2×3 lukkede stole af vekslende størrelse (fig. 28).

4–5) 1801. Opført i to etager som relativt spinkle trækonstruktioner med flade tremmer mellem etagerne og hjørnestolper med glatte pilastre og volutornamenter. På brystværnet er i begge sider indsat renæssancepaneler, forneden med seks slanke arkadefyldinger med kannelerede pilastre med profilkapitæler, tandsnitsbueslag og korintiske halvsøjler, svarende til stolestadernes forpaneler (s. 6216). En tilsvarende *søjle med tilhørende panel findes i Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 314x2) (fig. 95). Foroven er fem, forskudt placerede arkadefelter mod kirkens midte samt to på hver af kortsiderne, alle lavere og bredere end de nedre og smykket med kannelerede pilastre med profilkapitæler og bueslag samt kerubhoveder i sviklerne, svarende til prædikestolens, om end grovere skåret. Mod nord er to glatte fyldinger fra 1801. Indvendig er forneden bræddeloft, foroven kassetteloft. Adgangen til pulpiturene, der tidligere omfattede to lukkede stole i hver etage, sker via en trappe i underetagens nordside. De sydligste fag i hver side dannede tidligere indgang til de lukkede stole i denne etage. Underetagen er møbleret med løse stole, overetagen med to faste bænke. Et genanvendt *læseblik*, o. 1700, med frodig akantus i gennembrudt arbejde og graving på det vestre pulpitur kan hidrøre fra en *†*lukket stol. To *malerier* (fig. 64), o. 1750, er afdækket på de to nordligste fag i overetagen af det østre pulpitur. Malerierne viser to dyder, hhv. Håbet (tv.) med anker og Kærligheden(?) (th.) (med turtelduer).²⁰⁷

†Pulpiturer. I betragtning af de endnu bevarede renæssancepaneler, sekundært indsat i de 1799–1801 opsatte pulpiturer, var Slotskirken siden indretningen i begyndelsen af 1570'erne udstyret med pulpiturer. At dømme efter fig. 28 fandtes

1799 både pulpiturer i nord ved altervæggen (nr. 1) og i syd (nr. 2), hvilket også bekræftes af ældre rgsk.²⁰⁸ Sydpulpituret, der rummede fem lukkede stole, havde korte sidefløje på øst- og vestvæggen, længst i øst. Antallet af pulpiturestole blev forøget efter overgangen til bykirke 1767. 1788 blev pulpituret samt 'to lukkede stole lige over hinanden', d.e. formentlig to pulpiturestole, malet med mahognifarve.²⁰⁹ Alt nedrevet 1801.

1) *Det nordre pulpitur*. Opsat ved altervæggen med adgang via en spindeltrappe bag altret, som kunne nås dels fra slottets værelser, dels gennem en dør ved altret (jf. fig. 11); trappen blev dog sløjfet ved slottets nedbrydning o. 1768, og en alternativ opgang må derefter være etableret. I forbindelse med salget af slottet 1767 bestemtes, at pulpituret skulle være til bestandig brug for slottets fremtidige ejer, dog kunne andre, som ved salget havde pladser her, beholde disse deres levetid ud.²⁶ 1768 indrettede byens skomagersvende en stol på pulpituret (også betegnet 'på loftet'), forsynet med dør og lås, vinduer (fornyet 1774) og bænke.⁵³ Svendene måtte dog opgive deres stol ved omordningen 1801, da kirkeværgerne skønnede, »at disse Folk ere sikkere og bedre foran Præsten end bag ham«. ²¹⁰ Imidlertid trængte svendene i sognepræst Fabricius' fravær op på den nyetablerede balustrade bag alteret og tog »samme i Besiddelse«, men aktionen var forgæves, idet kirkens handlemåde efterfølgende blev godkendt af Kancelliet (jf. *†*lukket stol nr. 9).²¹¹ 1769 havde et antal kvinder plads på en bæk, som stod på pulpituret. Det kan have været her eller på pulpitur nr. 2, at 'generalinden og oberstindens piger' s.å. havde sæde.²¹² 1774 indrettedes en stol ved siden af skomagersvendenes stol. Den udførtes af snedker Kai Isaachsen Boxen og forsynedes med en lås samt otte nøgler.⁵³ 1797 fæstede kancelliråd Holm stolen og lod den smukt istandsætte.⁵⁴

2) *Det søndre pulpitur* (fig. 28). Opdelt i fem stole af varierende størrelse. Adgang indtil 1768 via en trappe i det sydvestre trappetårn, derefter ad en trappe i sydøsttårnet. Pladserne på pulpituret blev ved salget 1767 overladt byens borgere. Pulpituret blev ved nedbrydningen beskrevet som 'mådeligt'.²⁶

Fig. 66. Interiør set mod syd, før restaureringen 1943-49. Foto Otto Norn 1943. – Interior viewed towards the south, before the restoration of 1943-49.

ORGLER

Orgel (fig. 68), 1971, bygget af Poul-Gerhard Andersen's Orgelbyggeri, Bagsværd, med genanvendelse af facaden og dele af orgelhuset fra *†orgel* nr. 2. 12 stemmer, 2 manualer og pedal.

Hovedværk	Crescendoværk	Pedal
Spidsfløjte 8'	Rørgedakt 8'	Subbas 16'
Principal 4'	Spidsgamba 4'	Gedakt 8'
Dækfløjte 4'	Quintaton 2'	
Spilfløjte 2'	Oktav 1'	
Mixtur III	Regal 8'	
	Svelle	

Kopler: CV-HV, BV-P, CV-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f'. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.

På pulpitur nr. 1 (jf. s. 6230).

Orgelfacaden fra år 1800 (jf. *†orgel* nr. 2), udført i Louis XVI-stil af Jens Hiernø, savner sidestykke i dansk orgelarkitektur. Den enkle, tredelte

grundform, sammensat af tre rektangulære pibefelter, er tilpasset rytmen i de omgivende pulpiturer, hvis dekorative elementer, halvvaser, guirlander og medaljoner, genfindes som udsmykningsdetaljer omkring pibefelterne. Midtfeltets høje, gennembrudte topstykke, der visuelt kompenserer for fraværet af store prospektpiber, er tydeligvis en tilføjelse. Topstykket krones af en blomsterskål med nedhængende ranker og prydes forneden af et trofæ, bestående af nodeblad, blæseinstrumenter og fakkelt. Facadeudsmykningen består endvidere af rosetter, diagonalgitre, festoner, akantusslyng, bladranker, laurbærgrene og palmeblade.²¹³ Den cirkelformede medaljon over midtfeltet har tidligere dannet baggrund for en roterende stjernefigur, forbundet med klokkespillet (jf. fig. 67). De nuværende prospektpiber er indsat 1971.²¹⁴ Hovedværk og spillebord er indbygget i det delvis bevarede orgelhus fra 1800; crescendoværk og pedaltværk er placeret i et separat hus bagest på pulpituret. Orgelfacaden er ligesom pulpiturene lysegrå med forgyldning og mørkegrå staffering.

I kapellet findes et *orgel* ('kisteorgel') med fire stemmer, bygget 1987 af Bruno Christensen & Sønner, Terkelsbøl. Disposition: Gedakt 8', Rørføjte 4', Principal 2', Nasat 1½' (fra c'), svelle. Tidligere anvendtes et *†harmonium*.¹⁵⁴

†Orgler. 1) 1572, bygget af Hans Brebus.²¹⁵ Prisen, 250 rdlr., tyder på, at der var tale om et instrument med omkring 6-7 stemmer.²¹⁶ Orglet omtales ikke i kirkens arkivalier, og antagelig er det på et tidligt tidspunkt blevet flyttet til en anden lokalitet.²¹⁷

2) 1800, bygget af Daniel Wroblewsky, København. Dispositionen omfattede otte eller ni stemmer samt et klokkespil.²¹⁸ Bælgene befandt sig i et særskilt hus på pulpituret, antagelig umiddelbart bag orgelhuset.²¹⁹ Fra første færd blev instrumentet kritiseret for manglende klangfylde og lydstyrke,²²⁰ og ved en ombygning 1865, udført af J. A. Demant, Århus, blev det udstyret med flere større piber – på bekostning af stemmeantallet, der reduceredes til seks.²²¹ I 1902 foretog Frederik Nielsen, Århus, en udvidelse og gennemgribende ombygning med anvendelse af pneumatisk teknologi. Dispositio-

67. Orgelpulpitur og orgelfacade med stjernefigur, 1800 (s. 6232). Foto Otto Norn 1940. – *Organ loft and organ facade with star figure, 1800.*

Fig. 68. Orgelfacade, 1800 (s. 6232). Foto John Lee 2003. – *Organ facade, 1800.*

nen omfattede herefter 10 stemmer, fordelt på to manualer og pedal:²²²

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Dolce 8'	Subbas 16'
Fugara 8'	Tectus 8'	Violoncel 8'
Rørfløjte 8'	Fløjte 4'	
Octav 4'		
Octav 2'		

Manualkoppel, pedalkoppel.

Udvidelsen blev foretaget i dybden og højden, uden tilbygninger i siderne. Et nyt spillebord placeredes ved orgelhusets vestside. Ved en ombygning og udvidelse, udført 1934²²³ af A. C. Zachariasen, Århus, forstærkedes hovedværket med stemmerne Principal 8' og Mixtur III. Det

diskrete manual II blev samtidig omdannet til et farvestærkt svelleværk, der bl.a. rummede en Sesquialtera II og en Trompet 8'. Dispositionen omfattede herefter 13 stemmer:²²⁴

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Fugara 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Tectus 8'	Violoncel 8'
Rørfløjte 8'	Quintatøn 4'	
Spidsfløjte 4'	Waldfløjte 2'	
Mixtur 3 cor	Sesquialter 2 $\frac{2}{3}$ '-1 $\frac{3}{5}$ '	
	Trompet 8'	
	Svelle	

Klokkespil. Kopler: II-I, I-P, II-P. 1 frikombination, tutti. Pneumatisk aktion, keglevindlader.²²⁵

I forbindelse med denne udvidelse tilbyggedes et svelleværk øst for det oprindelige orgelhus.²²⁶ Or-

Fig. 69. Interiør, set mod nord, o. 1920. I Skanderborg Museum. — Interior, viewed towards north, c. 1920.

gelfacaden fra 1800 og dele af det tilhørende hus er genanvendt i kirkens nuværende orgel.²²⁷ Orglet var skænket af brødrene Flemming og Peder Pultz, jf. mindetavle nr. 1. Omkring orglet etableredes et $\ddagger$ indelukke med to 'sammenstemte' døre. Over hver af dørene fandtes et stakitværk.⁵⁴ På pulpitur nr. 1.

FORSKELLIGE TAVLER

Salmenummertavler. ★1) O. 1900, i nyklassicistisk stil med tandsnitsgesimser og kannelerede sidestykker. Formentlig en af fire tavler, anskaffet efter en indsamling iværksat af kirkens præst, Th. Sørensen.²²⁸ Farven er afrenset og tavlen forsynet med sekundær fod. I Skanderborg Museum. 2-5) Fire nyere, tværrektangulære tavler med stifter til nummerophæng, malet med lysegråt. På øst- og vestvæggene.

($\ddagger$)*Salmenummertavler.* 1-2) 1839.²²⁹ To ud af tre ens tavler med svejft, udsavet topstykke og hul til ophæng foroven. Tavlerne er sortmalede med hvide påskrifter i antikva på begge sider, hhv. »Daab 401 Nadver 185 430« og »Daab 401 Nadver 422 432«. To af tavlerne opbevares på loftet.

$\ddagger$ *Salmenummertavler.* 1) Fra 1744 omtales et sort bræt til at skrive salmerne på.²³⁰ 2) 1805 anskaffedes en tavle til salmenumre.⁹² 3) 1839, jf. ($\ddagger$)salmenummertavler. 4-7) O. 1900, tre tavler samt en tavle ved orglet, jf. ★1 og note 228.

BELYSNING

Kirkens oprindelige belysning kendes ikke. 1833 havde kirken to lysekroner (nr. 1-★2).²³¹ 1914 indlagdes elektrisk lys.⁵⁵ To af kronerne overførtes hhv. ved restaureringen 1943-49 og 1951 til anden placering (nr. ★2-★3).

Fig. 70. Lysekroner nr. 1, 1600-tallets første halvdel, skænket af Hans Friis og hustru Anna Margaretha Friis 1774 (s. 6235). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Chandelier no. 1, first half of 17th century.*

Fig. 71. *Lysekroner nr. 2, o. 1800, skænket af ritmester Warnick (s. 6235). I Skanderborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2005. – **Chandelier no. 2, c. 1800.*

Lysekroner. 1) (Fig. 70), 1600-tallets første halvdel, ifølge indskrift skænket 1774 af Hans Friis og hustru Anna Margaretha (jf. *†*begravelse nr. 2). Kronen, der er nært beslægtet med en lysekroner i Skanderup Kirke (s. 2918), har 2×6 s-svungne lysearme med delfinled og flade lyse-skåle. I de indre slyng ender armene i mands-hoveder med spidse huer, de nederste desuden med kraftig moustache og hageskæg. Balusterskaffet med kugle- og skiveled kronet af en flakt ørn og afsluttes forneden med en stor hængekugle med profilknop. På kronen er graveret giverindskrift i skriveskrift: »Denne Lyse Krone Er Foræret af Kirke Wærger Kiob og Handels Mand Hans Friiss og Hustrue Anna Margaretha Friiss Aar 1774«, indrammet af to grene med spidse blade og små bær eller knopper, samlet med et bånd forneden. 1799 blev lænken, som kronen hang i, forlænget og forsynet med tre ekstra kugler, hvorefter alle seks kugler blev forgyldt og lænken malet cinnoberrød.⁵⁴ 1826 blev fem kugler fornyet og forgyldt med ægte guld, mens jernstangen maledes cinnoberrød.⁵⁶ Ophængt i vestsiden af koret.

*2) (Fig. 71), O. 1800, af dansk eller nordtysk tilvirkning.²³² 1827 skænket til kirken af ritmester Warnick.⁵⁶ Af forgyldt messing og kobber (stellet) samt glas. Stellet udgøres af otte svungne arme, som foroven samles af en lille krans med otte små pyntearme, forneden af en større, hvortil de er fæstnet med rosetter. Armene bærer lyse-skåle med høje lysepiber til stearinlys. Ophænget er prydet med småarme. Stellet er overalt smykket med kæder af prismar i varierende størrelse og udformning. Istandsatt 1852 med 'en mørkeblå skål med sølvsirater' samt 'isperler' i forskellige størrelser, leveret af Frantz Ronges glashandel i København.⁵⁸ Oprindelig ophængt i midtgangen. Fra 1925 opbevarede kronen i tårnet,⁵⁵ efter restaureringen 1943-49 hos sognepræst L. Skov og dennes søn. 2003 overført til Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 963x1).

*3) 1915, med indskrift »Til Guds ære. Skænket 1915. Provst Th. Sørensen med tak for 30 lykkelige år«, samt, senere tilføjet, »Til Hansted Kirke Anno 1951. Skænket af Skanderborg Slotskirke«. Lysekronen var ophængt i kirken, men blev 1951

Fig. 72. Kirkeskib, 1850, skænket af bagermester Thomas Brædstrup (s. 6236). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Votive ship, 1850.*

overført til Hansted Kirke (Hillerslev Hrd., Tisted Amt).²³³

4) (Jf. fig. 65) 1949. Barokkopi, skænket af A. Ravn-Jonsen. Lysekrone med 2×6 arme, svarende til nr. 1, dog med topfigur i form af en engel med sejrsfane. På hængekuglen giverindskrift i fordybede versaler: »Kirkeværge, Gasværksbestyrer A. Ravn-Jonsen gav mig til Skanderborg Slotskirke aar 1949«. Ophængt i østsiden af koret.

5) (Jf. fig. 26) 1949, barokkopi, udført af gørtler G. Erstad-Pedersen, Århus. 2×8 s-slyngede arme, oprullet i volutter, mellem de nederste arme endvidere pyntearme med småspir. Foroven otte små pyntearme, prydet med vingede havfruehermer. Balusterskaftet ender foroven i en hånd, knyttet om en ring til ophæng, og afsluttes forneden med en stor hængekugle med profilknop. Ophængt mellem 1. og 2. fag.

6) (Jf. fig. 30), 1949, barokkopi, udført af gørtler G. Erstad-Pedersen, Århus. Svarende til nr. 3, dog med topfigur udformet som Jupiter ridende på ørnen med tordenkile i den ene hånd og lynscepter i den anden.²³⁴ Ophængt mellem 2. og 3. fag.

Lampetter. I forbindelse med istandsættelsen 1971 opsattes otte lampetter af messing på øst- og vestvæggen samt under orglet.²³⁵

†*Lampetter.* 1852 monteredes to 'lyslampetter' på prædikestolen.⁵⁸ 1931 opsattes to lampetter, 1936 yderligere fire over kirkestolene og 1937 endnu otte i pulpiturene nærmest altret.⁵⁵ En hængelampe ved orglet omtales i *synsprot.*⁵⁵ 1971 erstattet af lampet (jf. ovf.).

KIRKESKIB OG BEGRAVELSESTILBEHØR

Kirkeskib (fig. 72), »Flora«, 1850, udført af 'en dansk mand' af linjeskibet Christian VIII's besætning med forbillede i marinefartøjet Flora og skænket af bagermester Thomas Brædstrup.²³⁶ Korvet med ni kanoner på hver side og gallionsfigur. Grøn- og sortmalet skrog med hvid stribe og røde kanonporte. I agterstavnen sølvplade med giverindskrift med graveret skriveskrift »Givet til Kirken af Thomas Brædstrup« samt årstal »1850«. Istandsæt 1915 og 1948.²³⁷ Ophængt i 2. fag.

**Ligbåre* (fig. 73), o. 1750(?), af eg, 59 cm høj, 249 cm lang inkl. bærestængernes endeknopper, 89 cm bred. Båren har forsænket lad med om-løbende profilramme. For enderne mellem de drueklaseformede håndtag er halvkartoucher i storakantus med midtmedaljon, og benenes massive sideknægte er ligeledes med akantus. Staf-feret med sort med mørkegrønne og forgyldte detaljer. Ligbåren var angiveligt udlånt til Slotskirken fra Skanderup Kirke, dog uvist hvornår. Den benyttedes til 1968 i kapellet, hvorefter den erstattedes af den nuværende katafalk.²³⁸ I Skanderborg Museum (SBM inv.nr. 63188a).

Fig. 73. *Ligbåre, o. 1750(?) (s. 6236). I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2005. – **Bier, c. 1750(?)*.

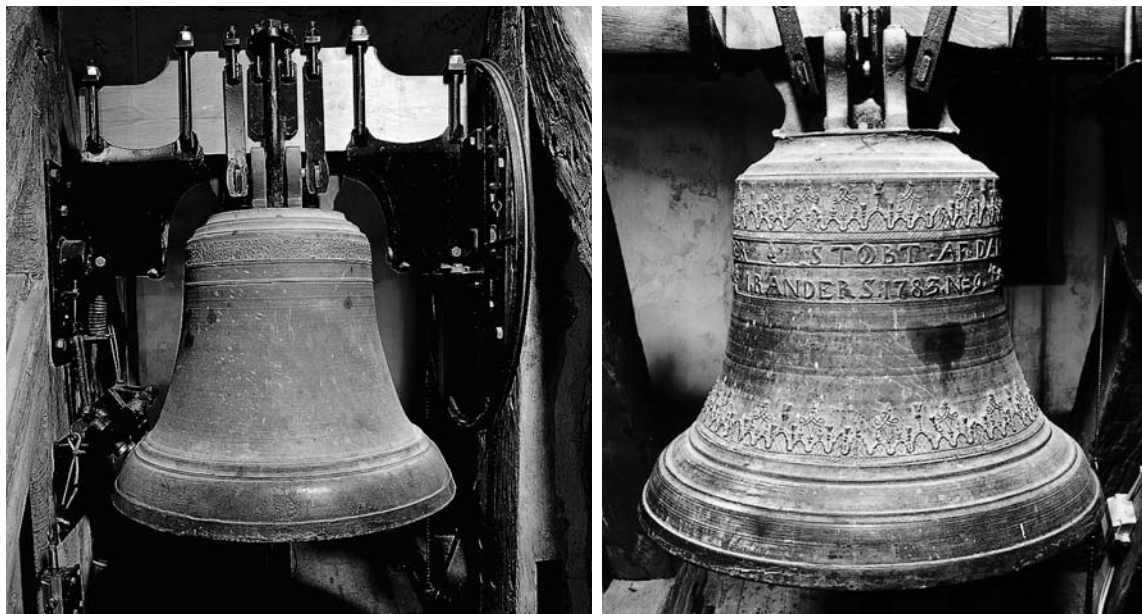

Fig. 74-75. Klokker. 74. Nr. 1, støbt 1773 af Caspar König, Viborg (s. 6237). 75. Nr. 2, støbt 1783 af Daniel Henrich Reimer, Randers (s. 6237). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Bells. 74. No. 1, cast in 1773 by Caspar König, Viborg. 75. No. 2, cast in 1783 by Daniel Henrich Reimer, Randers.

KLOKKER

Fra 1604 omtales tre klokker i 'tårnet', d.e. 'det store tårn' i nordvest (s. 6167).¹⁵ 1695 nævnes, at der blev ringet med slottets klokker, når byens indbyggere blev begravet, og fra d.å. opkrævedes betaling for ringningen, som skulle anvendes til klokkenes vedligeholdelse.²³⁹ S.å. var en af klokkerne revnet og kunne ikke anvendes.²⁶ Ved salget af slottet 1767 blev de to klokker, som da hang i tårnet, overladt byen, som pålagdes at op hænge dem i en klokkestabel af træ, såfremt tårnet blev nedbrudt.²⁶ I stedet opførte J. Bardewick 1768 en klokkestol i det runde sydtårn, hvor de blev hængt op.¹¹² De omstøbtes 1773 og 1783. 1851 berettes, at 'Kirke Tårnuret og et par klokker' efter salget af slottet blev overført til Veng Kirke (s. 3189). Siden kunne uret dog ikke gå, og 'en af klokkerne fløj ved ringningen ud af glasmullet og ned i søen, hvorfra man engang søgte at fiske den op. Men da den lige var på kanten af båden, slap den ned og har aldrig siden været til at finde'.²⁴⁰ 1995 blev klokkerne omhængt i moderne vuggebom i forbindelse med etablering af elektrisk ringning.

1) (Fig. 74), 1773, omstøbt af Caspar König i Viborg af en ældre klokke (†nr. 2).⁵³ Tværmål ca. 88 cm. Om halsen et bånd med årstallet »1773« og derover en ornamentfrise med planteornamenter vekslende med små, klokkeformede figurer med plantekroner, ganske svarende til klokker i Hørning Kirke (s. 3094) og Årslev Kirke (s. 1560). 1995 omhængt i moderne vuggebom (nordligst).¹⁶⁸

2) (Fig. 75), 1783, (om)støbt af Daniel Henrich Reimer i Randers, muligvis af †klokke nr. 1 eller 3.²⁴¹ Tværmål 75 cm. På klokkelegemet øvre del ses støberindskrift med reliefversaler samt årstal mellem rammelinjer: »Støbt af Daniel Henrich Reimer Klokkestøber i Randers 1783 N=9«. Indskriften efterfølges af i alt 17 reliefdekorationer, vekslende mellem delfin med spidse tænder og oprullet hale (syv gange), blomst med fire kronblade på stilk (seks gange) og opadvendt drueklase (fire gange).²⁴² Om klokkenes hals ses en ornamentfrise bestående af et smalt, krydsskraveret bånd hvorover et arkadelignende buforløb med kvaster, småblade og båndornamenter; fri-sen gentages nederst på legemet. 1995 omhængt i moderne vuggebom (sydligst).²⁴³

†(?)*Klokke*. Fra 1722 opbevaredes en klokke fra Sjelle Skovgård på Skanderborg Slot. Den synes dog ikke at have været benyttet i kirken og er sandsynligvis afhændet sammen med slottet 1767.²⁴

†*Klokker*. 1) 1432. Danske Atlas (1768) omtaler en lille klokke i tårnet med årstallet 1432 og påskriften »St. Andreas til Ære«. ¹³ Klokken oprindelse og senere skæbne er uvis. Det kan være denne, der 1695 blev omtalt som revnet og ubrugelig.²⁶

2) Før 1695. Klokken, der da var kirkens største, revnede Hellig Trekongers dag 1770. Den blev repareret ved kobbersmed Søren Hein, men måtte allerede 1773 omstøbes til nr. 1.²⁶

3) Før 1695. Muligvis denne eller †nr. 1, der 1783 omstøbtes til nr. 2.

En *vuggebom*, hvorpå skilt med versalindskrift »Aug Nielsen "Thubalca" Roslev 1948«, opbevares i klokkerummet.

Fig. 76. Mindetavle nr. 1, 1800, over familien Pultz (s. 6239). Foto John Lee 2003.
– Memorial tablet no. 1, 1800, to the Pultz family.

GRAVMINDER

Før salget af slottet foregik alle begravelser fra Skanderup Kirke, men 1769 indrettedes et antal åbne begravelser i Slotskirkens kælder. Begravelserne bortsolgtes til velstillede borgere. I selve kirkerummet satte de ændrede forhold sig dog kun spor i form af en enkelt minde- og legattavle (nr. 1). Dertil kommer et krigsmindesmærke (nr. 2) samt en minde- og legattavle af nyere dato (nr. 3).

MINDETAVLER

1) (Fig. 76), 1800, over major Fridrich (Friderich) von Pultz og hustru Sophia Dorethea (Dorothea), »Contesse (komtesse) af Holck«, samt parrets fem børn, Margaretha (Margareta) Maria von Pultz, Ingeborg Charlotte von Pultz, jægermester Hans Fridrich (Friderich) von Pultz, kaptajn Flemming von Pultz og ritmester Peter Hovenbek von Pultz, der alle »boede og døde i Schanderborg«. Familien skænkede efter den sidstlevendes vilje kirkens orgel samt 125 rdlr. til begravelsens »uforanderlige Vedvarenhed og Vedligeholdelse«. Endvidere skænkedes til organistens løn og husleje 1875 rdlr. og 62 sk. samt 'den ved kirken beliggende slots toft' (s. 6166), til kapellan- og degneenker i Skanderborg 1000 rdlr., og til 12 fattige smst. 1000 rdlr.

Monumentet er sammensat af en indskrifttavle af sort marmor, kronet af et glat gesimsled af grå marmor, hvorover to sammenføjede våbentavler af grå sandsten; 152×64–75 cm. Indskrifttavlen, som måler 97×71,5 cm, har indskrift med fordybede versaler, navne dog i kursiverede versaler, udfyldt med guld. Over gesimsen ses de reliefhugne og bemalede våbenskjolde for familierne Pultz (tv.) og Holck. De heraldiske farver blev opfrisket 1927. I vestvæggens andet fag.

2) 1866, over Rasmus Linde, menig i 9. infanteriregiments 1. kompagni, *29. jan. 1830 i Skanderborg, såret 18. april 1864 på Dybbøl, †4. maj s.å. i Varnæs. Af indskriften fremgår, at tavlen blev opsat af Skanderborg Politikorps 1866.

Hvid, poleret marmor, 63×41,5 cm, med indskrift med fordybet antikva, udfyldt med guld. Oprindelig opsat under orgelpulpituret. Ved op-

sætningen af mindetavle nr. 3 o. 1949 flyttedes tavlen til sin nuværende placering i tårnrummet, vest for indgangsdøren til kirken.¹²⁴

3) O. 1949, formentlig udført af 'stenhugger Christensen' efter tegning af arkitekt Harald Lønborg-Jensen²⁴⁵ over bogbinder Edvard Emil Hansen og hustru Ane Kirstine Berg samt parrets søn, Christen Ulrich Hansen, boghandler, *14. nov. 1856 i Skanderborg, †17. okt. 1939 i Aarhus. Et legat, stiftet af sidstnævnte »muliggjorde Slotskirkens Restaurering i Krigens onde Aar 1943 (-) 1949«.

Hvid, poleret marmor, 72×54,5 cm, med indskrift med fordybede versaler, udfyldt med brunt. Opsat under orgelpulpituret ved restaureringens afslutning. Siden 1971 i tårnrummet, øst for døren, som pendant til nr. 2.

BEGRAVELSER

Oversigt. Som nævnt ovf. blev Slotskirken først begravelseskirke ved ejerskiftet i 1767. Forinden benyttedes en del af kælderen under kirken til midlertidige kongelige bisættelser, jf. ndf. De øvrige kælderrum anvendtes til vin- og proviantkælder og, for tårnkældrens vedkommende, til materialrum.

Ved nedbrydningen af slottet overtog kirken det under tårnet og kirkerummet beliggende kælderareal. Dermed blev det muligt at indrette åbne begravelser under kirken, og fem 'skønne' begravelsessteder, 'tørre, lyse og rummelige', bortauctioneredes 1769 til en række af byens fremtrædende borgere. Vedligeholdelsen skulle påhvile kirken, mens indehaverne erlagde et beløb, hver gang et lig indsattes.²⁶

De følgende år istandsattes kælderen (jf. s. 6185). Mellem begravelserne opsattes skillerum i form af i alt otte fag egestakit malet med sort oliemaling med hvide knapper og lister og hvidflammede sider, og rummene lukkedes med låger.⁵³

1833 berettede kateket Karl Hansen, at der var flere vel vedligeholdte begravelser i kælderen, som ejedes af private.²⁴⁶ Siden århundredeskiftet var brugen af gravkamrene dog aftaget gradvist, og den sidste begravelse fandt sted 1837.²⁴⁷ 1865 påbegyndtes indretningen af et ligkapel i kælderen ved murermester J. Qvist (jf. s. 6188).⁹² I forbindelse med restaureringen af kirken 1878–85 (s. 6189f.) åbnedes kælderen med de åbne begravelser, og det konstateredes, at kisterne var i 'usømmelig forfatning'. Man vedtog derfor

Fig. 77. Kister i familien Pultz' begravelse. Foto Roberto Fortuna 2003. – *Coffins in the Pultz family tomb.*

at genbegrave kisterne på kirkegården samt nedrive skillevæggene og forhøje gulvet med mursten, således at begravelsesaflukkerne blev indlemmet i kælderen.⁹⁹ Kun den Pultzske begravelse i tårnkælderen bevarede (jf. ndf.). 1969 renoveredes kapellet efter forslag af arkitekterne Aage C. Nielsen og Poul Andersen, Århus (s. 6193f.).

Familierne Muncheberg og Pultz' begravelse. Jf. $\dagger$ orgel nr. 2, mindetavle nr. 1. Det cirkulære rum, som udgør tårnets kælderetage, har kuplet loft, hvidkalkede vægge og gulv af gule mursten. I væggene er fire lysåbninger, de tre med blyndfattede ruder og en tilmuret, samt en opbevaringsniche mod vest (jf. s. 6177 og 6178). En dobbelt

dørfloj, der er indsat i den rektantede døråbning, stammer formentlig oprindelig fra købmand og kirkeværge Hans Friis og hustrus' gravkammer ($\dagger$ nr. 2), men vil blive beskrevet ndf.

Begravelsen erhvervedes af byfoged Frederik Carl Muncheberg ved auktionen 1769 for 51 rdlr. og benyttedes derefter af familierne Pultz og Muncheberg.²⁴⁸ En testamentarisk donation på 125 rdlr. fra familien Pultz sikrede gravkammerets 'uforanderlige' vedligeholdelse.²⁴⁹ 1936 blev gravkammeret hvidtet.⁵⁵

Begravelsens dobbelte dørfloj (fig. 78), formentlig o. 1770, 175×137 cm (190×160 cm inkl. gerigt), er udført i eg. Dørflojene indrammes af

Fig. 78. Dørfloje o. 1770 fra familien Pultz' begravelse (s. 6240). Foto Roberto Fortuna 2003. – *Double door c. 1770 from the Pultz family tomb.*

kompositte pilastre på høje skaftled med kraftig entarsis. Hver fløj er todelt med udsmykning i gennembrudt arbejde, i de nedre felter med flade, udsavede balustre, i de øvre (fig. 79a-b) med relieffer af den korsfæstede og den opstandne Kristus

(hhv. tv. og th.), flankeret af volutbøjler, nedhængende kvaster og rosetter. Topstykket har mellem tilsvarende bladsmykkede volutter tre tværovale medaljoner med navnetræk, sandsynligvis for begravelsens indehavere; i midten et fragmen-

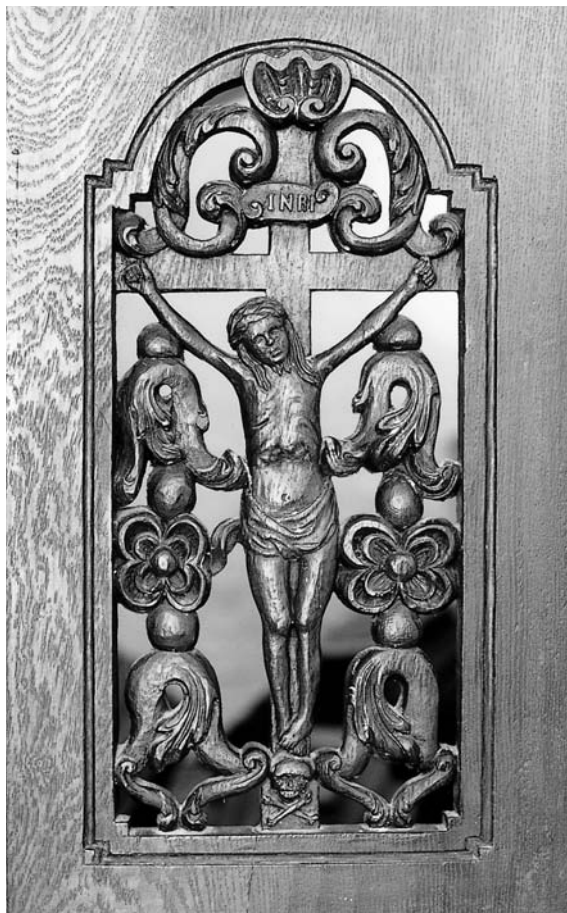

Fig. 79a-b. Den korsfæstede og den opstandne Kristus. Detaljer af dørfloje o. 1770 fra familien Pultz' begravelse, jf. fig. 78. Foto Roberto Fortuna 2003. – *The crucified and the risen Christ. Details of double door, c. 1770, from the Pultz family tomb, cf. fig. 78.*

teret spejlmonogram med bogstaverne »HF« for den velhavende borger, købmand og kirkeværge Hans Friis (jf. ndf.), tv. initialerne »AMGF« for hustruen, Anne Margaretha Friis (jf. ndf.) og th. »KSTF«, uvist dog for hvem (en hustru af andet ægteskab eller et barn af førstnævnte?). Gerigt og dørfloj er malet med sort. Dørflojens ophavsmand kendes ikke.²⁵⁰

Begravelser. Friderich Pultz, †17. maj 1766 (jf. kiste nr. 1); Margareta Maria von Pultz †maj 1770 (jf. kiste nr. 2); majorinde Sophia Dorothea von Pultz, begr. 23. juni 1775 (jf. kiste nr. 3); Ingeborg Charlotte von Pultz, begr. 18. feb. 1778 (jf. kiste nr. 4); Hans Friderich von Pultz, †21. juli 1785 (jf. kiste nr. 5); Flemming Holck Pultz, †3. feb. 1792 (jf. kiste nr. 6); Peder Hovenbeck Pultz †10. aug. 1796 (jf. kiste nr. 7); byfoged Munchesbergs hustru, Sofie Magdalene Garde, †1807.

Kister og kisteplader. Gravkammeret rummer ti kister (fig. 77), heraf to barnekister, orienteret syd-øst-nordvest. To af kisterne er hævet ca. 130 cm over gulvet på et stativ af jern, mens de øvrige står direkte på stengulvet eller på lave træskamler. Alle er udført af egetræ i en vanlig, stærkt profileret senbarok form med ophøjet låg. De syv er prydet med kisteplader og -ornamenter af bly, hovedparten dog kun bevaret i fragmentarisk stand og enkelte med spor af sort bemaling eller forgyldning. 1988 omtales kisterne som stærkt medtagne og deres indhold frit tilgængeligt, og 1990 foretoges en foreløbig, basal istandsættelse. Samtidig blev kisteornamenterne aftaget og registreret af Skanderborg Museum, hvorefter de atter placeredes på kisterne.²⁵¹

1) (Fig. 80), o. 1766. Friderich Pultz *14. dec. 1694, »i Kongens tjeneste gik Han Aar 1711«, forfremmet til kornet 1713, til ritmester og chef for »Compagnie Curassers« 1720, derpå til major og 1736 til »Oberførster og Viltmester i Nørre Jylland«. 1721 g.m. komtesse Sophia Dorothea Holck, ægteskabet velsignet med tre sønner og to døtre. †17. maj 1766. Oval plade, 39,5×31 cm, i ramme af kraftigt blad- og blomsterværk med muslingeornament forneden. To engle holder en femtakket krone over pladen. Derover et krucifiks med gennembrudte korsender og spor af †Kristusfigur. Endvidere fire hjørnebeslag med liljemotiv (SBM inv.nr. 120×14-26). Kisten er placeret i den bageste del af kammeret som nummer to fra øst, under stativet.

2) 1770. Margareta Maria von Pultz, *3. okt. 1727(?), †maj 1770. Oval plade, 31×20 cm, indfattet i strålekrans; indskrift i fordybet kursiv. Over pladen en engel, og derover våbenskjold for slægten Pultz (en oprejst løve med en kugle mellem forpoterne). Under pladen et timeglas. Fire hjørnebeslag med bladornamenter (SBM inv.nr. 120×9-13). Kisten er placeret bagest i kammeret længst mod vest.

3) Kiste med mange ornament, formentlig tilhørende Sophia Dorothea von Pultz, f. Holck,

Fig. 80. Kisteplade fra kiste nr. 1 for Friderich Pultz (†1766) (s. 6243). Foto P. Delholm 1991. – *Coffin plate from coffin no. 1 for Friderich Pultz (†1766).*

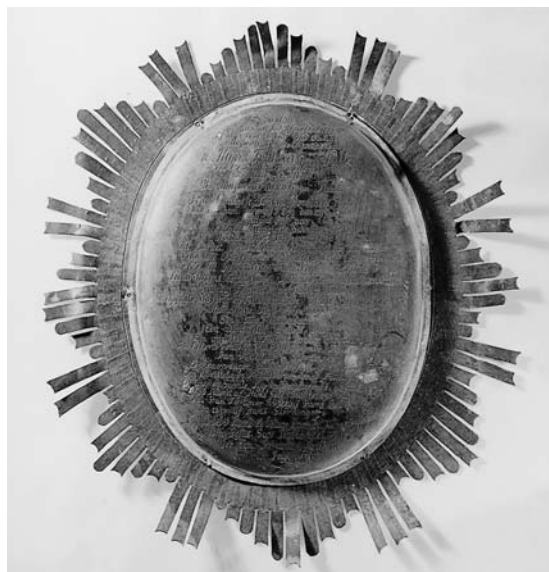

Fig. 81. Kisteplade fra kiste nr. 5 for Hans Friderich von Pultz (†1785) (s. 6243). Foto P. Delholm 1991. – *Coffin plate from coffin no. 5 for Hans Friderich von Pultz (†1785).*

†før 23. juni 1775, 70 år gammel.²⁵² Oval plade, 38×32 cm, uden spor af den indskrift, der har været malet på den. Indsat i ramme af kraftigt blad- og blomsterværk med muslingeornament foroven, hvorover to engle med en femtakket krone. Derover et krucifiks med et bånd med en sol øverst på korsstammen. Under pladen en femtakket krone (fig. 96) samt det dobbelte våbenskjold for familierne Pultz og Holck (jf. mindetavle nr. 1) og et dødningshoved på krydsede knogler. Endvidere fire hjørnebeslag med liljeornament (SBM inv. nr. 120×37-46). Ornamenterne har rester af sort staffering. Kisten er placeret forrest i kammeret som den første fra øst.

4) Kiste, antagelig tilhørende Ingeborg Charlotte Georgine von Pultz, † før 18. feb. 1778.²⁵² Oval plade, 34×23 cm, indfattet i strålekrans. Over pladen to engle med en femtakket krone, stafferet med sort og gyldent, samt våbenskjold for familien Pultz, ligeledes stafferet med gyldent. Under pladen et timeglas. Tre hjørnebeslag (SBM inv.nr. 120×28-36). Kisten er placeret forrest i kammeret, som den første fra vest.

5) (Fig. 81), 1785. Hans Friderich von Pultz, *18. dec. 1722 af forældrene major Friderich von

Fig. 82. Våbenskjold for familien Pultz. Kisteornament fra kiste nr. 5, tilhørende Hans Friderich von Pultz (†1785) (s. 6243). Foto P. Delholm 1991. – *Coat of arms of the Pultz family. Coffin ornament from coffin no. 5, of Hans Friderich von Pultz (†1785).*

Pultz og komtesse Sophia Dorothea (Dorothea) Holk (Holck), †21. juli 1785, »i Kongens Tien-neste Gik Han 1740, i Hvilken Han Forfremmedes til Cardet (!), Cornet, Second Lieutenant og Ritmæster, 1760 Til Oberførster og Wildt Mæster i Nørre Jydland, 1767 Til Jægermester, endelig 1769 beskikket til Land Væsens Commissair i Schanderborg og Aakier Amter«. Oval plade, 37,3×28,5 cm, indfattet i strålekrans; indskrift i fordybet kursiv. Over pladen holder to engle en femtakket krone (den ene samt kronen sortmalet). Herover krucifiks med bladornamenterede korsender og et skriftbånd med »INRI« på korsstammen. Under indskriftpladen er Pultz-familiens våbenskjold (fig. 82). Endelig fire hjørnebeslag med liljemotiv (SBM inv.nr. 120×1-8). Kisten er placeret tv. i stativet over de øvrige.

6) 1792. »Død! hvor er din Braad? Grav! hvor er din Seyer?«, jf. 1 Kor. 15,55. Flemen (Flemming) Holk (Holck) v(on) Pultz, *18. okt. 1724,

kaptajn, søn af major, oberførste og vildtmester Friderich von Pultz og Sophia Dorothea Pultz, f. komtesse de Holk (Holck), †3. feb. 1792. »... hans Liv var en Welgierning og hans Død et Forliis ...«. Den blomstrende gravskrift afsluttes af hædrende mindevers. Oval plade, 46,2×31 cm, indfattet i strålekrans, med indskrift i fordybet kursiv. To svævende engle holder en femtakket krone med spor af forgyldning over pladen. Derover et krucifiks med bånd med »INRI« øverst på korsstammen. Under pladen våbenskjold for Pultz. Fire hjørnebeslag med liljemotiv (SBM inv.nr. 120×47-55). Kisten er placeret bagest i kammeret, som den første fra øst.

7) (Fig. 83), 1796. »1796 d. 10. Augusti om Aftenen Kl. 10½ afrystede Den i Livet Høyædle Velbaarne Hr. Ritmester nu hos Gud Salige Peder Hovenbeck Pultz det Støv som her glemmes Efter 66 Aars og 10 Maaneders Wandring her i Forgiaarden, blev han, i det han vilde paakalde

Fig. 83. Kisteplade fra kiste nr. 7 for Peder Hovenbeck Pultz (†1796) (s. 6244). Foto P. Delholm 1991. – *Coffin plate from coffin no. 7 for Peder Hovenbeck Pultz (†1796).*

Gud og bringe ham sit sædvanlige Aften-Offet, selv kaldet og indladt i det Allerhelligste«. Indskriften afsluttes med skriftsted (Sl. 37,37). Oval plade, 39×25,5 cm, indfattet i laurbærkrans med båndophæng; indskrift i fordybet kursiv, personalia med fordybede versaler (SBM inv.nr. 120×27). Kisten er placeret bagest i kammeret som nr. 2 fra vest.

8) En kiste, uden ornamenter, placeret th. i stativet over de øvrige.

9-10) To barnekister med spor af *†*indskriftplader, placeret i forreste række som nummer to og tre fra øst.

†BEGRAVELSER

1) *Den kongelige begravelse*. Gravkammerets præcise beliggenhed og indretning er ukendt. Det var muligvis indrettet i en »Zugemauerter Keller ohne eingang« i det nordøstre hjørne af kælderens, som ses på planer af C. Bruhn og Lauridtz de Thurah fra 1740'erne (fig. 9-11).²⁵³ Rummet var uden indgang fra kælderen, men havde adgang via en lem i kirkegulvet, som tilmuredes 1773.¹¹²

I oktober 1608, mens kongefamilien opholdt sig på slottet, døde den toårige prinsesse Elisabeth, og hendes kiste hensattes i begravelsen. Under Kejserkrigen i slutningen af 1620'erne blev kisten plyndret for sine ornamenter, og 1634 bestilte kongen et nyt beslag, 'ligesom de andre børn har bekommet'.²⁵⁴ Kisten overførtes siden til Roskilde Domkirke, hvor den 1658 omtales i en registrering af Domkirkens gravminder (jf. *DK KbhAmt* 1861, 1901). Overforslen var dog formentlig sket allerede i september 1648, da den endnu ukrønde konge, Frederik III, beordrede sin 'søsters lig' ført fra Skanderborg via Kalundborg til Christian IV's Kapel i Roskilde Domkirke.²⁵⁵ Andre kongebørn kan have været hensat i gravkammeret, men intet er overleveret herom.

Begravelser: Prinsesse Elisabeth, *†*24. okt. 1608, to år gammel.

2) *Købmand og kirkeværg Hans Friis' begravelse*. Jf. lysekroner nr. 1. Erhvervet af Hans Friis ved auktionen 1769 for 25 rdlr. 15 sk.²⁶ Beliggende i kælderens sydvestre hjørne, svarende til det sydligste

af dens fire fag, og afskærmet fra de øvrige begravelser ved stakitværk. Gravkammeret var lukket med en låge, antagelig den, der i dag er indsat i åbningen til familien Pultz' begravelse (jf. ovf.).

Begravelser: Hans Friis' hustru, Anna Margaretha, *†*1774-75; madam Hatting, *†*1781-82; Hans Friis, *†*1784.

3) *Byfoged Ulrich Christian Tolstrups begravelse*. Erhvervet af Ulrich Christian Tolstrup ved auktionen 1769 for 25 rdlr. 15 sk.,²⁶ beliggende 'ved siden af' nr. 2, dvs. nord for denne i kælderens næstsydligste fag. Indrammet af stakitværk med låge.

Begravelser: Borgmester i Viborg, Peder Pedersen Malling, *†*1779 (formentlig midlertidigt); kancelliråd P. A. Holm, *†*1798 og bisat i begravelsen;²⁵⁶ Frederik Tolstrups barn, *†*1802-03; byfoged Tolstrups hustru, Anna Marie Leegaard, *†*22. okt. 1813;²⁵⁷ byfoged Ulrich Christian Tolstrup, *†*6. aug. 1819; jomfru Tolstrup, *†*1822-23; Frederik Tolstrup, *†*28. april 1826.

4) *Købmand Carl Byhners begravelse*. Erhvervet af Carl Byhner ved auktionen 1769 for 25 rdlr. 1 mark.²⁶ Beliggende lige over for indgangen til begravelserne, i forlængelse af nr. 3, dvs. i kælderens 3. fag fra syd. Afskildret af stakitværk med låge.

Begravelser: Carl Byhners hustru, *†*1797-98; madam Holm, *†*1810-11; Kammerråd Lunds datter, *†*1812-13; madam Them, *†*1825-26; Gierndrups barn *†*1826-27; madam Gierndrup i 'familiens begravelse' (antagelig her), *†*9. dec. 1829.

5) *Kirkens begravelse(?)*. Begravelsen, der var beliggende i kælderens nordvesthjørne, blev udbudt til salg som de øvrige, men fandt tilsyneladende ingen køber.²⁵⁸ Det med egestakit afskildrede rum er muligvis identisk med 'kirkens begravelse', omtalt i rgsk., hvor blandt andre byens adelige købte sig (midlertidigt) plads.²⁵⁹ I så fald blev følgende bisat eller begravet her:

Begravelser: Ingeborg Reedtz, enke efter generalmajor Samitz, *†*31. jan. 1775 og midlertidigt indsat i 'kirkens begravelse';²⁶⁰ Elisabeth Charlotte Reedtz, enke efter oberst Brockdorff, ditto s.å.;²⁶¹ 'fru Trappaud' i kirkens begravelse 1798-99; 'frk. Trappaud' ditto 1808-09;²⁶² hofjunker Levetzau bisat i kirkens begravelse 1810-11; generalkrigskommissær Dahlt(?) bisat i kirkens begravelse 1820-21.

I rgsk. omtales desuden en række hensættelser af lig, der ikke kan henføres til en bestemt begravelse.²⁶³

Fig. 84. *Lys- eller mindeskjolde nr. 1-3, 1800-tallets midte, for Edel Marie Bræstrup (†1857), Carl Johannes Jensen (†1863) og ukendt (s. 6246). Foto Roberto Fortuna 2003. – *Candle or memorial shields nos. 1-3, mid-19th century, for Edel Marie Bræstrup (†1857), Carl Johannes Jensen (†1863) and unknown deceased.

En *kisteplade, (fig. 97), o. 1774(1?), over en ukendt, »...nn... ..etha Bo... 1774(1?)«, opbevares i Skanderborg Museum. Blypladen med uregelmæssig, svejftet kontur, 36×23,5 cm, har næsten udvisket indskrift i kursiv, påført med sort farve (SBM inv.nr. 824x3).

GRAVUDSTYR

*Lys- eller mindeskjolde. 1-3) (Fig. 84), tre lyse-skjolde af bemalet jernblik. 1) 1857. Oval plade, 30×24 cm, med rester af randornamenter. Indskrift i fraktur og skriveskrift med gult på sort bund: »E.M.B. (Edel Marie Bræstrup) født Bøgh. Født d. 24. Decbr. 1801 Død d. 13. Marts 1857« (SBM inv.nr. 824x2). 2) 1863. Oval plade indsat i skjoldformet ramme, 43×32 cm, med muslingeskalsformet lydeskål forinden, båndornamenter oprullet i spiraler ved siderne og kronet af en stjerne. Brunstafferet med blå detaljer. Indskrift i skriveskrift med sort: »Carl Johannes Jensen Død d. 24. October 1863«. På bagsiden fire ringe til fastgørelse på alterlysene (SBM inv.nr. 824x1). 3) Svarende til nr. 2, dog mangler skrifttavlen og stjerneornamentet (SBM inv.nr. 824x4).

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

Om kirkegårdens udstrækning, hegnsmure og inddeling, jf. s. 6173f. Indtil 1773 var kirkegården ved Skanderup Kirke byens eneste, men i forbindelse med salget af slottet 1767 blev arealet øst for kirken bestemt til kirkegård for bysognets beboere.²⁶ Den nye kirkegård indviedes 10. nov. 1773 ved begravelsen af skræddermester Niels Baas.²⁶⁴ Jorden inddeltes i tre klasser med de fineste og dyreste pladser nærmest kirkemuren og en gratis afdeling for fattige fjernest fra kirken.²⁶ Under de slesvigske krige blev tyske soldater begravet på kirkegården.²⁶⁵ Gentagne omlægninger og udvidelser har bibragt området det udseende, det har i dag (jf. s. 6173). Et markant indslag er fem karakteristiske gravkammeranlæg (gravhøje), anlagt i første halvdel af 1900-tallet, af hvilke de tre er bygget ind i borgbanken på kirkens østside, de to placeret på brinken ud mod Lillesø. Alle er skønnet bevaringsværdige af Skanderborg Museum og istandsat 1988.²⁶⁶ 1982 anlagdes en urnehave på kirkegårdens nordvestlige del.¹²⁴

1) (Fig. 85), o. 1850?, over ukendt. Støbejernskors, 101×67,5 cm, med rudestillede, spidse korsender med buetindskæringer, dannet af profilerede kantlister. Korset har dekoration på både for- og bagside: Øverst en sommerfugl, i de vandrette korsender ottebladede rosetter. Nederst

på forsiden to nedadvendte, krydslagte fakler.²⁶⁷ Uden indskrift, sortmalet og nedfældet i granit. Øst for kirken.

2) (Fig. 85), 1858.⁵⁸ I. H. S. Overbye, (købmand), *9. marts 1794 i Østbirk, †10. maj 1858.

Støbejern; 92×61,5 cm. Kors med spidse, kølbueformede ender. Øverst på korsstammen en krans, nederst en bikube. På soklen støberisignatur »M&J« for Møller & Jochumsen.²⁶⁸ Indskrift med reliefkursiv. Korset er sortmalet og nedfældet i granit. Øst for kirken.

3) (Fig. 86), 1859.⁵⁸ Christian Peter Christensen, generalmajor, *12. maj 1764, †17. marts 1836, og hustru Kirstine Christensen, f. Bang, *10. juli 1772, †19. april 1855.

Grotte, 91×62 cm, af grå sandsten med vedbenddekoration. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Nord for kirken.

4) (Fig. 98), 1863. Frederikke Busch, f. Waad, *29. marts 1834, †9. april 1863.

Grotte, 70×49 cm, af grå sandsten og hvid marmor (tavle og kors). Vedbenddekoreret grotte på tilsvarende sokkel med indfældet, fladbuet tavle hvorpå indskrift i fordybet antikva, udfyldt med sort. Øverst spor af †kors. Øst for kirken.

5) (Fig. 87), o. 1893. Conradine Anna Eleonora Regenburg, *16. nov. 1807, †8. nov. 1893. Him-

Fig. 85. Kirkegårdsmonument nr. 1-2. 1. O. 1850, over ukendt (s. 6246). 2. 1858, over købmand I. H. S. Overbye (†1858) (s. 6247). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Churchyard monuments no. 1-2. 1. C. 1850, unknown deceased. 2. 1858, the merchant I. H. S. Overbye (†1858).*

Fig. 86. Kirkegårdsmonument nr. 3, 1859, over generalmajor Christian Peter Christensen (†1836) og hustru Kirstine Christensen (†1855) (s. 6247). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Churchyard monument no. 3, 1859, to Major-General Christian Peter Christensen (†1836) and his wife Kirstine Christensen (†1855).*

melport af mørk grå granit med poleret forside, 102×60 cm. Indskrift med fordybet antikva, derover et udhugget, latinsk kors. Øst for kirken på fælles gravsted med nr. 6 og 7.

6) (Fig. 87), o. 1895. Theodor August Jes Regenburg, Dr. Phil., Storkors af Dannebrog, Dannebrogsmænd, *20. april 1815 i Aabenraa, departementschef i Ministeriet for Slesvig 1850-64, stiftamtmand over Aarhus Stift 1870-94, †7. juni 1895.

Stele af mørk grå granit med poleret forside, 125×42,5 cm. Indskrift med fordybede versaler; indskriften afsluttes med skriftsted (Mark. 5,25-35). Foroven et bånd med afdødes valgsprog »Semper Tiro« (altid rekrut) i fordybede versaler, og derunder et skjold med anker under regnbue. På fælles gravsted mellem nr. 5 og 7.

7) (Fig. 87), o. 1898. Theodora Andrea Jacobine Regenburg, *9. maj 1813, †15. jan. 1898, jf. *alterkande nr. 3 (s. 6206). Svarende til nr. 5 og opstillet på fælles gravsted med denne og nr. 6.

8) (Fig. 88), 1909. Amtsvejinspektør Valdemar Møller, *31. jan. 1844, †6. marts 1909.

Stele, ca. 253×74 cm, af rødlig granit. Gravmælet er i sin udformning og dekoration inspireret af bornholmske runesten.²⁶⁹ Langs kanten er indskrift med fordybede versaler i et bånd, hvis ender er sammenknyttet i stiliseret slyng. Både båndslang og skrift er af en tilstræbt runeimiterende karakter. Endvidere et latinsk kors. Under båndslangget giver indskrift: »Amtets Veipersonale og Arbeidere reiste denne Sten Anno MCMIX«. Alt udfyldt med sort. Nordøst for kirken.

9) (Fig. 89), o. 1911. Dorthea Sass, *16. aug. 1858 i Voer, †28. maj 1911 i København, og ægtemanden Simon Sass, købmand, Ridder af Dannebrog, *13. dec. 1854 i Ormslev, †20. april 1912 i Skanderborg (jf. alterskranke s. 6208).

Stele af hvid marmor, 165×74 cm, med fladbuet topstykke. På midtstykket udhugget skriftfelt af tilsvarende form, og derover to udhuggede rosetmedaljoner. Indskrift med fordybet antikva, personalia med versaler; indskrift og medaljoner er udfyldt med sort. Nordøst for kirken.

10) (Fig. 99), o. 1915. Albert E. Nielsen, *21. jan. 1852, †17. jan. 1915, »i 36 Aar Læge i Skanderborg«.

Stele af rødlig granit, 191×73 cm, med indfældet portrætmedaljon af bronze, 35×30 cm. Den

Fig. 87. Kirkegårdsmonument nr. 5–7, 1890'erne. 5. O. 1893, over Conradine Anna Eleonora Regenburg (†1893) (s. 6247). 6. O. 1895, over stiftamtmand Theodor August Jes Regenburg (†1895) (s. 6247). 7. O. 1898, over Theodora Andrea Jacobine Regenburg (†1898) (s. 6248). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Churchyard monuments nos. 5–7, 1890s*. 5. C. 1893, to Conradine Anna Eleonora Regenburg (†1893). 6. C. 1895, to the county prefect Theodor August Jes Regenburg (†1895). 7. C. 1898, to Theodora Andrea Jacobine Regenburg (†1898).

Fig. 88. Kirkegårdsmonument nr. 8, 1909, over amtsvejnspektør Valdemar Møller (†1909), rejst af amtets vejpersonale og arbejdere (s. 6248). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2005. – *Churchyard monument no. 8, 1909, to the county highway engineer Valdemar Møller (†1909), erected by the county highway staff.*

groft tilhuggede sten har indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Portrættet viser afdøde en face mod højre. Nederst giver indskrift »Reist af Venner i Skanderborg«. Nordøst for kirken.

11) O. 1914. Jens Olsen, *7. juni 1844, †15. feb. 1936, og hustru Laura Olsen, f. Ager, *29. aug. 1850, †15. jan. 1914.

Gravkammeranlæg (gravhøj), ca. 115 cm højt, 280 cm bredt og 250 cm dybt. Anlægget består af et støbt betonkammer i jordhøj, tilplantet med efeu, samt frontstykke af grå granit. Fronten har form af en fladbuet gesims, båret af kraftige pilastre og prydet med et georgskors i relief, hvorunder indskrifttavlen er indsat. Indskrift i fordybet

fraktur, udfyldt med sort. I borgbanken øst for kirken, ved siden af nr. 12.

12) (Fig. 90), o. 1921. Gravsted for familien Blom. Julie Blom, f. Harhorn, *20. feb. 1878, †5. jan. 1921 og ægtemanden Christian Blom, maskinfabrikant, *4. okt. 1866, †30. maj 1929, samt Elisabeth Blom, *19. sep. 1868, †9. aug. 1951. Endvidere Chr. Bech Frandsen, *13. aug. 1908, †28. nov. 1970, og hustruen Lise Bech Frandsen, f. Blom, *28. nov. 1911, †2. juli 1995. Endelig Holger Blom, *12. aug. 1905, †19. marts 1965.

Gravkammeranlæg (gravhøj), ca. 130 cm højt, 331 cm bredt og 500–600 cm dybt. Beslægtet med nr. 11, tilplantet med stedsegrøn bunddække. Fronten er udformet som en retlinjet portalopbygning med den tværrektangulære indskrifttavle indsat under en profileret gesims, der bæres af kraftige pilastre, hvorpå der ligeledes er indskriftion. Den krones af et trekantet gavlstykke med et

Fig. 89. Kirkegårdsmonument nr. 9 og 16. 9. O. 1911, over Dorthea Sass (†1911) og ægtemanden købmand Simon Sass (†1912) (th.). 16. Romansk, genanvendt o. 1943, over Elisabeth Thane (†1943) og ægtemanden, lokalhistoriker og skolelærer L. Thane (†1944) (tv.) (s. 6250). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Churchyard monuments no. 9 and 16. 9. C. 1911, to Dorthea Sass (†1911) and her husband the grocer Simon Sass (†1912) (right). 16. Romanesque, re-used c. 1943, to Elisabeth Thane (†1943) and her husband, the local historian and schoolmaster L. Thane (†1944) (left).*

georgskors i relief. Indskrift i fordybde versaler, udfyldt med sort. På gravstedet, der er indrammet af granitsten, findes desuden en mindevase af bronze, ca. 40 cm høj, med laurbærguirlande om korpus og hvælvet låg, kronet af en flamme. Vassen står på en firkantet granitsokkel hvorpå fastgjorte messingbogstaver: »Holger 60 Aars-Dagen 12.8.1965«. I borgbanken øst for kirken, lige ved nedgangen til kapellet.

13) O. 1921. J. Christiansen, murermester og branddirektør, *15. aug. 1862, †3. feb. 1938, og hustru Cathrine Christiansen, f. Holmstoel, *9. april 1869, †22. sep. 1921. Forneden latinsk indskrift »In memoriam laboris et humanitatis. Nos lætificare gaudium tuum« (Til minde om hårdt slid og menneskekærlighed. At glæde os var din fryd).

Gravkammeranlæg (gravhøj). Fronten, der måler 104×290 cm, er muret af kløvet kamp og har form af en portal i tre afsæt, hvorunder er indsat en fladbuet tavle med indskrift med fordybde versaler, udfyldt med sort. Gravhøjen, der er tilplantet med efeu, er mod nord indhegnet med en jernkæde, mod øst med et støbejernsgitter med låge. I jordvoldens østside er indsat en natursten med indskriften »Holmstoels familiegravsted« i fordybde versaler. I borgbanken sydøst for kirken, i hjørnet ved indgangen til kirkegården.

14) (Fig. 91), o. 1933. Jens Overgaard, købmand, *2. maj 1867, †2. juli 1933, og hustru Marie Overgaard, *26. feb. 1869, †16. aug. 1952.

Gravkammeranlæg (gravhøj), ca. 121 cm højt, 385 cm bredt og 400 cm dybt, nært beslægtet med nr. 11. Indskrift med fordybde versaler, udfyldt med sort. Gravstedet og jordvolden er tilplantet med timian. I brinken ud mod Lillesø på kirkegårdens nordøstre del.

15) O. 1933. Karen Gerda Givskov, f. Boisen, *22. nov. 1872, †16. juni 1933, og ægtemanden Frands Valdemar Givskov, dommer, *30. aug. 1867, †20. juli 1958.

Gravkammeranlæg (gravhøj), ca. 115 cm højt, 268 cm bredt og 350 cm dybt, beslægtet med nr. 12, dog uden gavlstykke. På fronten et latinsk kors. Indskrift med fordybde versaler, udfyldt med sort. Jordvolden er tilplantet med bunddække. I brinken ud mod Lillesø på kirkegårdens nordøstre del, ved nr. 14.

16) (Fig. 89), romansk, genanvendt o. 1943, over Elisabeth Thane, *10. maj 1873, †21. april 1943, og ægtemanden, L. Thane, (lokalhistoriker og skolelærer), *29. dec. 1865, †24. okt. 1944.

Romansk søjlefragment af grålig granit, 125 cm høj, med indskrift i fordybet antikva, udfyldt med sort. Øst for kirken.

17) (Fig. 100), 1987, fællesmonument udført af billedhugger Ole Christensen. 'Livstræ' af blå Rønnegranit med en skive i lysere granit, 210×155 cm. Forneden på bagsiden »O. C. 1987« med fordybde versaler. Monumentet er opstillet på urnekirkegården.

Fig. 90-91. Kirkegårdsmonumenter. 90. Nr. 12, o. 1921, for familien Blom (s. 6249). 91. Nr. 14, o. 1933, over købmand Jens Overgaard (†1933) og hustru Marie Overgaard (†1952) (s. 6250). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Churchyard monuments. 90. No. 12, c. 1921, to the Blom family. 91. No. 14, c. 1933, to the grocer Jens Overgaard (†1933) and his wife Marie Overgaard (†1952).

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Gammel Skanderborg Amt i almindelighed henvises til s. 2874, vedr. litteratur og forkortelser smst. til s. 2875.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Regnskaber 1559-1660*: Rentemesterregnskaber. 1562. – *Lensregnskaber. Skanderborg og Aakær len*: 1604-50. Kvittansiarumsbilag og inventarielister (forkortet: *Lensrgsk.* 1604-50). – *Skanderborg len*: 1650-60. Regnskab med bilag. – *Rentekammeret. Reviderede regnskaber. Slotsregnskaber*: 1717-68. Skanderborg Slots inventar-, material- og brændevedsregnskaber (forkortet: *Rtk.rev.rgsk.* 1717-68). – *Jordebogsregnskaber*: 1690-93. Skanderborg og Åkær Amter. – *Tyske Kancelli. Indenrigske afdeling*: A42. 1555-73. Registrant Konigl. Maitt. bestaltten Rethe, Diener, Befelchs-, Haupt- vnd Kriigsleutte.

LANDSARKIVET FOR NØRREJYLLAND (LA-Vib). *Århus bispearkiv* (C 3): 524-25. 1639-1845. Indkomne breve og journalsager. Skanderborg Kirke (forkortet: *Bispeark.* Indk. breve). – 2429-33. 1769-1860. Regnskaber og regnskabsbilag for Skanderborg Kirke (forkortet: *Bispeark.* Rgsk.). *Kirkeinspektionsarkiver. Skanderborg Kirke* (C 620): 1. 1801-90. Regnskabsbilag m.m. – 2-3. 1802-1939. Regnskabsbøger (C 620-1-3 forkortet: *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). – 4. 1869-1916. Forhandlingsprotokol.

SKANDERBORG MUSEUM (SBM). *Indberetning*. Herbert Madsen 1979 (kældertrappe).

KØBSTADSMUSEET DEN GAMLE BY I ÅRHUS. Konserveringsrapport ved Michael Calaminus 1999 (stole).

VED EMBEDET. Synsprotokol 1862ff.

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger*: Søren Abildgaard V, 1770, 178; N. L. Høyen, IX, 1830, 29f.; J. J. A. Worsaae III, 1851, 81f.; Henry Petersen I, o. 1890, 18f.; Viggo Norn I, 1934, 121ff. *Indberetninger mv.*: Chr. Axel Jensen 1897 (usign.) (inventar); O. J. Steffensen 1903 (stolestader); Niels Termansen 1910 (prædikestol); Otto Norn 1943 (inventar); Mogens Larsen 1971 (farveundersøgelse); Katha Juhl 1987 (restaureringsrapport, antependium).

TEGNINGER

NATIONALMUSEET. *Omgivelser*. Koteopmåling af slotsbanken, usigneret og udateret. – Opmåling af have-

anlæg med indtegnede fundamenter ved Hans Jørgen Nielsen 1976 og -78. – *Slottet*. Bygningen set fra vest, usigneret og udateret (efter 1717-20). *Kirken*. Prospekt set fra nordøst sign. Fabricius 1840. – Prospekt set fra sydøst ved Heinrich Hansen 1855. – Prospekter set fra nordøst og sydøst ved C. O. Zeuthen 1862-63. – Plan (udsnit), opstalter og snit ved V. Th. Walther 1878 og -81. – Planer, snit og detaljer ved Aage Langeland-Mathiesen 1899. – Projekt til præstedør ved S. F. Kühnel, udateret. – Planer, opstalter og snit (tryk) ved M. B. Fritz 1909. – Restaureringsforslag med planer, opstalter og snit (tryk) ved M. B. Fritz 1909. – Projekt til præstedør ved M. B. Fritz 1909. – Plan af varmekælder ved A. Østergaard, Chr. Holtet og J. Schmidt 1943. – Restaureringsforslag (tryk) ved H. Lønborg-Jensen 1941-42. – Planer og snit (tryk) ved H. Lønborg-Jensen 1943. – Restaureringsprojekt med planer og snit (tryk) ved H. Lønborg-Jensen 1944. – Plan og snit af kældertrappe (tryk) ved Herbert Madsen 1979. – Planer, opstalter og snit ved Peter Kristiansen 1988. – Planer, opstalter og snit vedr. klokkestol (tryk) ved arkitektfirmaet Jørn Schütze 1994. – *Inventar*. Opmåling af alterstage, usigneret. 1876. – Opmåling af døbefont ved M. B. Fritz 1910. – Projekt til ændring af inventaret i kirkens nordende ved M. B. Fritz 1917. – Projekt til ændring af inventaret ved M. B. Fritz 1931.

KØBENHAVNS STADSARKIV. Gruppe 6L Slotte, div. Skanderborg 1739.

DANMARKS KUNSTBIBLIOTEK. Planer, opstalter og snit ved M. B. Fritz 1909. – Planer, opstalter og snit samt sokkelprofiler ved E. Schönheyder-Møller 1924. – Restaureringsforslag med planer, opstalter og snit ved M. B. Fritz 1909. – Restaureringsprojekt med planer og snit (tryk) ved Harald Lønborg-Jensen 1941f.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK. Oversigtsplan, begrundelsen af 1600'erne (GKglSaml 717.F). – Projekt til ombygning af slottet ved Ewert Janssen o. 1668. – Kælderplan og østopstalt ved C. Bruhn 1740 (Frederik V's Atlas).

SKANDERBORG MUSEUM. Plan og snit af kældertrappe ved Herbert Madsen 1979.

LITTERATUR

Hans Lønborg, *Beretning om Scanderborrig Slott/ Naar det gamle Slott først er bygget/ og hvad for en Konge i Dan-*

nemarck/ som haver ladet bygge det nye Slott; Samt adskillige Sagn og Old-Sager/ Som fortælles der i Egnen at være passeret, 1727 (genoptrykt 1948) (Lønborg). – Karl Hansen, *Beskrivelse over Skanderborg Bye og Slot*, København 1833 (Hansen). – L. Thane, *Skanderborgs Historie samlet i Anledning af Købstadens 325 Aars Jubilæum, Haandværkerforeningens 50 Aars Jubilæum og Handelsforeningens 25 Aars Jubilæum*, Skanderborg 1908 (Thane). – C. M. Smidt, »Borgholm og Klosterø«, *Aarb. ÅrhSt* 1926, 178–210. – L. Skov, »Skanderborg Slotskirke i Fortid og Nutid«, *Jul i Skanderborg* 1946. – Otto Norn, »Skanderborg Slotskirke«, *Arkitekten Ugehæfte* 1944, 105–9 (Norn 1944). – Otto Norn, »Skanderborg Slotskirke«, *Årb. ÅrhSt* 1948, 24–32 (Norn 1948). – Poul Jørgensen, *Skanderborg Slotskirke*, Skanderborg 1972 (Jørgensen). – Herbert Madsen m.fl., *Skanderborg*, Skanderborg 1983 (Madsen). – Peter Kristiansen, *Skanderborg Slot – en bygningshistorisk undersøgelse*, utrykt afgangsupgave feb. 1988 (Kristiansen 1988). – Herbert Madsen, »En trappe ved Skanderborg Slotskirkes vestmur«, *Skvæt*, 13, 1989, 2–4. – Peter Kristiansen, »Skanderborg Slot. En bygningshistorisk undersøgelse af Frederik d. 2's hovedbygning«, *Bygnings Arkæologiske Studier* 1992, 7–22 (Kristiansen 1992).

Historisk indledning ved Rikke Ilsted Kristiansen. Beskrivelse af kirkens omgivelser og bygning ved Mogens Vedsø, inventar ved Rikke Ilsted Kristiansen og Ole Olesen (orgler), gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen. Latinsk oversættelse ved Peter Zeeberg. Engelsk oversættelse ved James Manley. Redaktionssekretær Heidi Lykke Petersen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet juni 2006.

NOTER

¹ Lønborg 9.

² Op gennem middelalderen benyttede skiftende konger borgen. I anden halvdel af 1240'erne omtales den som opholdssted for Erik Plovpenningens dronning, Jutta, jf. *Om Klosters Krønike*, udg. af Om Kloster Museum 1997, 33. Christoffer II var på Skanderborg i årene før sin død 1332, og 1348 var Valdemar Atterdag på stedet, jf. *DaRigBr* 3, III, nr. 43. I begyndelsen af 1400-tallet var borgen pantsat til Århus bispestol. Jf. også Jørgensen 10; Kristiansen 1992, 15.

³ *Repert I*, nr. 6168 (6. feb. 1425); Jes Nielsen optrådte som tingsvidne i Tyrsted. Betegnelsen 'Skanderborg Kirke', brugt om Skanderup Kirke, kendes fra senere kilder. 1547 fik Peder Bertelsen, slotsskriver på Skanderborg, livsbrev på »Schandelborgh« sognekirke og præstegård mod at bygge og forbedre sidstnævnte, men opgav dette 1554 mod at blive forlenet med en gård i Fregerslev, jf. *DaKancReg* (8. juni 1547); *KancBrevb* 9. aug. 1554. Navnet 'Skanderborg' betegner her utvivlsomt sognekirken Skanderup. Også i kilder fra

1600-tallets slutning kan man finde betegnelsen 'Skanderborg Kirke' anvendt om Skanderup Kirke, således i R.A. *Rgsk.* 1660-ca. 1848. Århus Stifts kirkerøgs. 1680–94 (261–66).

⁴ Kristiansen 1992, 7.

⁵ *KancBrevb* 6. okt. 1561.

⁶ Arbejderne synes primært at have fundet sted i perioden 1571–74, jf. *KancBrevb* 14. sep. 1571 (bestilling af 30–40000 tagsten), 27. og 31. jan. 1572 (en tegllade genåbnes, og der indkaldes mandskab til byggeriet); 7. og 9. feb. 1573 (omtale af 100.000 mursten), 24. feb. 1573 (Silkeborg Slot lægges under Skanderborg, så slottets bønder kan hjælpe ved arbejdet). Jf. også s. 6168ff.

⁷ *KancBrevb* 29. marts 1571.

⁸ *KancBrevb* 19. dec. 1573 (invitation). Datoen for kirkens indvielse er ukendt. Jørgensen 19 nævner, uden kildeangivelse, at lensmanden på Skanderborg, Holger Rosenkrantz', søn Frederik blev døbt på slottet 2. sep. 1571. Dåbshandlingen kan dog være foregået i et gemak.

⁹ *KancBrevb* 28. juni 1579. Kapellänen, hr. Christen, søgtes 1583 af lensmand Claus Glambeck ansat som præst i Føvling og Ring sogne, hvilket sognene dog ikke ønskede, jf. *KancBrevb* 13. sep. 1583. 1562 havde sognepræsten ved Skanderup Kirke, Jens Frandsen, haft midlertidig bolig ved slottet, da Skanderup Præstegård blev nedbrudt, fordi den lå uhensigtsmæssigt i forhold til slottets jorder og ladegård. Intet tyder dog på, at han indtog en rolle som slotsprædikant. Hansen 19; *Kronens Skøder*.

¹⁰ Den første indehaver af embedet var Poul Andersen Colding, der fik bestalling som prædikant på Skanderborg Slot og sognepræst i Skanderup og Stilling sogne; sidstnævnte skulle dog betjenes af en kapellan. Præsten fik embedsbolig nær slottet. 1587 knyttedes også en degn til slottet. *KancBrevb* 17. feb. 1584; 17. april 1587.

¹¹ *KancBrevb* 27. okt. 1583.

¹² Resen, hvis indsamling af materiale om Århus Stift fandt sted o. 1667, beretter således, at byens befolkning går til gudstjeneste i kirken i slottet. *Resen* 12 og 95.

¹³ *DaAtlas IV* 188.

¹⁴ *KancBrevb* 22. okt. 1629.

¹⁵ R.A. *Lensrgsk.* 1604–50.

¹⁶ Kristiansen 1988, 21.

¹⁷ Synsforretningen er trykt i Hansen 77ff.

¹⁸ Arbejderne omfattede blandt andet opførelsen af en ny køkkenfløj mod vest, men synes ikke at have berørt kirken, jf. s. 6172.

¹⁹ Bestemmelsen er aftrykt i Hansen 30f.

²⁰ Bestemmelsen er aftrykt i Hansen 31f.

²¹ I maj 1748 tilbragte Frederik V som den sidste konge nogle dage på slottet. Jørgensen 73, Madsen 77.

²² Lauritz de Thura, *Den danske Vitruvius*, II, 1749, 222f.

²³ Madsen 61 ff; K. C. Rockstroh, »Ryttere og Ryttergods i Skanderborgegn«, *Årb. ÅrhSt* 1927, 6ff.

²⁴ Ved tidligere auktioner 24. april og 1. okt. s.å. havde hhv. generalkrigskommissær Beringskjold budt 4010 rdlr. og ritmester Pultz 3000 rdlr. for slottet og slots-haven. Disse bud blev dog ikke godkendt af kongen. *Madsen* 80.

²⁵ Det præciseredes, at kirken 'bestandigt' skulle være kirke for slottets ejer og Skanderborg by. Slotsejeren beholdt retten til det nordre pulpitur, mens alle øvrige pladser i kirken var til menighedens disposition, og kirkegængerne skulle have fri adgang gennem slotsporten. Al reparation af kirken påhvilede byen. Beslutede kirkeejeren at nedbryde klokketårnet, skulle byen opføre en klokkestabel af træ i stedet, og blev hele slottet nedbrudt, skulle ejeren afgive jord til fortov og kirkegård til kirken. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁶ LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁷ Chr. Molbech, *Ungdomsvandring i mit Fødeland* II, Kbh. 1815, 195.

²⁸ *DaAtlas* IV 188.

²⁹ LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2429).

³⁰ For kirkerne i Hatting og As samt Hiernøes øvrige arbejder henvises til O. Norn, »Billedhugger Jens Hier-nøe og hans kirkelige Arbejder i Vejle Amt«, *Vejle Amts Årbøger* 1938, 168ff.

³¹ Chr. Molbech, *Ungdomsvandring i mit Fødeland* II, Kbh. 1815, 200f.

³² *Jørgensen* 86, LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2431).

³³ NM. *Korresp.ark*.

³⁴ Niels Gjesing, »Skanderborg Museum indtil 1965«, *Skvæt. Årsskrift for Museumsforeningen for Skanderborg og omegn*, 4, 1970-71, 3ff.

³⁵ C. M. Smidt, »Borgholm og Klosterø«, *Aarb.ÅrhSt* 1926, 201f.

³⁶ Herbert Madsen, »En trappe ved Skanderborg Slots-kirkes vestmur«, *Skvæt*, 13, 1989, 2-4.

³⁷ Anlægget administreres af Slots- og Ejendomsstyrelsen.

³⁸ Chr. Holtet, *Kong Frederik den Sjettes Mindesmærke paa Skanderborg Slotsbanke*, Skanderborg 1945.

³⁹ LAVib. *Bispeark*. Skanderborg K. (C 3-525).

⁴⁰ Den centrale del af stelen er udhugget i en enkelt o. 16 tons tung granitblok, der – efter delvis tilhugning – fragtedes til Skanderborg fra Tinning Skov ved Frisenborg. *Holtet*, note 38, 38.

⁴¹ C. M. Smidt, note 35, 202-206.

⁴² »Taarnet ... er saa konstigt bygget udi een Firkandt, at naar mand staar paa et vist Sted uden for Byen kand mand see alle 4re Hjørner«, jf. *Lønberg*.

⁴³ Øm Kloster (s. 3780).

⁴⁴ Sidstnævntes placering vanskeliggør en harmonisk tilslutning til sidefløjene, ikke mindst med portfløjen i syd.

⁴⁵ De enkelte rums betegnelse og anvendelse er registreret i det ældste bevarede inventarium 1608. *Kristiansen* 1992, 16-18.

⁴⁶ Det temporære i dette byggestop fremgår bl.a. af, at vestre og østre langmur ikke afsluttedes i samme højde (jf. s. 6176).

⁴⁷ Otto Norns tanke, at kælderen og 1. stokværk er en afsluttet fase, mens de øvre stokværk skulle skyldes en eftertanke, er næppe holdbar. Otto Norn, *Christian III's Borge*, Kbh. 1949, 44-47.

⁴⁸ *KancBrevb* 14. sep. 1571.

⁴⁹ *KancBrevb* 9. feb. 1573.

⁵⁰ *KancBrevb* 4. feb. 1573 og 6. nov. 1575. *Jensen, Gravsten* II, 63.

⁵¹ *KancBrevb* 18. juni 1619.

⁵² *Kristiansen* 1992, 13 og 16. Hans Edvard Nørregaard Nielsen, »Omkring Evert Janssen«, *Architectura*, 6, Kbh. 1984, 143.

⁵³ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429).

⁵⁴ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2430).

⁵⁵ Ved embedet. *Synsprot*.

⁵⁶ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2431).

⁵⁷ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2432).

⁵⁸ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2433).

⁵⁹ Kirken, og dermed hele den oprindelige fløj, er orienteret omtrent nordvest-sydøst med tårnet på det østre hjørne. Af praktiske årsager beskrives bygningen i det følgende som orienteret nord-syd med langsiderne i vest og øst.

⁶⁰ Variationer i rundstavens udformning antyder, at soklen stammer fra flere forskellige bygninger eller bygningsafsnit.

⁶¹ Teglsteneene er af vekslende størrelse og farvenuance. Der er ingen umiddelbare tegn på genanvendelse, så eventuelle overførte teglsten fra Øm Kloster må formodes anvendt i murkernen.

⁶² Det øverste skel i skiftegangen blev iagttaget allerede 1830 af Høyen, jf. *Niels Laurits Høyens Skrifter*, udg. af J. L. Ussing, 1874, II, 498, mens det nederste registreredes o. 1890 af Henry Petersen, jf. Henry Petersen, notebog I, 18. Sidstnævnte byggeskel blev først sat ind i rette sammenhæng af Peter Kristiansen (*Kristiansen* 1992, 9).

⁶³ Granitbjælken hidrører formentlig fra restaureringen o. 1885 (jf. fig. 23 og 18m) og kan have erstattet en oprindelig træplanke.

⁶⁴ Skanderborg Museum, indberetning. *Madsen* (note 36) 2-4. Da kælderdøren tilmuredes o. 1770, må begge trapper være ældre end dette. Til den yngre trappe knytter sig spor på kirkens vestmur af et sadeltag over trappeløbet.

⁶⁵ Det vestre vindue mangler både på C. Bruhns plan fra 1740 (fig. 9) og Lauritz de Thuras plan fra 1747 (fig. 11). På opmålinger ved V.Th. Walther 1878-81 (fig. 22 og 23) ses en kvadratisk glug, der i modsætning til den østre mangler muret stik.

⁶⁶ Jf. Otto Norn, *Christian III's Borge*, Kbh. 1949, 45.

⁶⁷ Et gitter i den ene, i det ydre tilmurede, åbning synes oprindeligt, om end det ikke kan udelukkes, at gitteret kan være indsat senere, jf. *KancBrevb* 18. feb. 1617.

⁶⁸ Vinduesåbningerne er velbevarede, dog ses mindre ommuringer i østsidens søndre og i begge i sydgavlen (fig. 18k-l).

⁶⁹ Dette ville tillige give dem samme højde som de tilsvarende vinduer i tårnet.

⁷⁰ På Lauritz de Thuras plan (fig. 11) mangler det østre af kirkerummets vinduer i sydgavlen; dette skyldes formentlig en fejlagtig analogislutning med forholdene i slottets 2. og 3. stokværk, hvor tilstedeværelsen af kamminer har udelukket anbringelse af vinduer.

⁷¹ Prydskiftets ender er på markant vis vandret afskåret et skifte højere end vinduernes vederlag.

⁷² De tre af åbningerne er oprindelige, mens den fjerde (over skibets tagflade) først er indsat efter slottets nedrivning, jf. s. 6185.

⁷³ Sidste ciffer delvis ødelagt af en revne skråt gennem tavlens nedre, højre hjørne, men læsningen synes sikker. Det kan ikke helt udelukkes, at årstallet er sekundært indhugget, idet linjehøjden er større end ved den øvrige indskrift.

⁷⁴ Jensen, *Gravsten*, II, 67; nr. 617A.

⁷⁵ Hans Henrik Engqvist, »Fire fynske herreborge«, *Architectura*, 2, Kbh. 1980, 65.

⁷⁶ Omtrent sammenfaldende med den i stuk trukne vederlagsmarkering til det nuværende (1945 indsatte) hvælvede stukloft.

⁷⁷ R.A. *Lensrgsk.* 1604-50. Loftet kan eventuelt have stået med synlige, pudsklædte bjælker.

⁷⁸ *Kristiansen 1988*, 84.

⁷⁹ Ifølge et usigneret notat i NM, j.nr. 161/08 (Chr. Axel Jensen) er kaminen sekundært indbygget i rummet. Dette må dog være sket allerede under slottets opførelse, idet skorstensrøret synes oprindeligt i de ovenover værende stokværk.

⁸⁰ Mogens Vedso, »Christian III's Koldinghus – Sydflojen og dens indretning«, *Bygningsarkæologiske Studier*, 1993, 52.

⁸¹ *DK Sjy 237*.

⁸² *DK Sjy 2129f*.

⁸³ Den på tegningen viste forskel kan være reel, men kan også skyldes senere udskiftninger af vinduesrammerne, der da skulle have været vandret afsluttede foroven i beboelsesafdelingen mod nord og buede i kapellet mod syd. Tilsvarende kan højdeforskellen skyldes en forlængelse nedad af vinduerne i slottets nordre del.

⁸⁴ Formentlig en fejlskrivning for øst.

⁸⁵ Stenen, der flyttedes ved trappebygningens opførelse foran indgangsdøren 1788 (s. 6185), blev sandsynligvis indsat i det tilmurede vindue umiddelbart over døren.

⁸⁶ Årsagen til, at murværket ikke fjernedes helt ned til etageadskillelsen over kirkerummet kendes ikke. Den kan enten være arkitektonisk betinget, dvs. for at give kirkebygningen en passende højde sammenholdt med tårnet, eller praktisk betinget for at øge anvendeligheden af loftsrummet.

⁸⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2429). Dog betegnedes tårnrummet allerede 1769 som våbenhus, jf. note 26.

⁸⁸ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2429). Frederik d. 4 er en fejllæsning eller -skrift for Frederik II.

⁸⁹ Den øgede rumhøjde var klart en forudsætning for indsættelsen af det nye inventar. Det er derfor et åbent spørgsmål, om bjælkelaget var så forrådnat, at det alene berettigede en fuldstændig udskiftning. For at øge loftshøjden så meget som muligt blev de nye bjælker lagt oven på tagværkets spærsko (fig. 22b og 24f-i).

⁹⁰ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620-1).

⁹¹ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620-2).

⁹² LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620-2).

⁹³ De to kurvehankbuede stik er placeret omtrent ret ud for kælderens to tøndehvæl, men gengiver ikke disses fladbuede tværsnit (det vestre bueslag var ikke synligt 1881, hvor det dækkedes af et materialhus).

⁹⁴ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forhandlingsprot. (C 620-4).

⁹⁵ Denne teknisk set lidt usædvanlige ændring kan stadig ses i vinduernes sprosseværk.

⁹⁶ De fire vinduer var ved lysskakter i loftsrummet forbundet med tagvinduer i kirkens tagflader – to mod henholdsvis øst og vest. Sådanne var endnu ikke indsat ved kirkens opmåling 1881 (fig. 23).

⁹⁷ De to vinduer synes udvidede i bredden efter 1909 (sml. fig. 24b og 18b).

⁹⁸ Om end vel med senere udskiftninger (sml. fig. 22a og 24a).

⁹⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forhandlingsprot. (C 620-4).

¹⁰⁰ Ved embedet. *Synsprot.*; tegninger i NM.

¹⁰¹ Restaureringens forløb skildres i *Jørgensen* 116-18.

¹⁰² *DK KbhBy* 2, 43-47.

¹⁰³ *Jørgensen* 120.

¹⁰⁴ Endvidere $\dagger$ kapel på Koldinghus, indrettet 1549-50, Københavns $\dagger$ Slotskirke, indrettet i 1550'erne (*DK KbhBy* 25f.), Haderslevhus (Hansborg) $\dagger$ Slotskapel, indviet 1566 og nedbrudt i 1660'erne (*DK Sjy 237*), Nykøbing $\dagger$ Slotskirke, indrettet i perioden 1588-94, nedbrudt 1767 (*DK Maribo* 251), kapel på Koldinghus Slot, indrettet i 1600-tallets første årti og endelig Frederiksborg Slotskirke, indviet 1617 (*DK Frederiksborg* 1689ff.). Jf. også s. 6183.

¹⁰⁵ Se f.eks. Hans-Joachim Krause, »Die Schlosskapelle in Torgau«, *Glaube und Macht. Sachsen im Europa der Reformationszeit*, red. Harald Marx og Cecilie Hollberg, Dresden 2004, 175-188, og Hugo Johansson, »The Protestant Palace Chapel. Monument to Evangelical Religion and Sacred Rulership«, *Signs of Change. Transformations of Christian Traditions and their Representation in the Arts, 1000-2000*, red. Nils Holger Petersen, Claus Clüver og Nicolas Bell, Amsterdam og New York 2004, 137-64.

¹⁰⁶ Begge dele kan ses som en henvisning til Frederik II's bryllup med Sophie af Mecklenburg sommeren s.å.

¹⁰⁷ Den Herman Snedker, der 27. marts 1573 modtog forleningsbrev på det hus ved slottet, han boede i, mod at holde herberg og fungere som snedker ved slottet efter behov, kan meget vel have været involveret i arbejdet med Slotskirkens inventar, som også foreslået af Jørgensen 29. Der kendes dog ingen arbejder fra Herman Snedkers hånd, og formodningen savner yderligere arkivalisk eller stilistisk underbygning. *KancBrevb* 27. marts 1573.

¹⁰⁸ Flere af genstandene kan muligvis være overført fra andre kirker i lenet, f.eks. Ring $\uparrow$ Klosterkirke (s. 4666f.), eller fra et ældre $\uparrow$ kapel på slottet (jf. s. 6161).

¹⁰⁹ *KancBrevb* 16. og 27. juni 1572.

¹¹⁰ Dog kun omtalt 1768, jf. *DaAtlas* IV 188.

¹¹¹ *DaAtlas* IV 188.

¹¹² LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2429).

¹¹³ I november 1798 beklagede eksekutorerne, at Hiernøe havde været meget langsom med det indledende arbejde. Kun fordi, man kendte hans store talent, havde man holdt sig til ham. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹¹⁴ Hiernøes oprindelige overslag til pulpiturene, »meere beqvemt og Ziirlig«, der i modsætning til orglet skulle bekostes af kirken, lød på 489 rdlr. Ved at fjerne alt overflødigt billedhuggerarbejde ved sidepulpiturene reduceredes udgiften til 400 rdlr., som yderligere kunne fradrages 50 rdlr. for genanvendelse af materialer. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹¹⁵ LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2430).

¹¹⁶ Den nye placering af prædikestolen skulle sikre, at præsten bedre kunne ses af alle i kirken. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹¹⁷ Svaret fortsætter: »Misundelse seer man er Aanden i den hele Klage. Var Arbeydet kommet til Licitation, hvo af denne Byes Haandværkere skulle have paataget sig det? Og i Tilfælde heraf, hvordan vilde Arbeydet vel have blevet?«. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹¹⁸ Borgerne, der mente at være kirkens retmæssige ejere i henhold til det kongelige skøde af 1767, bad Kancelliet tage stilling til, hvem der skulle betale for arbejderne, om de nedtagne genstande, bl.a. den 'sirlige altertavle' skulle tilbageleveres, samt hvem, der havde ret til at udpege kirkeværger. LAVib. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. (C 620-1).

¹¹⁹ Hele sagen er udførligt beskrevet i *Norn 1944* 105-9, genoptrykt med efterskrift fra oktober 1947 i *Norn 1948* 24-32.

¹²⁰ Ved embedet. *Synsprot.*; *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg., 1906, 100.

¹²¹ NM. *Korresp.ark*. Brev fra kirkeinspektionen til NM 27. maj 1908.

¹²² Prædikestolen skulle placeres på østvæggen mellem de to nordligste vinduer, og kun de nederste brystværn af de nordlige sidepulpiturer bevares. Alterpartiets fremspringende sidepartier skulle forhøjes og forsynes

med dobbelte søjler, videreført i en overbygning, der rummede en træskåren gruppe om korset. De sydlige pulpiturenes overdel, inklusiv det buede brystværn for orglet, skulle fjernes og erstattes af renæssancepaneler fra de nordlige pulpiturer. Endvidere skulle sydpulpiturene afkortes, så vinduerne blev frilagt. NM. *Korresp.ark*. Beskrivelse af forslag ved arkitekt M. B. Fritz, 22. juli 1932.

¹²³ Forinden fremlagdes forskellige ændringsforslag. Bl.a. foreslog M. B. Fritz at lade altrets panelvæg erstatte af en pudset væg fra gulv til loft, foran hvilken et enkelt alter med alterbillede kunne opstilles og med to glatte døre til rummene bag altret. NM. *Korresp.ark*. Brev fra M. B. Fritz til Chr. Axel Jensen 25. feb. 1934.

¹²⁴ NM. *Korresp.ark*.

¹²⁵ NM. *Korresp.ark*. Brev fra O. Norn til P. Nørlund 2. nov. 1943.

¹²⁶ Indlæggene var formuleret af arkitekt C. F. Møller og professor Chr. Elling. *Arkitekten Ugehæfte* 1943, 228 og 234.

¹²⁷ NM. *Korresp.ark*. Kopi af skrivelse fra Kirkeministeriet til Lønborg-Jensen 1. juli 1947.

¹²⁸ Mødet fandt sted i Slotskirken 25. juli 1947. Et enkelt medlem af menighedsrådet stemte for genopstilling.

¹²⁹ Ministeriet henholdt sig til en erklæring fra Nationalmuseet af 6. okt. 1947, som fastslog, at interiøret ville falde fra hinanden uden sidepulpiturene, og at man ved de foretagne ændringer både bevarede kirkens særlige præg og imødekom ønsket om mere lys i kirken. NM. *Korresp.ark*.

¹³⁰ Lønborg-Jensen og Holm havde tidligere samarbejdet i Haderslev Domkirke. Efter Lønborg-Jensens død 1. nov. 1948 blev arbejdet helt overladt sidstnævnte.

¹³¹ Undersøgelser af kirkens træværk har ikke givet resultater i form af ældre farvespor, jf. forundersøgelse ved Niels Termansen 5. aug. 1910 (prædikestolen), og indberetning ved Mogens Larsen 24. marts 1971, hhv. i NM. *Korresp.ark*. og *Ant.top.ark*. Af rgsk. fremgår, at alterpulpituret samt to lukkede stole blev mahognimalet 1788. Endvidere nævnes marmorede piller. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429).

¹³² Indberetning ved Mogens Larsen 24. marts 1971, i NM. *Ant.top.ark*.

¹³³ 1862 nævnes, at balustraden var indrettet til kirkens kor og forsynet med træbænke. Koret bestod af børn fra skolen og var ledet af en kantor (jf. note 120).

¹³⁴ Den sprosseopdeling af balustraden, der var udført af Lønborg-Jensen i forbindelse med restaureringen 1943-49, blev opfattet som uheldig. *Medd. ÅrhSt* 1972, 47.

¹³⁵ Arnold Hansen, »Om nogle Messehageler, som tilhører Sct. Nicolai Kirke i Kolding«, *Vejle Amts Aarbog*, 1946, 115-36, især 127ff.

¹³⁶ RA. *Rtk.rev.rgsk*. 1717-68; LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹³⁷ Restaureringsrapport ved Katha Juhl 1987, i NM. *Ant.top.ark*.

Fig. 92. *Balustre fra alterbalustrade, 1801 (s. 6203). I Skanderborg Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Rail posts from the altar rail, 1801.

¹³⁸ Slotskirkens inventarium 1604 omfatter endvidere et gammelt 1/2alterklæde af blomstret fløj 'med billeder på', som anvendtes i Skanderup Kirke, men kan have tilhørt Slotskirken (s. 2906). RA. *Lensrgsk.* 1604–50.

¹³⁹ Klædet blev syet af »Callis«. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2431).

¹⁴⁰ RA. *Rtk.rev.rgsk.* 1717–68.

¹⁴¹ I forbindelse med forandringerne i 1880'erne skænkede enkefru Aagaard endnu en broderet alterdug til kirken. *Thane* 150, 172.

¹⁴² Jf. brev 19. marts 1971 i NM. *Korresp.ark.*

¹⁴³ Billedet kan være malet af Horsens-maleren Carsten Bræstrup, der flere gange leverede malerier til altertavler fra Jens Hiernøes værksted, således 1790 til Horsens Vor Frelses Kirke (s. 5496), 1791 til Vejle Skt. Nicolai Kirke med motiv af Kristi Opstandelse (s. 121) samt en replik af dette til Daugaard Kirke.

¹⁴⁴ *Hansen* 2.

¹⁴⁵ Kirkens formentlig ældste alterprydelse kendes kun fra denne beskrivelse. Søren Abildgaard, notebog V, 1770, 178, i NM. En formodning om, at en *altertavle fra Højbjerg Kirke, Viborg Amt, udført af kalligrafen Peder Trellund 1586 og skænket til Frederik II, oprindeligt var i Slotskirken, kan således ikke bekræftes. Formodningen er fremsat i *Jensen, Gravsten* II, 74. Tavlen er siden 1877 i Nationalmuseet.

¹⁴⁶ Det forekommer bemærkelsesværdigt, at en borger skulle skænke en sådan gave til et nyindrettet slotskapel, som kongen (hoffet) selv må formodes at udstyre. Sættet har snarere været skænket til giverens lokale kirke, hvorfra det siden kan være overført til slottet.

¹⁴⁷ RA. *Rgsk.* 1559–1660. Rentemesterrgsk. 1562.

¹⁴⁸ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2432); *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620–1).

¹⁴⁹ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620–3).

¹⁵⁰ Der er små variationer i enkelte detaljer mellem de to stager, f.eks. i kuglernes profil.

¹⁵¹ RA. *Lensrgsk.* 1604–50. Slotskirkens inventarium 1604 omfatter yderligere et sæt alterstager, som anvendtes i Skanderup Kirke (s. 2911).

¹⁵² I inventariet for 1848 betegnet 'to lystager af messing med træstokke og bliklamper', 1870 omtalt som 'to træstokke med bliklamper' ved altret. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 3–2432–33); *Bispeark.* Rgsk. (C 620–2).

¹⁵³ Menighedsrådet ønskede endvidere et elfenbenskru-cifiks til altret, ligeledes tegnet af V. Foersom Hegndal. NM. *Korresp.ark.*

¹⁵⁴ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620–3).

¹⁵⁵ Bogen er skænket til Skanderborg Egnarkiv i 1970'erne af en privatperson. En tilknytning til kirken i ældre tid kan ikke påvises.

¹⁵⁶ RA. *Lensrgsk.* 1604–50; LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2432).

¹⁵⁷ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2429; –2433).

¹⁵⁸ RA. *Rtk.rev.rgsk.* 1717–68; LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2429).

¹⁵⁹ En tradition om, at alterklædet skal være broderet af Leonora Christine, mens hun sad i Blåstårn, må afvises, jf. *Jørgensen* 62.

¹⁶⁰ En tilsvarende messehagel, omtalt i Slotskirkens inventarium 1604 og muligvis tilhørende denne, anvendtes i Skanderup Kirke (s. 2911). RA. *Lensrgsk.* 1604–50.

¹⁶¹ I inventariet 1608 betegnes det 'tapeter af gammelt alterklæde'. Det opbevaredes da i rondellen ved dronningens øverste sal. RA. *Lensrgsk.* 1604–50.

¹⁶² Erik Skov, »Skriftemål og skriftestol«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, red. Hugo Johansen, Herning 1983, 116.

¹⁶³ *Thane* 172.

¹⁶⁴ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620–3); Skrivelse fra arkitekt M. B. Fritz, 22. juli 1932, i NM. *Korresp.ark.*

¹⁶⁵ Dåbsprotokoller for Skanderborg købstad kendes fra 1723ff., jf. LAVib. *Præsteark.* Kirkebøger (Skanderborg købstad).

¹⁶⁶ Stenhuggerarbejdet, dekorationen samt bemalingen udførtes efter ordre af Bindesbøll. Lars Thomsen havde skænket 100 rigsbankdaler til formålet i oktober 1850. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2433); *Thane* 88.

¹⁶⁷ Skaffet synes i den nuværende opstilling monteret på hovedet.

¹⁶⁸ *Synsprot.*; brev fra sognepræst Th. Sørensen 5. aug. 1911 i NM. *Korresp.ark.*

¹⁶⁹ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3–2429, –2432).

¹⁷⁰ Halkjær Kristensen, *Tinmærker* 53.

¹⁷¹ Halkjær Kristensen, *Tinmærker* 60.

¹⁷² NM. *Ant.top.ark.* Indberetning ved Chr. Axel Jensen 1. sep. 1897.

¹⁷³ Ved nyopsætningen 1801 blev (†)underbaldakinen suppleret med en hængekonsole med tandsnitdekoration, som dannede slutsten i alterindramningens bueslag (jf. fig. 32).

¹⁷⁴ Såvel 1- som 5-tallet mangler på fotografier fra 1940'erne og 1971. Tallene blev opsat igen i forbindelse med restaureringen 1971.

¹⁷⁵ 1910 foretog Niels Termansen en partiel afskrabning af det seneste farvelag, som overalt fandtes at ligge direkte på træet. På søjlekapitælerne samt lydhimlens roset lå kridtgrund under forgyldningen. Der er således ikke konstateret ældre farvelag. Forundersøgelse ved Niels Termansen 5. aug. 1910, i NM. *Korresp.ark.* Det er dog højst tænkeligt, at kurvens arkadefelter har båret malerier med religiøse motiver.

¹⁷⁶ Endnu 1908 stod prædikestolen med mørk maling, jf. skrivelse fra Chr. Axel Jensen 17. nov. 1908, i NM. *Korresp.ark.*

¹⁷⁷ Jf. indberetning ved O. Norn november 1943, skrivelse fra Chr. Axel Jensen til Lønborg-Jensen 24. april 1946 samt forslag til farvesætning ved Johs. Th. Madsen 15. aug. 1946, i følge hvem alt egetræ i kirken stod umalet, i NM. *Korresp.ark.*, samt indberetning ved Mogens Larsen marts 1971 i NM. *Ant.top.ark.* I følge sidstnævnte var dog spor af blå og gråt og under disse af rødbrunt og perlegråt på dørens karmstykker.

¹⁷⁸ På kurvens inderside er antikvainskrift »Istandsatt Anno 1949 Johannes Th. Madsen«, malet med hvidt.

¹⁷⁹ De tre gavle er efter udformningen at dømme panelgavle, ikke stolegavle (de to forreste gavle har ingen spor efter sæde eller ryglæn, mens sporene på den tredje gavl formentlig alle er sekundært påført). 1770 sås på det forreste stolestade i højre side (dvs. østrækken) »det fuldstændige Kongl. danske Vaaben«, dernæst det kronede F og provinsvåbnerne, i kvindesiden de øvrige provinsvåben, jf. Søren Abildgaard, notebog V, 1770, 178, i NM. Tilsyneladende fandtes mindst en af gavlene altså på sin nuværende plads 1770.

¹⁸⁰ I østrækken er panelet afskåret til en højde af ca. 80 cm, mens vestrækkens panel er 105 cm højt. Panelerne kan, som muligvis også de forreste gavle, oprindeligt have været anvendt andetsteds i kirken, måske i de lukkede stole og pulpitter, som blev nedbrudt ved istandsættelsen 1799-1801.

¹⁸¹ Ved embedet. *Synsprot*; LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (C 620-1). Stolestadernes tidligere bemaling blev endvidere registreret 1903, jf. indberetning ved O. J. Steffensen 7. juli 1903 i NM. *Ant.top.ark.* Spor af lysegråt samt egetræsådring eller muligvis en ældre marmorering (for 1800), jf. note 131, ses endnu på nogle af gavlene.

¹⁸² Tre snedkere i Skanderborg skulle forestå træets afrensning, og en lokal maler dekorere stolesen våben, jf. indberetning ved O. J. Steffensen 7. juli 1903 i NM. *Ant.top.ark.* og skrivelse fra W. Møllerup 8. marts 1904 i NM. *Korresp.ark.*

¹⁸³ 1739 omtales '19 gamle kirkebænke'. S.å. blev der 'gjort' fem bænke, nok en reparation af de eksisterende eller en supplering af beholdningen med løse bænke. RA. *Rtk.rev.rgsk.* 1717-68.

Fig. 93. (†)Underbaldakin, 1572 (s. 6211). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – (†)Lower canopy, 1572.

¹⁸⁴ Todberg nummererede 22(!) stole. LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2429).

¹⁸⁵ Såfremt de forreste gavle er sekundært indsat i stoleværket, kan de være tilføjet på dette tidspunkt. Det samme gør sig gældende i forhold til forpanelernes arkadefelter, der som nævnt muligvis kan hidrøre fra de lukkede stole og pulpitter, Hiernøe lod nedbryde sammen med kongestolen 1799-1801.

¹⁸⁶ Enhver gift husfader i Skanderborg skulle erlægge 2 mark årligt for plads til sig og sin familie, mens ugifte og enker uden familie samt tyende skulle erlægge 1 mark årligt. Uformuende kunne fritages for afgift. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2433).

¹⁸⁷ Dette synes at være den tidligste registrering af gavlenes opstilling: Østrækken: 1. Rigsvåbenet. 2. Danmark. 3. Oldenburg. 4. Tomt våben. 5. Kronet »F« (Mein). 6. Danmark (Hoffivng) (dvs. unionskronerne). 7. Norge (zv Got). 8. Sverige (Allein). 9. Vender (Anno). 10. Gøter (Domini). 11. Holsten (1572). Vestrækken: 1. Rigsvåben. 2. Tomt skjold. 3. Tomt skjold. 4. Kronet »S« (wiltbret). 5. Slesvig (ist). 6. Gotland (traw). 7. Island (MDLXXII). 8. Stormarn (anno). 9. Oldenburg. 10. Delmenhorst. 11. Ditmarsken.

¹⁸⁸ Et ældre foto bekræfter, at gavlen tidligere var placeret mellem den nuværende nr. 7, Stormarn, og nr. 8, Delmenhorst. Indberetning ved Chr. Axel Jensen 1. sep. 1897.

¹⁸⁹ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Forhandlingsprot. (C 620-4); Ved embedet. *Synsprot.* Arbejdet udførtes efter forslag af arkitekt V. C. Puck. Lågerne henlå en årrække på loftet, kom derefter i privateje og blev 1992 erhvervet af Skanderborg Museum. NM. *Ant.top.ark.* (Horsens Folkeblad 11. feb. 1992).

¹⁹⁰ 1934 registreredes 12 gavle i øst, de to sydligste med tomme kartoucher med henholdsvis blå og rødt skjold, og 14 gavle i vest, de fem sydligste med skiftevis blå (3) og røde (2) skjolde. Viggo Norn, notebog I (20. jan. 1934), i NM. Våbnernes rækkefølge var identisk med den nuværende.

¹⁹¹ Andre eksempler er bygningssten på Helsingør Rådhus fra 1574, jf. *Jensen, Gravsten II*, 63 og Slangerup Kirke fra 1588 (*DK Frborg 2034ff.*). Det bemærkes, at bygningsstenen på Skanderborg, dateret før det kongelige bryllup i sommeren 1572, kun bærer et kronet F, mens inventarstykkerne med årstallet 1572 bærer såvel kronet F som S.

¹⁹² Sognepræsten, Peter Hansen, gav følgende malende beskrivelse af de gener, der fulgte af at bruge degnestolen som skriftestol: 'Sammes (degnestolens) bygning udfordrer, at præsten må sidde på siden af »Confitentterne«, hvilke er udenfor, ved en indgang, der er så smal, at et menneske næppe kan gennemtrænge sig. Heraf følger, at jeg for at kunne tale i en sagte tone – da ellers min røst ville forstyrre kapellanen og hans konfidenter, hvilke sidder på en bæk bag altret, følgende så godt som ved siden af mig – må nedbøje mig på den venstre side så dybt, at klædet nedsynker i hovedet, det venstre ben, på hvis knæ jeg med albuen må hvile, bliver formedels hindring i blodets omløb aldeles dødt, så at degnen hidtil har måttet lede mig nogle minutter efter forretningen, og jeg dels af smerte i benet, dels af en ulidelig værk i min venstre side, hvortil jeg desuden alt for meget er generet, under hele skriftemålet en time, ofte to, næppe har vidst, hvad jeg sagde. En eller to timer går sædvanligt med, inden jeg efter min hjemkomst med et smertefuldt legeme kan sætte sjælen i bevægelse at tænke ordentligt til den påfølgende dags offentlige tale'. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

¹⁹³ Det gælder bl.a. mht. det uspecificerede antal lukkede stole, som 1769 udlejedes til byens borgere. Regnskabernes oplysninger om antallet af pulpiturstole eller lukkede stole varierer. 1788 fandtes i alt 10 lukkede stole, som bortfæstedes ved auktion. Fra 1837 findes en liste med 19 nummererede stole, og 1862 oplyses, at kirken havde 18 lukkede pulpiturstole. Nedgangen afspejler formentlig, at en af stolene, nr. 17, pga. sin dårlige beliggenhed ikke havde kunnet udlejes siden 1842. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429; -2432); Kirkeinsp.ark. Rgsk. (C 620-2); Ved embedet. *Synsprot.*

¹⁹⁴ RA. *Lensrgsk. Skanderborg len*. Rgsk. m. bilag 1650-60.

¹⁹⁵ Enkelte af stolene kan stamme fra slottet, som foreslået af *Jørgensen 73*, men flertallet hidrører fra perioden efter slottes nedbrydning. Formentlig er der tale om private anskaffelser af stole til pulpiturene.

¹⁹⁶ Konserveringsrapport ved Michael Calaminus, Købstadsmuseet Den Gamle By i Århus, 7. okt. 1999.

¹⁹⁷ Chr. Waagepetersen, *Danske Møbler før 1848. Typerne i billeder*, Kbh. 1980, 75, nr. 37.

¹⁹⁸ *Thane 172*.

¹⁹⁹ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2431-32).

²⁰⁰ Det understreges, at eksercerpladsen fortsat skal være ved Skanderup Kirke, og at Slotskirken ikke skal have nogen økonomiske forpligtelser ved at huse skabet. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

Fig. 94. Klingpung, før 1767 (s. 6225). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Collection bag, before 1767.

²⁰¹ Ved embedet. *Synsprot.*; LAVib. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. (C 620-2).

²⁰² Klingpungen omtales første gang i det inventarium, der udarbejdedes i forbindelse med salget af slottet. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁰³ L. Skov »Skanderborg Slotskirke i Fortid og Nutid«, *Jul i Skanderborg 1946*, 4.

²⁰⁴ Skov (note 203) 6.

²⁰⁵ *Thane 172*.

²⁰⁶ Hiernøe opførte seks lukkede pulpiturstole med forsiringer og billedhuggerarbejde, maling og forgyldning. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2430).

²⁰⁷ Formentlig har også de øvrige arkadefelter oprindelig båret malerier. Sognepræst Laurits Skov berettede 1960, at de efter sigende skulle være fjernet af en af hans forgængere i embedet. Brev fra Laurits Skov 2. juni 1960, i NM. *Korresp.ark*.

²⁰⁸ 1690-92 fik et pulpitur nyt gulv, jf. RA. *Rtk.rev.rgsk. Jordebogrgsk*. Skanderborg og Åkær amter. 1690-93.

²⁰⁹ Pulpituret havde hidtil stået umalet. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429).

²¹⁰ Værgerne erklærede endvidere, at skomagerne aldrig havde fået approberet deres ret til pulpituret. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2430).

²¹¹ Den placering, svendene hidtil havde haft i kirken fandt Kancelliet ikke var 'passende, med hensyn til, at præsten derved under gudstjenestens forretning lettelig kunne foruroliges og anledning til forargelse gives'. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²¹² Bænken er muligvis identisk med nogle skamler, hvor syv fattige kvinder havde sæde. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429).

²¹³ Orglet blev taget i brug 1. jan. 1800, men manglede på dette tidspunkt en del af sine billedskærerarbejder, jf. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524). Antagelig er orglets store topstykke med tilhørende dekorationer blevet udført senere på året. Hiernøe var kendt for (uden beregning) at tilføje ekstra udsmykningsdetaljer til sine arbejder, jf. *Norn 1948*. Orgelfacadens mangfoldighed af dekorative detaljer afspejler muligvis Hiernøes oprindelige udsmykningsprogram for de omgivende pulpiturstole, jf. note 114.

²¹⁴ Det var oprindelig Poul-Gerhard Andersens hensigt at genanvende Daniel Wroblewskys facadepiber fra 1800, der sad stumme i facaden, men han valgte alligevel at udskifte disse. De oprindelige facadepiber er senere forsvundet.

²¹⁵ *KancBrevb* 16. og 27. juni 1572. Der udbetaltes i alt 250 rdlr. til orgelbyggeren. Dennes navn oplyses ikke, men der var uden tvivl tale om Hans Brebus, der to år tidligere var blevet fastansat til at vedligeholde kongens orgler, samt til mod særskilt betaling at bygge nye orgler til de kongelige slotte. RA. *TjKanc*. Indenrigske afd. Reg. Konigl. Maitt. bestaltten ... 1555-73 (A42), fol. 303.

²¹⁶ I betragtning af de begrænsede pladsforhold i kirken må det antages, at der var tale om et positiv.

²¹⁷ I overdragelsesinventariet 1604 nævnes intet orgel eller positiv. RA. *Lensrgsk*. 1604-1650.

²¹⁸ Daniel Wroblewsky, Værkfortegnelser 8. juni 1804 og 14. feb. 1812. Den Danske Orgelregistrant. De to fortegnelser anfører divergerende oplysninger vedrørende stemmeantallet, men otte stemmer synes at være den sandsynligste størrelse. Klokkespillet omtales i Lars Thane, »Orgel og Organister i Skanderborg Slotskirke«, *Medlemsblad for Dansk Organist- og Kantorførelse*, årg. 9, 1912, 57-58. Det berettes her, at organisten kun benyttede klokkespillet ved bryllupper eller lignende, dersom han modtog ekstra betaling herfor. Orgelbyggerens navn optræder ikke i kirkens arkivalier, og alt tyder på, at instrumentet (facade, orgelhus og værk) blev bestilt hos Hiernø, der for sit vedkommende anvendte Wroblewsky som underentreprenør. Wroblewsky arbejdede normalt ikke vest for Storebælt, men han manglede opgaver på dette tidspunkt og har uden tvivl kunnet tilbyde at levere orgelværket til en favorabel pris. If. sognepræsten, Christian Fabricius, fik orgelbyggeren blot 350 rdlr. for sit arbejde, selvom der i Pultzernes legat var afsat 1.000 til et orgels opbyggelse og udførelse. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²¹⁹ En bælgtræder omtales 1810, jf. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524). Kort efter orglets ibrugtagelse opsattes en stor, hængslet lem 'over orgelværket', og 1843 anbragtes en dør mellem orglet og bælghuset, jf. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2430; -2432). Lemmen over orgelværket har muligvis været monteret foroven i orgelhusets midterste del med det formål at øge lydstyrken.

²²⁰ Der klages 1801 over, at kirken ikke havde fået et orgel, således som det var bestemt if. Pultzfamiliens legat, men blot et positiv, jf. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524). Selvom der ikke i teknisk forstand var tale om et positiv (et mindre, flytbart orgel), har klangen åbenbart været af tilsvarende karakter.

²²¹ Efter ombygningen havde orglet et anhangspedal; det vides ikke om denne indretning var original, jf. *Thane 1912* (note 218). Ombygningen kostede 400 rdlr., og arbejdet afsynedes af domorganist C. A. C. Jung, Århus. LAVib. *Kirkeinsp.ark*. Rgsk. (C 620-2).

²²² *Thane 1912* (note 218).

²²³ A. C. Zachariasens fortegnelse over leverede orgler (Den Danske Orgelregistrant).

²²⁴ *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944. Registrernavnene er korrigeret efter spillebordets originale skilte (ukomplet samling, privateje). Oplysning om svelle if. Hans Nyholm: Erklæring af 5. feb. 1966, i NM. *Korresp.ark*.

²²⁵ En elektrisk blæser anskaffedes 1932. Ved embedet. *Synsprot*.

²²⁶ Fotografi i *Skanderborg Avis* 16. april 1971.

²²⁷ Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

²²⁸ Th. Sørensen, der blev indsat 1885, skaffede midler til nye tavler og numre ved indsamling, jf. *Thane 172*. Antagelig er det disse, der nævnes i en senere tilføjelse til inventariet 1862 i *Synsprot*. sammen med 300 numre og en ekstra tavle ved orglet.

²²⁹ D.å. blev tre tavler malet sorte med hvide påskrifter. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2432).

²³⁰ LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524); Rgsk. (C 3-2429-2430).

Fig. 95. *Søjle, o. 1572, fra pulpitur nr. 4-5 (s. 6230). I Skanderborg Museum. Foto Roberto Fortuna 2003. – *Column, c. 1572, from galleries nos. 4-5.

Fig. 96. Femtakket krone. Kisteornament fra kiste nr. 3, formentlig tilhørende Sophia Dorothea von Pultz (†1775) (s. 6243). – Foto P. Delholm 1991. – *Five-pointed crown. Coffin ornament from coffin no. 3, probably of Sophia Dorothea von Pultz (†1775).*

²³¹ Hansen 3.

²³² Jf. brev fra Harald Langberg 13. aug. 1971, i NM. *Korresp.ark.*

²³³ Jf. brev fra Hanne Mathiesen, Thisted Museum, til Ebbe Nyborg, Nationalmuseet, 10. april 1986.

²³⁴ Et velkendt barokmotiv, jf. f.eks. Skannerup Kirke (s. 3362).

²³⁵ Lampetterne er tegnet af arkitekterne Aage C. Nielsen og Poul Andersen, Århus. *Medd. ÅrhSt* 1972, 46.

²³⁶ LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2433); Henningsen, *Kirkeskibe Skbg* 109.

²³⁷ Henningsen, *Kirkeskibe Skbg* 109.

²³⁸ Den opbevarede dog fortsat ved kirken, jf. brev fra sognepræst Poul Jørgensen 9. okt. 1968, i NM. *Korresp. ark.* Båren kaldtes lokalt 'Niels Ebbesens bære'.

²³⁹ Da der ikke var begravelser fra Slotskirken, må klokkerne have ringet, når medlemmerne af slotsmenigheden blev begravet fra Skanderup Kirke. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁴⁰ Berettet til arkæologen J. J. A. Worsaae af graveren ved Slotskirken. Worsaae, notebog III 1851, 81-82.

²⁴¹ (Om)støbningen er ikke omtalt i rgsk.

²⁴² Motiverne delfin og drueklase ses ellers ofte på klokker støbt af mesteren for nr. 1, Caspar König, jf. Torrid Kirke (s. 2640 med note 63 s. 2645) og Ringbrædstup Kirke (s. 4002).

²⁴³ Det overvejedes da at erstatte klokken med en ny, hvilket dog ikke blev realiseret. Ved embedet. *Synsprot.*; NM. *Korresp.ark.*

²⁴⁴ Frederik IV erhvervede Sjelle Skovgård (nuværende Wedelslund) 1718 og lod bygningerne nedbryde. Materialer fra bygningerne samt klokken overførtes til Skanderborg Slot, hvorfra man 1730 gjorde et forgæves forsøg på at sælge klokken på auktion. RA. *Rtk. rev. rgsk.* 1717-68.

²⁴⁵ Kirken indhentede i første omgang et tilbud på tavlens udførelse fra billedhugger Schannung i Køben-

havn. Da dette (lydende på knap 3000 kr.) var for dyrt, indhentedes et tilbud på ca. det halve fra omtalte stenhugger Christensen. To tegninger af Lønborg-Jensen viser tavlen kronet af et relief med bogbinderens redskaber i en komposition, som svarede til Pultzfamiliens mindetavle (nr. 1). Relieffet udførtes dog ikke. NM. *Korresp.ark.*

²⁴⁶ Hansen 4.

²⁴⁷ Madam Holms begravelse, jf. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2432). Året efter afstod købmand Mathias Jahn- sen fra at benytte sin begravelse i kælderen mod at få et stykke jord på kirkegården, hvortil allerede afdøde familiemedlemmer skulle overføres. 1859 blev et lig dog hensat nogle få dage i 'kirkens kapel'. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2432-33).

²⁴⁸ Hans Friderich von Pultz havde allerede i december 1768 ansøgt om at måtte indrette en begravelse i kælderrummet under tårnet. Familien fik dog ikke skøde på begravelsen, men benyttede den 'på Munchebergs nåde'. LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁴⁹ 1886 afsatte de endnu levende medlemmer af familien Pultz renterne af 300 rdlr. til begravelsen og org-

Fig. 97. *Kisteplade, o. 1774(1?), over ukendt (s. 6246). Foto Roberto Fortuna 2003. – *Coffin plate, c. 1774(1?), unknown deceased.

Fig. 98. Kirkegårdsmonument nr. 4, 1863, over Frederikke Busch (†1863) (s. 6247). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – Churchyard monument no. 4, 1863, to Frederikke Busch (†1863).

lets vedligeholdelse. 1793 nedsattes beløbet dog til 100 rdlr., idet kirken selv skulle stå for vedligeholdelsen af det orgel, familien skænkede. De 125 rdlr. fremgår af familiens mindetavle (nr. 1). LAVib. *Bispeark*. Indk. breve (C 3-524).

²⁵⁰ Arbejdets karakter tyder på en lokal billedskærer. En mulighed er snedker Niels Schou, der løbende havde opgaver ved kirken, og som også medvirkede ved indretningen af begravelserne. 1777 udførte han en ny skriftestol. Han er formentlig identisk med den Niels (Larsen) Schou, der bl.a. 1750 udførte et *†*tralværk for alteret i Bryrup Kirke (s. 3924) og det følgende årti ligbærer til Høring Kirke (*†*, s. 3094), Fruering Kirke (s. 2999) og Ovsted Kirke (*†*, s. 4579), samt en række andre opgaver i egnens kirker. Ingen af disse arbejder er dog bevaret, og en tilskrivning kan således ikke underbygges stilistisk. En anden snedker, aktiv ved Skanderborg Kirke ved indretningen af begravelserne og i forbindelse med den store istandsættelse af stolestaderne 1769, Kai Isaachsen Boxen, kunne også være mester for gitteret, men i modsætning til Schou er der ikke bevaret vidnesbyrd om, at han har stået bag nyudført kirkeinventar.

²⁵¹ Menighedsrådet havde ønsket at overføre kisterne til en begravelse på kirkegården, men efter anmodning fra Nationalmuseet istandsattes de i stedet, jf. NM. *Korresp. ark*. Den følgende beskrivelse af kisteornamenterne er i vidt omfang baseret på Skanderborg Museums registrering 1990 (SBM 120×1-55). En del ornamenter blev opsamlet fra gulvet, hvorfor det ikke kan afgøres med sikkerhed, hvilken kiste de oprindeligt har tilhørt.

²⁵² *DaAdÅrb* VIII, 1914, 450.

²⁵³ *Kristiansen* 1988 56.

²⁵⁴ »Eptherdi dii keysserliige haffuer Spolierit myn datter saligs kyste her udi kyrcken ...«. C. F. Bricka og J. A. Fridericia (udg.), *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, III, Kbh. 1878-80, 221 (18. (15.?) jan. 1634). Formentlig tænkes der på de øvrige kongebørns kister i Roskilde Domkirke, alle forsynede med forgyldte sølvbeslag. Det er uvist, om arbejdet blev udført.

²⁵⁵ *KancBrevb* 17. sep. 1648. 'Kongens søsters lig' havde da i nogle år været bisat i Skanderborg Slotskirke, og kisteflytningen må ses som udtryk for et ønske om at

Fig. 99. Kirkegårdsmonument nr. 10, o. 1915, over læge Albert E. Nielsen (†1915), rejst af venner i Skanderborg (s. 6248). Foto Rikke Ilsted Kristiansen 2005. – Churchyard monument no. 10, c. 1915, to Dr. Albert E. Nielsen (†1915), erected by friends in Skanderborg.

samle alle børn af Christian IV i dennes kapel i Roskilde Domkirke. Endvidere har det af to besættelser stærkt medtagne slot næppe længere været en passende ramme om prinsessens begravelse.

²⁵⁶ En datter af byfoged Tolstrup var gift med P. A. Holm. *Thane* 79.

²⁵⁷ *Thane* 66.

²⁵⁸ Ved auktionen bød glarmester Hans Peter Them ganske vist 24 rdlr. for begravelsen, men han optræder ikke på den endelige liste over købere, som det er tilfældet med de øvrige ejere. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429); Indk. breve (C 3-524).

²⁵⁹ 'Kirkens begravelse' kunne også være identisk med familien Pultz' begravelse, idet Sophia Dorothea von Pultz 23. juni 1775 nævnes begravet 'i kirkens begravelse'. Gravkammeret har dog vanskeligt kunne rumme så mange kister.

²⁶⁰ Liget kom til at stå i gravkammeret seks måneder længere end aftalt, jf. LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2429), men blev siden flyttet til familiens begravelse i Barrit Kirke, Bjerre Hrd., Vejle Amt. *DaAdÅrb* IV, 1897, 46; *Thane* 55.

²⁶¹ *Thane* 55.

²⁶² Formentlig identisk med Mariane Dorothea Trap-paud, f. Holck, †1808, jf. Trap, 5. udg., 16, 972.

²⁶³ Således Hr. Lunds datter 1772-73; major Fien, †1784-85; kammerjunker Levetzau 1790-91; fru Fien, †1796-97; Hans Holm indsat 'i sit eget åbne begravelse' 1797-98; et barn af Johannes Thønne 1802-03; jomfru Sørensen 1717-18, mod en betaling af 75 rdlr. (mod normalt ca. 10 rdlr., LAVib. *Bispeark*. Rgsk. (C 3-2430)); madam Wolder 1818-19; fru Holm 'i familiebegravelsen 22. juni 1837'; købmand Jahnsens hustru bisat i familiens begravelse 11. okt. 1833; generalmajor v. Christensen bisat i begravelsen 25. marts 1836.

²⁶⁴ *Hansen* 4, *Thane* 68, efter optegnelser af kammer-råd Poul Christian Leegaard (1753-1813). Leegaards optegnelser findes i Statsbiblioteket i Århus, *Håndskrift HS 32*: Familien Leegaards optegnelser, 1718-1877 (s. 58).

²⁶⁵ *Thane* 134, 147.

²⁶⁶ NM. *Korresp.ark*. Erklæring fra Skanderborg Museum 17. marts 1988 samt bevaringsforslag fra konservator Leif Vognsen 8. maj s.å.

²⁶⁷ Aase Faye, *Danske Støbejernskors*, udg. Jan Faye, 1988, nr. 128.

²⁶⁸ Faye (note 267), nr. 98.

²⁶⁹ Se f.eks. Lis Jacobsen og Erik Molkte, *Danmarks Runeindskrifter*, Kbh. 1942, spalte 444f., nr. 387.

Fig. 100. Kirkegårdsmonument nr. 17, 1987, udført af billedhugger Ole Christensen (s. 6250). Foto Arnold Mikkelsen 2005. – *Churchyard monument no. 17, 1987, by the sculptor Ole Christensen.*

SKANDERBORG SLOTSKIRKE

ENGLISH SUMMARY

HISTORY. Skanderborg Castle was built at some point in the Middle Ages. The castle probably housed a †chapel, but no traces of this have survived. Around 1570 Frederik II had the castle radically rebuilt, with among other things a new east wing. At the southern end of this the Castle Chapel was built with furnishings dated 1572. In 1579 a chaplain was engaged and in 1584 an incumbent who preached first in the Castle Chapel, then in the nearby parish church, Skanderup Church. In 1583 Skanderborg was granted a municipal charter, and in 1697 the incumbent was granted permission to preach in the Castle Chapel, although only when the King was present; but this decision was set aside after complaints from the congregation, who considered the road to the parish church proper in Skanderup too long and the church there too small.

In 1617–20 Christian IV fortified Skanderborg, but in subsequent years it was abandoned as a Royal residence. The repeated military occupations of the following decades took their toll on the castle, but the church does not appear to have suffered serious damage. A restoration project, drawn up c. 1668 by the Dutch master-builder Ewert Janssen, was not realized, but in 1690–92 Christian V carried out a renovation of the complex.

In 1717–22 Frederik IV had the medieval buildings, all but the fortified tower where the bells hung, demolished, and the fortifications replaced by terraced gardens. The King also donated an altarcloth and chasuble to the church which had formed the setting in 1712 for his morganatic marriage to Anna Sophie Reventlow. However, the castle received few Royal visits, and in 1767 it was sold at auction, with the castle gardens, to the commoner Hans Lauritzen for Rdlr. 3004, while the church with its furnishings and bells was granted to the town. In April 1768 the demolition of the castle began, after which only the church and the south east corner tower,

which was furnished as a bell tower, remained. Over the next few years some of the furnishings were repaired, the cellars were used for burials, and in 1773 a churchyard was laid out.

In 1799–1801 the church was refurbished by the sculptor Jens Hiernøe of Horsens, who transformed the Renaissance interior into a Neoclassical one with a pulpit-altar and galleries, and in 1865–66 the interior was refurbished with among other things oak-imitating paintwork, an expansion of the organ and the furnishing of a mortuary chapel in the cellar. The exterior of the church was restored by the architect V. Th. Walther in 1878–85. In 1943–49 an extensive interior restoration was carried out under the supervision of the architect Harald Lønborg-Jensen and, from 1948 on, the architect Helge Holm. The restoration project was the subject of heated debate, primarily concerning the fate of the galleries, and only after being closed for six years was the church re-opened on 29th May 1949.

Few archaeological excavations have been conducted in the castle ruins and at the church. In 1899 trial excavations were conducted (by Aage Langeland-Mathiesen) at the fortified tower in the north west and a brick building in the south. In 1924–25 there were further investigations of the tower, and the next year a masonry sewer was uncovered north west of the castle mound (by C. M. Smidt). In 1979 there was a further excavation (by Herbert Madsen) of a stairway from the castle yard to the cellar.

SURROUNDINGS OF THE CHURCH. The church is on an islet surrounded by Lake Skanderborg and Lake Henning. The southwestern part of the islet rises to a high hill whose present form is due to later adjustments, but which has a natural core. On this hill the main body of the castle was erected in the Early Middle Ages, while the lower areas south and east of the mound, until the demolition of the castle in 1767–68, featured

utility buildings of various kinds. Across the islet (Slotsholmen) the new road between Århus and Horsens was built in 1836, passing south around the church and the castle site. The remains of the castle which make up the church are located on the eastern slope of the castle hill, while the hill itself is today occupied by plantings around a monument to Frederik VI erected in 1845. The monument was designed by G. F. Hetsch, the bust and the reliefs were modelled by Bertel Thorvaldsen and transferred to marble by the sculptor C. F. Holbech. When the castle was demolished the area east of the church, between it and the town, was laid out as a churchyard. Later the flat areas along the lake north and north west of the castle hill were also incorporated in the churchyard area.

CONSTRUCTION HISTORY OF SKANDERBORG CASTLE. The oldest castle was located at the top of the originally more or less square castle hill (fig. 7). It took the form of a ring-wall citadel with a mighty tower in the northeastern corner. Its plan was trapezoid with a side length of *c.* 11 metres, and it was built of medieval brick on foundations of raw fieldstone. In the course of the Middle Ages the complex developed such that buildings were gradually added along the inside of the ring wall; this was at any rate the case towards the north, west and south, while nothing is known of the situation towards the east, from which there was presumably originally access to the castle hill.

After Frederik II had decided on a definitive expansion of the castle, in 1561 he decreed that Øm Abbey should be demolished and the bricks and timber should be used for Skanderborg Castle. The new construction meant almost a doubling of the area of the castle, inasmuch as a new east wing was dug into the foot of the eastern slope of the hill, and linked with the old complex by a barrier wall with a watchman's gallery leading to the large tower in the north, as well as a narrow wing that included the main gate in the south. The wing took the form of a long, narrow building with three storeys above the cellar. The north east and south east corners were graced by large, strongly projecting circular towers – both

in four storeys above the cellar with the north tower notably larger than the southern, still extant one. At the middle of the east facade there was an approximately square bay window with the same height as the corner towers. All access to the wing was from the west, from the courtyard, where there were three stairwells, a central square one and two circular ones near the gables. The building presented a blank wall with red tile roofs, but with shingles or lead on the towers.

In the interior of the wing a chapel was installed from the beginning at the southern end of the first storey, while the remainder of the floor served as residential quarters for the court. The second storey was the floor of the wing used for public occasions, not least the large hall at the southern end, the monarch's red hall, which was the same size as the chapel below. The rest of this storey and the next one served as residential quarters for the Royal Family, while the servants were lodged in the lofts.

The construction work began in 1562, but was probably interrupted as early as the next year by the outbreak of the Seven Years' War with Sweden, and seems only to have been resumed after the peace treaty of 1570. Large consignments of roof tiles in 1571 suggest the completion of the construction in that year, which accords well with the dating on the sandstone tablet that is placed today over the door of the porch (fig. 17).

After the completion of the east wing, the linking buildings were erected. It must have been for the gate in the south wing built then that the King ordered two sandstone portals from Gert van Groningen, but before completion these were transferred to Kronborg Castle.

Christian IV's work on Skanderborg Castle mainly concerned its fortification. Along the edges of the islet, towards the lake, walls *c.* 10 feet tall were built. Their placing is still indicated by the steep drop in the terrain towards the lake Lille Sø in the north, and at selected points bastions were built for the defence of both the approach from the town and the link with the Deer Park (fig. 7).

After the Swedish Wars the castle was badly damaged, but it seems that there were only rudimentary repairs in the years that followed. At the

request of the King the architect Ewert Janssen drew up a proposal around 1668 for a rebuilding of the Castle where the whole medieval part was to be removed while Frederik II's complex was to be modernized. The proposal was not realized; instead, in the years 1690–92, Christian V ordered among other things the building of new kitchens and basic repairs in the east wing. In 1717–22 Frederik IV carried out a radical rebuilding of Frederik II's buildings, while the whole western, medieval part of the complex, with the exception of the great tower, was demolished and laid out as a garden.

The fate of the castle was sealed in 1767, when it was sold to a private individual, Hans Lauritzen, a citizen of Skanderborg, who had it all torn down just the next year with the exception of the still extant castle chapel.

As described above, the church is the last preserved trace of the east wing that was added to the Castle by Frederik II in the years 1562–71.

The church building takes the form of a nave on a storey above a tall cellar with a four-storey circular tower at the south east corner. The cellar, to which one gains access from the churchyard east of the church, serves today as a mortuary chapel, but the church itself is furnished in the building's high first storey with the altar at the northern end of the interior. The orientation has a strong deviation towards the west.

Tablet commemorating construction in sandstone (fig. 17), 1571. At the top, two escutcheons. On the left, a crowned escutcheon with the Royal arms. On the right, the King's monogram, a crowned "F"; above this an inscription cartouche with the King's motto. Below, an inscription with the King's full titles and the date 1571. Ascribed to Gert van Groningen or his workshop in Århus. Probably originally in the east wing, not above the gate in the south wing – for which a portal was in fact commissioned in 1573 from Master Gert. After the demolition of the Castle in 1767–68 the tablet was moved to a position above the new entrance in the round southeastern corner tower; after the addition of the porch in 1788, it was placed on its gable.

The interior of the cellar, now a mortuary chapel, appears more or less in its original form. The interior is covered by two parallel, segmentally-arched barrel vaults borne in the central axis by four segmentally-arched arcades on three square pillars. The interior of the tower cellar has a circular plan form. It is covered by a flat, domed vault with a marked abutment level like that of the barrel vaults in the cellar of the wing.

The church interior is typified by a number of later changes. The outer walls to the east, south and west are preserved, and the northern end wall of the church consists to a great extent of the original partition wall towards the north of the castle wing. The interior was originally covered by a dressed beam ceiling which was about 1.2 metres lower than the present battlement of the building. The interior of the tower has a circular ground plan below, but at a height of about 120 cm above the floor changes to an irregular, trapezoid plan form which continues with displacements of the wall alignment up through the tower.

Architecture. The castle chapel is one of the few known early Royal castle chapels in Denmark built for Lutheran services. These include Koldinghus, Hansborg and Sønderborg. Unlike the others, the chapel in Skanderborg exhibits great simplicity. The interior has only one floor, although it is relatively large. It is tempting to think that the chapel is the result of an after-thought and was only added to the construction after the resumption of the work in 1569–70. Yet the windows of the chapel, which belong to the first construction phase, may have differed from the others on the same storey (cf. fig. 9). The interior is unlikely to have been surrounded by galleries; apparently it only had these at the ends.

Sale and demolition of the Castle in 1767–68. In 1767 the castle was sold to Hans Lauritzen, a citizen of Skanderborg, and the next year everything was demolished except the church interior and the cellar below it, as well as the south east corner tower. In 1788 a porch-like extension was added to the latter. Through a long staircase this forms the link from street level through the tower to the main floor of the building.

Jens Hiernøe's rebuilding in 1799-1801. At an early stage the bequest of the Pultz family to the church for the acquisition of a new organ led to a number of changes in both the building and the furnishings (cf. figs. 27-28). During the preparations for the installation of the organ Jens Hiernøe noted in 1799 that the ceiling above the church had to be replaced, and a new one was installed some 1.2 metres higher up on the battlement. The ceiling seems to have had exposed beams.

V. Th. Walther's restoration, 1878-1885. The main object was to remove the last traces on the north-western side of the tower of its early connection with the two demolished upper floors of the castle. This was done in 1880-82 by facing the diagonal cut-off of the tower wall between the eastern long wall and the south gable; this gave the upper part of the tower a regular, circular plan form. At the same time the other masonry of the tower wall was restored and the roofing was replaced with copper. The stairwell in front of the door of the tower was faced with red bricks and the hipped end of the roof was replaced with a gable triangle. An outside restoration of the masonry of the church itself was planned in 1883 and executed in the course of 1885. The work comprised a regularization of all the cellar windows and the cellar door, which was furnished with a granite frame which continued the billeting of the base around the doorway. On the west of the facade the two doorways to the demolished stairwell were exposed again and marked in the masonry as niches.

H. Lønborg-Jensen's restoration, 1943-1949. The main aim of the restoration was to change the furnishings, but this also entailed important changes in the building. In the interior of the church the flat plaster ceiling was removed and replaced with a plastered wooden barrel vault with rich stucco decorations on the model of those in the church Holmens Kirke in Copenhagen. In the restoration the lower door to the demolished †stairwell in the south west was re-opened, and inside it a brick porch was built.

FURNISHINGS. The oldest furnishings come from the time around the original equipping of

the church. These are the pulpit with sounding board and door dated 1572, re-used in 1801 in a pulpit-altar, the gable of the pews with carved coats of arms, the Royal initials and the date 1572, as well as a large number of Renaissance panels from †closed pews or galleries, re-used in the present galleries. In addition, the altar candlesticks with chalice and paten; according to a minuscule inscription on the base, the chalice was donated by Trine Kore, the wife of Jep Henriksen. In the church there is also a copy of Frederik II's Bible from 1589, lent out by the Skanderborg Museum.

From the eighteenth century come the altarcloth and chasuble of red velvet with gold braid donated by Frederik IV in 1718. The altarcloth has relief embroidery with Frederik IV's back-to-back monogram, the chasuble has the crucified Christ on Calvary. Most of the many (*)loose chairs from the 18th-19th century, which were formerly used in the galleries, are in Skanderborg Museum, while an inscription board with the date 1759 is kept in the loft.

In 1769, after the change in status from castle chapel to town church, a wafer box and altar vessel by Mathias Mortensen Bøgh were acquired, and in 1776 a baptismal dish made by S. Høvring. The bells of the church were recast in 1773 and 1783 by Caspar König in Viborg and Daniel Heinrich Reimer in Randers respectively. The organ facade is from 1800.

The font is from 1851, of Bremen sandstone, executed after a model by Gottlieb Bindesbøll and donated by the merchant and town councillor Lars Thomsen. The same year a baptismal dish and vessel were acquired from C. M. Svanberg in Copenhagen. The votive ship, the *Flora*, is a gift from Thomas Brædstrup in 1850.

The oldest chandelier in the church is from the seventeenth century and was donated by Hans Friis and his wife Anna Margaretha in 1774. The other chandeliers are Baroque copies from 1949, made by the brazier G. Estad-Pedersen. A large *glass chandelier from c. 1800, donated by Captain Warnick in 1827, is kept at Skanderborg Museum.

In the twentieth century the grocer Simon Sass donated the communion rail in Renaissance

style, while the manufacturer A. L. Blom donated the entrance door made by his own factory. In 1911 the church received a (†)wrought iron font, a copy of the font in Vor Frue Kirke in Århus, paid for by donations from the congregation. In the twentieth century the church also received a seven-branched candlestick, money boxes, loose chairs and a chasuble and altarcloth made in 1990 by the weaver Hanne Vedel. The organ was supplied in 1971 by the organ-builder Poul Gerhard Andersen.

The church interior. The Renaissance church that was furnished at the beginning of the 1570s was one of the earliest of a number of Lutheran castle chapels inspired by the chapels of Protestant princes in Saxony, including the one consecrated by Martin Luther at Schloss Hartenfels in Torgau. The preserved carved wooden furnishings are of a high quality and include the oldest preserved pulpit and corresponding pew gable from a Danish castle chapel, both dated 1572, the latter also with the Royal couple's crowned initials. Before the restoration of 1799–1801 there was also an †altarpiece with the date 1583 and an interlaced FS (for Frederik II and his Queen, Sophie of Mechlenburg), a †Royal pew with the monogram of the Royal couple, and a number of †closed pews or galleries. An †organ, supplied by the Royal organ-builder Hans Brebus in 1572, probably only stood in the church for a few years. Three †bells were hung in the fortified tower of the castle, one probably a medieval bell with a St. Andrew inscription.

The seventeenth and eighteenth centuries do not seem to have involved significant changes in the church interior or furnishings. Most important is Frederik IV's donation in 1718 of a set of church textiles consisting of an altarcloth and chasuble with their own coverings, canonicals and alb. After the sale of the castle in 1767 the pews were repaired, supplemented and rented out to the citizens of the town, and in 1777 a †confessional was furnished.

The interior of the church has undergone two major restorations, both of which have been the subject of heated debate. The extensive renovation by the sculptor Jens Hiernøe in 1799–1801

changed Frederik II's Renaissance interior in earnest and created the church interior more or less as it is today. In 1799 an organ loft was built at the south wall with side galleries along the east and west walls. In 1801 the pulpit was moved from its previous position at the north east window and added to a newly built pulpit-altar, and the †Royal pew and †confessional were demolished and replaced by galleries.

In 1943–49 the church was restored by the architect Harald Lønborg-Jensen and, from 1948, the architect Helge Holm. Before this the pews had been rebuilt and cleaned, and a wish had been expressed to move the pulpit back to its original position at the north east window and to demolish the galleries. In Lønborg-Jensen's restoration project the position of the pulpit was kept, but the upper floor of the galleries was to be demolished and the panels from there re-used in a newly built organ loft. After objections from a number of experts in defence of the galleries, Lønborg-Jensen and the National Museum agreed on a compromise where the north galleries were moved forward in the interiors, while the southern ones were shortened by two bays, such that the windows were exposed. At the same time the entrance in the south west was re-opened and the church was given a new vaulted stucco ceiling.

Colour scheme. The furnishings are painted in light grey with dark grey and gilt details; however, since 1903 the pews have been cleaned to show their coats of arms in heraldic colours. The church was given similar ornamentation in the renovation of 1799–1801, but the older colour scheme is unknown. In the 1860s the woodwork was painted with light oak paint, and in the restoration of 1943–49 the galleries were painted in light grey, the pulpit-altar and the organ facade in reddish-brown.

SEPULCHRAL MONUMENTS. The church has just three sepulchral monuments: two memorial and endowment tablets, respectively for the Pultz family, who donated the church organ, and the bookseller Christen Ulrich Hansen, who established an endowment that permitted the

restoration of the church in 1943–49; in addition, a war memorial to a soldier who fell in the war of 1864. The tablets are set in the west wall and in the tower interior.

Before the sale of the castle all funerals took place at Skanderup Church. However, part of the cellar of the Castle Chapel was used for the Royal funeral of Christian IV's two-year-old daughter Elisabeth, †1608. The coffin was probably transferred to Roskilde Cathedral in 1648.

In 1769, after the change of status to town church, five open burial places were established in the cellar, and were sold at auction to the citizens of the town. The burial places were sepa-

rated from one another by oak fences closed with gates. In the restoration of 1878–85 the graves were cleared and the coffins were reburied in the churchyard; only the Pultz family tomb in the tower cellar is preserved. In the doorway a double door has been installed in the form of a carved wooden grating with reliefs of the crucified and the risen Christ. The tomb holds ten coffins, two of them children's without coffin plates.

In the churchyard there are a number of sepulchral monuments worth preserving, including five characteristic 'chamber tombs' (in barrow form) established in the first decades of the twentieth century.